РОЗДІЛ І

Здрастуйте!.. Я, мама, тато, дід Грицько і бабуся Галя

Здрастуйте! Це я. Стьопа.

Хто я такий? Ну, для себе я — це я, звичайно. Я — та й годі. А для інших...

Коли зранку я вмиваюсь у ванній і дивлюсь у дзеркало, звідти на мене позирає капловухий веснянкуватий хлопець тринадцяти років, з щербатим переднім зубом, з карими усміхненими очима, кирпатий і товстогубий, ще й з ямкою на бороді.

Таких облич нібито й багато, але е в ньому щось таке, чого немає ні в кого.

Як каже мій дід Грицько: "Наче хто взяв, коли тебе було намальовано, та й провів рукою і все змазав — порушив, так би мовити, симетрію: одна брова вище, друга нижче, одна щока товстіша, друга худіша, і рот усміхається якось на один бік веселіше, ніж на другий".

Раніш я не дуже придивлявсь, який я. Бо вмивався в сінях над відром, і дзеркала там не було.

Взагалі в дзеркало я дивився, мабуть, один раз на три місяці, коли наша сільська перукарка. Феодосія Макарівна стригла мене машинкою "під нуль". А в інший час моя "фотографія" лише зрідка мелькала мені то в ставку, то в калюжі, то в шибці... Мелькала, не затримуючи на собі моєї уваги.

І оце тільки тепер, щодня вмиваючись перед дзеркалом у ванній, я нарешті роздивився себе як слід.

Я сказав вам, що в мене усміхнені очі? То правда. У мене весела вдача. Про таких кажуть: "Покажи йому палець — і вже сміється".

Але тепер, дивлячись у дзеркало, я помічаю в своїх очах якусь незвичну каламуть.

Наче щось там пригасло.

Наче хмарка набігла на сонце.

Ви вже, мабуть, зрозуміли, що я жив у селі. І що тепер живу в місті.

А який, люди добрі, настрій може бути в людині, яка п'ять років провчилася в одній школі, в одному класі, де все було рідне, знайоме, близьке — і учні, і вчителі, і самі стіни, — і раптом її перекидають в іншу школу, в і пішій клас, де все чуже, незнайоме, далеке — і учні, і вчителі, і самі стіни?!

А я так любив свій клас! Ніколи б у житті не поміняв його, якби ото любий таточко мій та не перейшов несподівано в інший клас.

Минулого літа приїхав до тітки Наталі, сусідки нашої, з Києва брат, доктор технічних наук, член-кореспондент Академії наук, Іван Михайлович. Лікарі, бачте, заборонили йому їхати на курорт до моря, то він до сестри в село приїхав. Познайомився з татом, балакали-балакали, "Реве та стогне" співали, те-се, і зацікавився Іван Михайлович моїм татом. А тато мій, між іншим, механік. У колгоспній майстерні сільгосптехніку направляє: Ну, до того ще й взагалі майструванням захоплюється, усе щось напильником джикає та свердлом скрегоче.

Дивився-дивився Іван Михайлович на татове майстрування, ахав-ахав, руками сплескував, а тоді:

— Та ви ж закінчений майстер — "золоті руки"! Та ви ж для нашої академічної майстерні скарб неоціненний! Та ви просто не маєте права закопувати свій талант! Ви — унікум! Такі трапляються один на десять мільйонів! Кожен талант — це надбання народу, і використовувати його треба тільки за призначенням. Розбазарювати талант — це злочинна безгосподарність. Ви просто не маєте права займатися сільгосптехнікою, коли можете слугувати точній механіці...

— Та що ви, чесне слово! Та припиніть! — пробував угамувати його тато. — Давайте оно краще... "Поза лу-угом зе-еле-еле-неньким, поза луго-ом..."

Але Іван Михайлович: розквоктався так, що ніякими піснями збити його вже було неможливо. Чесно кажучи, у тата мого справді золоті руки. І через якийсь час після того, як Іван Михайлович поїхав, тата викликав до себе голова колгоспу, і тато просидів з ним усю ніч і прийшов уранці блідий, скуйовджений і урочистий.

Голові дзвонили з райкому, а райкомові дзвонили з обкому, а обкомові з Києва.

Мама плакала, бабуся плакала, а дід Грицько ходив по хаті й глузливо хмикав (він ніколи не лаявся, а тільки сміявся: коли радів — весело, коли сердився — глузливо).

— Щасливої подружі носом до калюжі! Давай-давай, їдь. Розігнався. Без нього, бач, не обійдуться. Без нашого Гриця вода не освятиться. Без нашого Василя не буде весілля. Міняй, міняй ремінець на личко. Давай!

— Батьку! Та не крайте моє серце! — благально прикладав руку до грудей тато.

— Велике діло — опеньки! Вхопив, як шилом борщу. А Оксану (це мати моя) кидаєш, значить? Будете, значить, у Москві на ВДНГ зустрічатися раз на рік.

— У-у-у! — вголос заплакала мати.

— Та що ви, батьку! Що ви таке кажете?! — жалісно скривився тато. Чого б це я її кидав?! Заберу. І її, і Стьопочку. Аякже. Хіба ж я хто?

— А що ж вона там у Києві біля тебе робитиме? У сферу обслуговування піде? Хіба що. Слава богу, є з кого приклад брати. Сонька Демиденкова оно приїхала — і не впізнати: артистка, з голови до п'ят самі "лейби" заграничні. Однієї помади на губах французької на двадцять карбованців намазано. Що ж — давай! Доганяй!

— Та чого це обслуговування! На Дарницький шовковий піде, або на взуттєву, або на трикотажну, Рози Люксембург... Куди схоче. По всенькому ж Києву об'яви запрошують на роботу.

— А буряки хто копатиме? Ми з бабою? Чи піонери? Чи студенти приїжджі?

— Техніка.

— Скоро вже й технікою тією керувати нікому буде, як усе трудове селянство у город повтікає. Оно на Кривому Хуторі самі старі баби лишилися. І один дід. Цілий рік тільки й роблять, що з двору в двір на поминки ходять.

— Не треба такої сумної, батьку, співати. На вас це не схоже. А розвиток цивілізації не зупиниш. Майбутнє за містом, а не за Кривим Хутором. За технікою, за механізацією, за наукою. І якщо я можу щось зробити для цього, чого інший не зробить, то хіба...— Тато зітхнув, і мені стало шкода його — авжеж, нелегко йому полишати рідне село, де він

народився і прожив усе життя своє, оцей двір полишати з лелечим гніздом на сухому бересті, криницю, садок яблуневий (яких тільки сортів тут нема!), город, леваду за городом, річку, верби понад нею, явори, гай березовий увесь отой краєвид наш, що аж очі вбирає до щімкого солодкого болю, як каже моя мама.

— Все одно ти перекинчик, — і собі зітхнув дід.

— Не перекинчик тато, не перекинчик! — вигукнув я.— І не був ніколи ним.

— Ти, Стьопко, як пень, — усміхнувся дід Грицько.— Голова — як казан, а розуму ні ложки. Ще пошкодуєш там, у місті, за селом, ще не раз попозітхаєш, а може, й заплачеш. Запам'ятай!

— То що ж, батьку, по-вашому, й не рипнутися нікуди? Так? Га? жалібно-жалібно скривився тато. Я боявся, щоб він раптом не заплакав.

— Ну, гаразд уже, годі, гаразд! — весело засміявся враз дід Грицько.То я вас на міцність перевіряв. А то, звісно, важко покидати насиджене гніздо, боляче одриватися від коріння, але крила орлові не для того дані, щоб обмахуватися ними у спеку та комарів одганяти. Лети, синку! Покажи світові, на що ти здатен. Великому кораблеві — великого й плавання. І годі вже вам, дівчата, сирість у хаті розводити. Ти ще, Оксано, може, його й переплюнеш. Героєм Соцпраці станеш. Ти гака метка, що... Держись, Дарницький шовкокомбінат! Держись, Києве!

Отак змінилося моє життя. Отак з сільського хлопця став я киянином.

Переїхали ми, звичайно, не одразу. Спершу переїхав тато. Дали йому гуртожиток, півроку жив він у гуртожитку і писав нам листи. Довгі ніжні листи, які мати вечорами вголос читала мені, бабі й дідові Грицьку. Тато, звісно, скучав за нами, але був захоплений новою роботою. В майстерні

Інституту, механіки Академії наук йому доручили разом з іншими майстрами виготовити унікальний експериментальний механізм. І тато, мабуть, блискуче виявив усі свої здібності. Бо вже через півроку дали йому окрему двокімнатну квартиру.

— А що? Який "добридень", таке й "доброго здоров'я",-ховаючи за усмішкою гордість, сказав дід Грицько.— Ми ще там усім носа втремо.

— Еге ж! — хмикнула, усміхаючись, баба. — Який батько, такий син викрали з бочки сир.

— А що? А що? — півником закозирився дід.— Таки розумного батька син! А що? Я таки теж способний був, я...

— Еге ж! Способний! Баляндраси розпускати та коники викидати.

— Це ти, ти крила мені вкоротила, налигачем до кілка припнула. Якби не ти, я б. уже всю землю обійшов, знаменитим мандрівником став.

— Мовчи вже! Тур мені Хейєрдал найшовся! Мандруй оно на город та урви огірків на салат. Пржевальський.

Колись у далекі юнацькі часи дід Грицько намірявся гайнути з села у захоплюючі мандри по індійських джунглях. Та несподівано закохався у бабу Галю, струнку чорноброву тоді красуню, і...

Дід Грицько був невисокий на зріст, непоказний, але такий гострий на язик, такий дотепник, перший на селі жартун і базікало, що найстрункіші, найвродливіші парубки в'янули поряд з ним, як скошена трава. І ще були в діда Грицька очі такі голубі, прозорі й чисті, як травневе небо. Вони й зараз такі, цвітуть на дідовому обличчі, як волошки нев'янучі. І не встояла баба Галя. Гавкнули мандри на віки вічні...Я дуже люблю свого діда.

У всіх діди серйозні, поважні. Дід Терентій. Дід Максим. Дід Роман Йосипович. А мій неповажний, несерйозний, хлоп'якуватий якийсь. Дід Грицько. Як ото в дитинстві Грицьком кликали, так усе життя до самісінької старості лишився. Ніхто його, здається, в житті по батькові Григорієм Григоровичем і не назвав ніколи. Грицько та й Грицько. І він сам, мабуть, здивувався б і образився навіть, якби хтось його Григорієм Григоровичем назвав. Бо оте "Грицько" у людей звучало не образливо, а ніжно.

Усі в селі дуже люблять мого діда. Жодне свято, жодне весілля, проводи в армію, жодні хрестини (чи пак "свято новонароджених", як научає секретар нашої сільради) не обходяться без діда Грицька. Він завжди головний заводіяка, промовець, виголошувач різних кумедних тостів. І що вже сміху від його теревенів!

Правда, баба Галя часом не витримує і смикає діда Грицька за полу:

— Та сядь уже, іроде, помовч трохи, дай людям слово сказати, ніхто через тебе рота розтулити не може. На оно закуси хоча б, а то тільки ковть та ковть.— І пиріжком дідові рота заткне. Та минає хвилина-друга, пережує дід пиріжка і знову за своє. Може дід Грицько і з когось посміятися, але більше із себе самого кепкує, різні кумедні історії про себе вигадує, аби смішно було.

Про те, як він під час війни на передовій у сильний туман до німців "у расположеніє" забрів, німці якраз обідали, він і свій котелок кухарю підставив, пообідав з німцями, покурив і, захопивши "на десерт" "язика", назад повернувся. Такий туман був!..

То про змагання наввипередки з вовком.

То про те, як узимку ненароком під лід провалився, проплив і в ополонці, де наш колишній завклубом рибу ловив, голову вистромив та: "Здрастуйте, Олександре Степановичу!" Той так і вкляк — зомлів.

Чого тільки не розказував про себе дід Грицько!

І хоч баба Галя завжди бурчала при цьому: "От старий кловен! Ну ж розпуска губу, ну!" — але очі в неї сміялися, іскристо промінились, і не могли Вони приховати ніжності.

Вдачею я пішов у діда.

Тато в мене серйозний, поміркований, розважливий. А я — шалапут.

— Весь у діда! — наче з осудом каже бабуся Галя, але очі в неї теж проміняться і сміються.

— Не дрейф,— підморгує мені дід Грицько.— Такі, брат, вдачі, як у нас з тобою, не підряд, а через покоління народжуються. Бо інакше не було б порядку.

Але якщо тільки про порядок дбати, то було б дуже нудно жити. Найвеселіше ж буває саме тоді, коли немає порядку.

У кожному класі є жевжик, який порушує порядок, який крутиться на уроках, наче йому голки в штани насипали, підскакує. Кидає вчительці репліки, робить гримаси і взагалі викаблучується, як тільки може. Аби тільки всі сміялися. Аби тільки розвеселити товариство.

У нашому класі таким жевжиком був я.

І от...

РОЗДІЛ II

Шостий "Б". І нащо ми переїхали у цей Київ?!.

Ми прибули до Києва уранці. Ми їхали з-за Дніпра, через Дарницю, повз Березняки, мимо Видубицького монастиря.

І після Дарницького плетива рейок, після білих багатовіконних березняківських новобудов раптом ступила з-за обрію нам назустріч велична сріблясta постать Вітчизни-матері (знаменитий київський меморіал) і золотисто засяяли на срімких кучеряво-зелених кручах цибулясті бані Печерської лаври. А за ними танули у ранковому серпанку і готель "Київ", і Володимирська гірка, і будинок ЦК комсомолу, і іграшково тендітна Андріївська церква...

Щось наче штовхнуло мене в груди — я вперше відчув, що я в Києві.

Тато зустрів нас на пероні з квітами, збуджено-метушливий і якийсь незвичний. Щось у ньому вже було невловимо міське, чого не було ні в мамі, ні в дідові, який приїхав разом з нами допомагати влаштовуватися, ні, звичайно, в мені.

Я це одразу відчув.

Квартира була порожня й лунка. В одній кімнаті стояли попід стінами три однаковісіньких алюніміевих розкладушки і лупав більмуватим оком телевізор. У другій нічого не стояло, тільки в кутку було навалено в безладді різних ящиків, мішків, пакунків — наші речі, три дні тому привезені колгоспною машиною.

Лише кухня була обставлена. Новенький стіл, табуретки, шафи й холодильник сяяли, як у магазині.

— О! Молодець, синку! — поплескав дід Грицько тата по плечу, зайшовши на кухню.— Зразу видно хазяйську дитину. Знаєш, з чого починати треба. Щоб було де сісти та борщу з'їсти.

Я одразу ж вискочив на балкон. В усій квартирі найбільше мені сподобалися ванна і балкон. Балкон був великий, довгий, з двома дверима одні з кімнати, другі з кухні,— хоч у футбола на ньому грай.

Наш будинок стояв на бульварі Дружби Народів біля Печерського мосту, квартира на дванадцятому поверсі, і з балкона видно було далеко-далеко, аж ген за Дніпро, за білі нові масиви, за огорнуті сизим маревом заводи, за сині лісові далі...

Здавалося, ще трохи звестися навшпиньки, витягнути шию, підскочити — і побачиш за обрієм рідне село. І хлопців-однокласників побачиш, і дружків своїх Василя та Андрійка, і вчительку Марію Степанівну, і завуча Володимира Свиридовича, і руду Гафійку Остапчук із сьомого класу...

Я й не думав, що мене так проводжатимуть. Прийшов увесь наш клас, і Марія Степанівна, і татків друг завуч Володимир Свиридович. Принесли квіти. І говорили якісь гарні слова. А Марія Степанівна обняла мене, пригорнула:

— Ти ж пиши, Стьопочко, не забувай нас. Хоч і багато ти мені крові попсував, але я ж тебе, шалапута, люблю.

І я, дурний, не витримав і заплакав. Василь з Андрійком поодвертались і теж зашморгали носами.

А коли ми вже сідали в машину, щоб їхати на станцію, я весь час озирався. Мені дуже хотілося хоч на мить побачити оту руду Гафійку Остапчук із сьомого класу, що жила за чотири хати від нас. І тільки як ми вже від'їжджали, я таки побачив її. Вона вийшла з-за льоху і, приклавши козирком долоню до очей, дивилася нам услід. Руде її волосся аж горіло на сонці і осявало все їхнє подвір'я, всю вулицю, весь світ.

Я підскочив і замахав їй рукою, ледь не перевалившись через борт машини. Вона звела руку і помахала мені теж. Серце мов аж зайшлося від радості. До самісінького поїзда я був щасливий.

І тепер, дивлячись з балкона, я наче бачив отам, за обрієм, руду Гафійку, яка стояла коло льоху і махала мені рукою. І серце моє стискалося.

У нову школу ходив записувати мене тато. Я, звісно, ходив разом з ним.

Чимось та школа нагадала мені нашу нову квартиру. Теж порожня, теж лунка й так само пахла вапном, крейдою, оліфою. І шпінгалети на вікнах так само не зачинялися. І шибки заляпані фарбою. У коридорі стояли козли. Мабуть, щойно закінчився ремонт.

Ота безлюдна лунка порожнеча, ота запахуща після ремонтна холодна сирість були непривітні й одразу нагнали на мене тугу.

І туга та була передвісником невеселих моїх днів у новій школі.

Хто коли-небудь хоч раз був новачком у класі, той прекрасно знає, яке ж то гидке, гнітюче почуття, який принизливий трепетливий неспокій огортає тебе з першої ж миті під цікавими глузливо-вичікувальними поглядами, що зустрічають тебе всюди, куди не озирнешся ти, куди не поткнешся.

Де ти, вдачо моя весела?

Чого покинула мене, втікаючи холодними мурашками кудись у п'яти? Що ж я робитиму без тебе? Сам-один серед них усіх? Пожди! Не тікай! Не лишай мене!

Та хіба втримаєш?

Сміх і гумор, веселий настрій — то дуже тонка, делікатна штука. Мить та й уже. І як не старайся ти — не вимучиш із себе сміху, коли у тобі його нема.

Недарма казав завжди дід Грицько: "Хоч плач і не втирайся, а в тугу не вдавайся. Туга — лиха подруга. Кидай лихом об землю і не журись. Журбою поля не перейдеш, горя не здолаєш. Не давай журбі їздити на собі".

Ех-хе-хе!.. Легко сказати — не давай, а коли...

Коли я тільки вперше переступив поріг отого злополучного шостого "Б" класу, якесь недобре передчуття охопило мене.

— О! Новачок! — дзвінко вигукнув із задньої парти чорнявий хлопець у джинсовій курточці.

— Новачок! Новачок! — майже одноголосно підхопили двоє невисоких кругловидих хлопчаків, які сиділи за першою партою.

Бу-бух! — наче щось вибухнуло. Всі посхоплювалися з своїх місць і мить оточили мене з усіх боків.

— Звідки, пане, будете? — глузливо-ввічливо спитав чорнявий.

— З села Витребеньки, звідси далеченько, іти прямо, де велика яма, потім з-за рогу навприсядки через дорогу, потім трохи проповзти на пузі у тому лузі, де Іван теля пасе, от і все! — бадьоро відтарабанив я заранні придумане.

— Диви! Язикатий який. Га? — обернувся чорнявий до мордатенького, рум'яного, як яблуко, хлопця.

— Язикатий, нахаба! — кивнув той.

— Тихого пса й муха куса! — хвацько відповів я.

— Ну, дурному псові усе мухи в голові,— усміхнувся чорнявий, і всі зареготали.

Я знітився.

Сміх буває різний. Одна річ, коли сміються з твоїх жартів, дотепів, зовсім інша, коли сміються з тебе... Перший сміх — то радість, я його страшенно любив, заради нього був готовий на все.

Другого сміху я завжди боявся.

Я стояв, опустивши голову. Щоки мої палали. А вони сміялися, а вони сміялися.

Виручив мене дзвоник. Усі кинулися по місцях. Зайшла вчителька. Висока, струнка, гарна. Не вчителька — королева.

Вона посадила мене на вільне місце біля гостроносої дівчини в окулярах. І почала урок.

"Нічого! Нічого страшного не сталося, — заспокоював я себе.— Подумаєш, одна невдала репліка!.. Я ще себе покажу. Я ще себе покажу!"

Але показати себе я так і не зміг. Ще до кінця уроків я зрозумів: жевжики, дотепники їм у класі були не потрібні. Вони мали своїх. І не одного, а одразу двох. Головний — лідер класу Ігор Дмитруха, отой чорнявий, у джинсовій курточці, і підспівувач його, шепелявий,

мордатенький, рум'яний, як яблуко, Валера Галушкинський. Вони виступали у парі, як Тарапунька і Штепсель.

В окремих випадках до них підпрягалися ще й оті двоє маленьких з першої парти — Лесик Спасокукоцький та Стасик Кукуевицький.

П'ятий їм був зовсім ні до чого. Як п'яте колесо у возі.

"На пасіці не розмахуй руками", — казав завжди дід Грицько. І, якби я ото не вискакував одразу із своїми жартами, може б, вони й прийняли мене з першого дня у свій гурт. Якби я повівся скромненько, тихо, то потім можна було б і позмагатися у дотепності з ними, навіть із самим Ігорем Дмитрухою, і потроху-потроху завоювати їхню симпатію та прихильність.

А так...

А так став я посміховиськом.

— Ну як там справи з мухами?

— Ой, стривайте-стривайте, щось у нього в голові, здається,

дзижчить.

— Привіт, Муха!

— Гав-гав!

— Дз-з-з!

Навіть нещасний Льоня Монькін, з якого до мене, як я потім дізнався, усі в класі кепкували, зрадівши, що є йому нарешті заміна, дзижчав мені услід мухою.

І я, перший жартун і дотепник у своїй школі, гострого слова чийого боялись навіть старшокласники, я, онук відомого на все село діда Грицька, тут перетворився раптом на якусь ганчірку, об яку витирали ноги всі, хто хотів.

Я розумів, що я сам винен,— не треба було мені ото ляпати про пса й муху, та від того ставало ще важче.

Дома мого настрою ніхто не помічав. Тато був так захоплений своєю роботою, що часто працював і в суботу та в неділю. Його дуже хвалили, а Іван Михайлович сказав, що тато згодом, може, навіть дістане колись почесне звання "феллоу". Поки що в нас у Радянському Союзі є тільки один представник цього всесвітнього товариства висококласних майстрів. Це Фелікс Равдонікас із Ленінграда. Про нього навіть фільм по телевізору показували.

Мама поступила працювати на взуттєву фабрику біля Лаври. І вчилася на якихось курсах. Теж хати не трималася. Дід Грицько трохи побув та й поїхав назад у село — копати картоплю.

Приїхала було баба Галя мене доглядати, але теж довго не витримала. Вона прокидалася за звичкою дуже рано, десь о третій, одягалась і мовчки сиділа посеред кухні на табуретці, склавши руки на колінах. Якось, прокинувшись уночі, я вискочив, куди мені було треба, і мало не вмер з переляку, побачивши в кухні на тлі вікна мовчазну нерухому постать.

— Чого ти кричиш? — тихо спитала баба.

— А чого ж ви?.. Я думав, що то злодій. От іще!

— Ех! — зітхнула баба тужливо.— І як там моя Лиска? І курочки... І кабанчик... Той старий хіба догляне як слід. Ех!

Через кілька днів поїхала вона до своєї Лиски.

Та й нащо мене доглядати?! Що я — дитина, чи що.

Все одно ні баба, ні дід, ні батьки не зрозуміли б моїх переживань.

— Ти ж гляди, синку, обережненько,— наказувала вранці мама. Роззирайся добре, як вулицю переходиш. Ті ж машини, тролейбуси тут так гасають. Не дай боже, вженешся під якусь... І як обід розігріватимеш, з газом, дивись, не жартуй. І не скучай, любий! Як уроки поробиш, телевізор дивись, читай, магнітофон слухай.

— У кіно сходи,— тицяв мені карбованця тато.-Морозива

з'їж, абощо.

— І ключі ж 'не загуби,— вже з порога озивалася мати.— І квартиру зачиняй гарненько! Та й хліба купи, і молока...

Двері хряпали і я лишався сам-один аж до пізнього вечора.

Батьки на півгодини раніше, ніж я, ішли вранці.

Школа моя (як вона мені набридла!) була зовсім близько. Дві зупинки тролейбусом.

Я снідав у самотині, замикав квартиру і біг вузькими сходами вниз. Після того як я двічі застряв у ліфті, не любив я ним користуватися, особливо вниз. У нас було два ліфти — пасажирський і великий, вантажний. Я примудрився застряти в обох.

Після школи, нашвидку виконавши уроки і знов-таки у самотині пообідавши, я замикав квартиру і вирушав у мандри по Києву.

Як мені було погано! Якби хто знав, як мені було погано! І нащо ми переїхали у цей Київ?! Нащо?! Я готовий був пішки йти назад у село. Навіть потайки плакав кілька разів. І я таки втік би назад у село. Тільки мені жаль було тата й маму.

Щоб якось угамувати біль і тугу, я вирушав у мандри по Києву.

Я й раніше, дома, в селі, любив мандрувати. Ми частенько з хлопцями мандрували полями, лісами у сусідні села, плавали човнами до греблі, а одного разу навіть проблукали у лісі всю ніч, завдавши переживань і великого клопоту батькам.

У мені жив отой неспокійний мандрівний дух наших предків, які кочували по безкрайніх просторах не заселеної ще нашої землі, дух, що не дає людині спокійно всидіти на місці, а спонукає кудись іти, іти, іти, без певних завдань і мети, просто щоб бачити нові обрії, щоб міряти ногами нові дороги, щоб зустрічати нових людей...

Зараз цей мандрівний дух просто виручав, рятував мене.

Я йшов бульваром Лесі Українки, повз пам'ятник Лесі, спускався вниз, до Бессарабки, виходив на Хрещатик, далі прямував до площі Жовтневої Революції, де ото відбуваються паради, демонстрації та різні урочистості, і повертав угору до Софії або йшов далі до філармонії, до Володимирської гірки. А від Софії, від площі Богдана Хмельницького, брів до Золотих воріт, до оперного театру, до університету і пам'ятника Шевченку... А з Володимирської гірки прямував до Андріївської церкви і потім круто униз-униз, повз старовинні кам'яниці з шпильчастими вежами, повз знаменитий будинок "Ричарда Левове Серце", повз будиночок письменника Булгакова — на Поділ, на Червону площу, до пам'ятника Григорію Сковороді, до Києво-Могилянської академії.

Або, виходячи з дому, я повертав бульваром Дружби Народів до Дніпра і йшов у Парк Примакова, а потім набережною-набережною аж до станції метро. І сідав на метро...

Або з бульвару Лесі Українки не йшов униз на Бессарабку, а повертав до Московської вулиці, а тоді Цитадельною, повз мамину взуттєву фабрику до Лаври, далі повз пам'ятник Слави, Палац піонерів, "Арсенал", Будинок офіцерів, парками до Верховної Ради, до будинку Раєвського, де збиралися декабристи і де бував Пушкін. А звідти, поминувши Державний банк, на вулицю Орджонікідзе, до будинку з химерами, будинку, якого ніде в світі більше нема...

Та хіба я можу переказати вам усі свої київські дороги! Це я зараз кажу вам усі назви, щоб ви не заплутались і щось собі уявили. А тоді я йшов навмання, не знаючи ні вулиць, ні площ, ні де воно що.

Я не боявся заблукати.

Язик, як кажуть, до Києва доведе. А вже в Києві не загубишся.

Я просто йшов собі та йшов і дивився, дивився, дивився.... І з кожним днем я любив Київ усе дужче й дужче.

Я йшов і, тільки йдучи, забував про те, Що сьогодні знову в школі хтось дзижчав мені мухою, гавкав і реготав услід, що знову я просидів п'ять уроків поряд з мовчазною гостроносою Тусею Мороз, яка ні слова ще мені не сказала і, здається, переживає й соромиться сидіти зі мною, що знову я самотньо простояв усі перерви під стіною, із заздрістю дивлячись, як весело ганяють по коридору хлопці з галасливим Ігорем Дмитрухою на чолі... І я, зневажаючи себе, у безсилій ненависті бажав їм усім упасти й розбити носи.

Я все забував і був вдячний Києву за це.

Та де б я не блукав, усі мандри мої закінчувалися в одному місці. На площі Перемоги. Де б я не ходив, ноги, наче самі собою, несли мене сюди, на площу Перемоги. До цирку.

Цирк!

Коли я був у другому класі, нас возили на екскурсію до Києва і повели осюди, на площу Перемоги, в цирк. До того я бачив лише окремі циркові номери по телевізору, в кіно. Але живого цирку я не бачив ніколи. Тоді вперше. І цирк справив на мене таке враження, що я буквально очманів. Я так реготав, так кричав, так підскакував, що глядачі оберталися на мене.

І дресировані ведмеді, і коні, і жонглери, і акробати, і повітряні гімнасти, і фокусник-ілюзіоніст — усе захопило мене страшенно. Але найбільше вразив мене клоун — Олег Попов.

Я закохався в нього до безтями.

Він був для мене най-, най— і ще раз най-, найталановитіший, найсимпатичніший, найвеселіший. Недосяжний, неперевершений.

Вдома, у селі, я взяв нову татову кепку, розфарбував її білою олійною фарбою на квадрати, щоб вийшла знаменита поповська "шахматка"), почепив, потім спіймав на сусідньому городі білого півника (у нас були тільки зозулясті) і в той же день на вигоні влаштував для хлопців циркову виставу. І хоча сусідський півник не хотів лягати па землю й засинати, як у Олега Попова, подзьобав мене і втік, а кепка прилипла до волосся — хлопці були дуже задоволені: оплески лунали на весь вигін. Значно менше були задоволені сусіди: оплесків не було (півник так і не знайшовся). І вже зовсім був незадоволений тато..— кепку довелося викинути. Тато надавав мені таких оплесків нижче спини, що вистави на певний час довелося відмінити — з технічних причин.

Але ніщо вже не могло збити мене з пантелику — я вирішив раз і назавжди: буду клоуном. Як Олег Попов. Сонячним клоуном, який приносить людям радість і втіху, який примушує їх забувати свої неприємності та невдачі, свої двійки з математики, який викликає нестримний веселий сміх па всіх континентах, в усіх кутках земної кулі.

Як Олег Попов.

Як незрівнянний, неповторний Олег Попов...

Я, звичайно, розумів, що це справа майбутнього.

Клоунів-хлопчаків не буває. Акробати є, жонглери є, асистенти фокусників, антиподисти, канатохідці — артисти майже всіх циркових професій починають змалку, з дитинства. А от клоунів-дітей не буває. Тільки дорослі. Такий уже це жанр.

І я розумів, що спершу треба закінчити школу, може, навіть одслужити армію (як Юрій Нікулін — я про нього читав), а вже потім... І тому я не квапився, спокійно собі ріс, одкладаючи вирішення своєї долі на доросле життя. Що стану клоуном, сумнівів у мене не було. І смішити я вмів, і вдача в мене була весела, і взагалі воно було, як тепер кажуть, запрограмовано ще у предках моїх — не випадково ж у мене такий дід Грицько...

Тепер, я гадаю, ви розумієте, чому всі мої мандри по Києву закінчувалися на площі Перемоги, біля цирку.

Я ходив навколо цирку, дивився на афіші й зітхав.

Квитків у касі не було.

Та якби й були, я, мабуть, не наважився б купити. Чомусь я був певен, що мене не пустять самого, що поважна білетерка у червоному,

обшитому золотою стрічкою мундирі суворо запитає: "А ти з ким, хлопчику?" — і міцно схопить мене за руку. Я вже навіть зарані відчував її пальці на своєму лікті.

Кілька днів я отак ходив і зітхав. І ні з чим ішов додому.

А потім придивився і помітив, що на денні вистави людей дванадцяти-тринадцяти років, таких, як я, пускають і самих.

І якось у суботу я наважився.

Квитків у касі, як я вже казав, не було. Біля цирку на сходах завжди товклося багато дорослих з дітьми, які кидалися назустріч тим, хто піднімався, з благальним "Немає зайвого? Немає?" Перехоплювати квитки у дорослих я не наважувався, навіть коли був ближче до того, в кого нарешті виявлявся зайвий.

Та от я помітив на сходах дівчинку мого віку, може, трохи старшу, яка переминалася з ноги на ногу і нерішуче позирала навколо.

Я спершу думав, що вона просто когось чекає, тата чи маму, але потім зустрівся з нею поглядом і прочитав у її очах якесь збентеження.

— Може, у тебе зайвий? — тихо спитав я.

— Зайвий,— прошепотіла вона і густо-густо почервоніла. Вона так само вміла продавати, як я купувати. "Яке їхало, таке й здибало",— сказав би мій дід Грицько.

Через дві хвилини я вже сидів у дев'ятому ряду третього сектора, і серце мов витанцьовувало в грудях. Я вдихав неповторний запах цирку — запах тирси, пудри, диких звірів і ще чогось невловимого, запах, якого ніде більше немає і який не можуть перевершити усі найпрекрасніші

пахощі світу, я вдихав цей запах і, ще не побачивши жодного номера, уже був щасливий. Уперше після того, як переїхав до Києва.

А потім була вистава...

Переказати циркову виставу неможливо, її треба бачити.

Треба бачити, як під бадьорі звуки циркового оркестру вибігають на арену акробати-стрибуни. Ап! — сальто! Ап! — ще одне сальто. Подвійне.

Ап! — уже один стрибнув на плечі другому... Уся арена вирує, крутиться, каруселиться.

А тоді — ваги-переваги — виходить на арену ведмідь. І починає робити на гімнастичних снарядах вправи — і сонце на турніку крутить, і хрест на кільцях тримає, і чого тільки не викамстролює...

А інший ведмідь на велосипеді педалі крутить, а ще один на мотоциклі шпарить, аж дим іде.

І от після ведмедів на арену виходить... хто? — авжеж, клоун.

І починає... Ні! Ні, не можу я вам переказати циркової вистави. Не піддається вона переказові. І хоч був то не Олег Попов, я реготав, я реготав так, що в мене щоки заболіли.

Спасибі тобі, цирк!

Ти був мені так потрібен зараз!

Я відчував, я знав, що тепер мені вже будуть не такі страшні глузи, всі оті "гав-гав", "дз-з" і таке інше. Я зарядився гумором, сміхом. І був готовий триматися. Триматись і не здаватися.

Назавтра, у неділю, я знову пішов у цирк.

У неділю було аж дві вистави, на які я міг піти,— ранкова і денна. Я вже не соромився, сміливо кидався у пошуках "зайвого квиточка". І мені пощастило. На ранкову я квитка дістав. А потім і на денну.

Усі номери я вже знав напам'ять. Але мені не набридало їх дивитися ще і ще раз.

Цирк став для мене як рідний дім.

І от під час другої, денної, вистави...

РОЗДІЛ ІІІ

Цирк. Несподівана зустріч. Таємничий дідусь Чак розповідає мені про

своє дитинство у антракт.

Я сидів у майже порожньому притемненому залі й дивився, як уніформісти під наглядом дядечка у довгому халаті натягують над ареною сітку, готуючи друге відділення. У другому відділенні виступали повітряні гімнасти. І дядечко в халаті був їхнім керівником. Я вже це знав. Виходити в фойє мені не хотілося. Дивитись, як усі їдять морозиво або цукерки,— тільки дратувати себе. Що там казати, звичайно, мені хотілося морозива, але... усі гроші я вже витратив на квитки.

Я сидів і ковтав слину.

І раптом ззаду, з-за моєї спини простяглася рука з порцією морозива.

— Будь ласка!

Від несподіванки я аж підскочив. Повернув голову.

Наді мною схилився дідусь у сірому светрі. Старенький, весь зморшкуватий, з такими ж голубими, як у мого діда Грицька, очима.

— Будь ласка! — повторив він, усміхаючись.

— Ой! Що ви! Не треба! Дякую! — знітився я.

— Ну, не ображай мене. Я ж від щирого серця.— Дідусь присів на вільне місце біля мене.— Я ж бачу, тобі хочеться. І мені хочеться почастувати тебе й познайомитися з тобою. Ну, будь ласка!

Дідусь був зовсім лисий, тільки брови мав густі й кошлаті. І з-під них світилися веселі голубі очі. А над верхньою губою праворуч була велика родимка.

Отими веселими очима і тією родимкою він так нагадав мені мого діда Грицька. Тільки в діда Грицька родимка була менша і на лівій щоці, ближче до носа.

І так він якось щиро мене пригощав, що я не став далі відмовлятись і взяв морозиво.

— Дякую! Тільки нащо було...

— Та ж кажу, познайомитися хочу,— лагідно усміхнувся дідусь.Зацікавив ти мене. Я тебе помітив. І вчора ти був. І сьогодні на другій виставі підряд. І сам. Без батьків, без нікого. І щоразу смієшся й радієш, наче вперше бачиш.

— А ви...— Я затнувся.— Ви що.. теж часто ходите? Чи працюєте тут?

— Ні. Не працюю. Я вже, брат, ніде не працюю, на пенсії. За вісімдесят мені.

— Та ну! А я б вам більше сімдесяти, як дідові моєму, не дав ніколи.

Справді, у потертих джинсах, у светрі, він зовсім не виглядав таким старим.

— Дякую! Дякую! — засміявся дідусь.— Якщо так, то це тільки завдяки цирку. Цирк, брат,— це велике диво! Та я думаю, тебе не треба агітувати. Ти любиш цирк так, як і я.

— Люблю,— признався я.

— І, мабуть, мрієш стати артистом цирку. Найпевніше, клоуном.

Я почервонів.

— Та не соромся. Це, брат...— він зробив широкий жест і хотів іще щось сказати, але тут підійшла жінка з маленьким хлопчиком, на місці якої він сидів, і дідусь рвучко підвівся:

— Пробачте, будь ласка! — і, звертаючись до мене, сказав: — Ти після закінчення одразу не тікай. Добре? Я у сусідньому секторі сиджу. Побалакаємо

— Гаразд,— хитнув я головою, поспішаючи доїсти морозиво Вже продзвенів третій дзвоник, погасло світло, і прожектори освітили форганг (я вже знав, що так називається завіса, з-за якої виходять на арену артисти).

У другому відділенні я весь час думав про дивного дідуся. Хто він такий? Чого це раптом вирішив познайомитися зі мною? Що йому від мене треба?

І хоч усе це було загадково, тривоги я не відчував. Дідусь був мені симпатичний.

Коли вистава закінчилась, я лишився на місці, чекаючи його. Проштовхуючись між людей, він швидко підійшов, майже підбіг до мене.

— Ну, ходімо, ходімо, я трохи проведу тебе. Спасибі, що не втік.

Ми вийшли з цирку і пішли вгору по бульвару Шевченка.

— Ну, давай знайомитися. Як тебе звати?

— Стьопа. А... вас?

— А мене Всеволод Мстиславович. Мабуть, і не вимовиш одразу. Але ти називай мене, як усі,— Чак. Це моє прізвище. Мене усе життя всі на прізвище називали. Бо прізвище коротке, а ім'я та по батькові довге й важке. І я звик. Ти в Києві недавно, правда?

— Недавно,— признався я. І, дивна річ, раптом мені самому захотілося розказати йому про себе. От бувають такі люди, яким чогось хочеться відкритися, розказати про себе. Чак був саме таким. Хвилин за десять він уже знав про мене все.

— Ти гарний хлопець.— Чак поклав руку мені на плече.— Я не помилився в тобі. І недаремно мені захотілось познайомитися з тобою. ТИ нагадав мені далеке моє дитинство, коли я вперше захопився цирком, і одну загадку, яку я так і не зміг розгадати протягом усього мого життя. Зараз я такий старий, що боюсь, не зможу вже сам цього зробити. Ти б не хотів допомогти мені?

— Я? А я хіба зможу?

— Гадаю, що так. Інакше я не звернувся б до тебе.

— Тоді звичайно! Я згоден. Що може бути цікавішого, ніж розгадування загадок?! Я готовий, Хоч зараз.

— Ні. Зараз уже пізно. Тобі треба додому. Ти без обіду вже другу виставу дивишся. А от завтра... Після школи. Коли зробиш уроки. Зможеш прийти до цирку?

— Авжеж. Годині... годині о третій.

— Ну, о третій, може, ти не встигнеш. Давай о четвертій. Я тебе чекатиму біля цирку. Домовились?

— Домовились.

— Бувай здоровий, Стьопо!

— До побачення, Чак!

Ми попрощалися на Бессарабці. Він пішов назад. А я побіг на п'ятнадцятий тролейбус.

Я був збуджений, наче в моєму житті відбулося щось дуже значне й важливе.

Тієї ночі снилося мені рідне село. Левада, на ній кінь, білий-білий як сніг. А на коні дід Грицько, молодий, кучерявий, у клоунському костюмі. Кудись мене кличе і таємничо підморгує. І мені радісно, і я біжу йому назустріч легко-легко, ледь торкаючись землі.

З отим радісним настроєм я й прокинувся. Відразу згадав Чака і нашу сьогоднішню зустріч.

У школі ніхто мене сьогодні чогось не дражнив, не дзижчав мухою, не гавкав. І п'ятірку я одержав з літератури. І двадцять копійок на вулиці знайшов. Усе складалося напрочуд добре. Я навіть трошечки збентежився — чи не готує мені доля якоїсь капості. Так же завжди буває: коли надто вже везе, доля тобі зненацька підніжку — раз! — і ти прямісінько носом у калюжу.

Може, обдурив мене Чак — не прийде. Чи захворів, може... Такий же старенький! І я його більше не побачу. І ніколи не дізнаюся про оту велику загадку, якої він не міг розгадати впродовж усього свого життя. І вже здавалося мені, що тепер мов власне життя без тієї загадки втратить увесь сенс.

Серце моє калатало в грудях, як шкільний дзвоник, коли я наближався до цирку.

Прийде чи не прийде?

Прийде чи не прийде?..

Я здаля побачив його.

Він сидів на лавочці у скверику біля цирку.

— Здрастуйте! — підбіг я до нього.

— А, здоров-здоров, Степане! — привітно усміхнувся мені Чак.— Спасибі, що прийшов. Сідай.

Я сів поряд з ним. Він по-особливому усміхався — наче одразу усіма своїми зморшками.

— Уроки поробив?

— Поробив.

— Значить, не поспішаєш?

— Ні.

— Ну, гаразд.— Чак знову якось загадково усміхнувся.— Тоді почнемо... Спочатку я мушу розказати тобі трохи про себе. Народився я і все своє життя прожив у Києві. На оцій от вулиці.— Він показав рукою.— Кінотеатр "Перемога" бачиш? Вулиця Чкалова. Колись, у часи мого дитинства, вона називалася Мало-Володимирська, а потім Столипінська. Після того як у 1911 році у Київському оперному театрі вбили прем'єр-міністра Росії, кривавого Столипіна. Його везли ще живого по нашій вулиці у лікарню Маковського, яка була там угорі. Всю вулицю соломою вистелили.

Столипін прибув до Києва разом з царем і з його "августійшою", як тоді говорили, родиною на відкриття пам'ятника Олександру II. Та не про це мова... Батько мій працював дрібним чиновником в Управлінні Південно-Західної залізниці. Я вчився в гімназії. Це я тобі розказую про той час, коли я вперше дізнався про таємницю старого клоуна. Про неї буде мова. А почалося все із зустрічі отут, на цьому самому місці, де ми з тобою сидимо. За дивною примхою долі саме тут побудували потім цирк. Тоді, сімдесят років тому, тут був базар. Офіційно він називався Галицький, але всі називали його Єврейський базар, Євбаз. На прилеглих до нього вулицях Дмитрівській, Златоустівській, Бульварно-Кудрявській у підвалах і халупах жила єврейська біднота, якій не дозволялося жити в центрі міста. Це була так звана "черта оседлости". Я часто бував тут (ми жили за два квартали, на Мало-Володимирській). Базар був грандіозний.

Посередині — церква святого Іоанна Златоуста, так звана Залізна церква, а навколо неї рундуки, крамнички, лавки, прилавки, з навісами, без навісів, а головне — розкладки просто на землі, під ногами, на якійсь ряднині, газеті чи й просто так... Чого там тільки не було! Від новенького сяючого міддю гасового примуса, якими тоді широко користувалися, до поламаного гребінця. Але мене найбільше цікавили книжкові розкладки, де продавалися випуски серій "сищицької", як тоді казали, літератури: "Пещера Лейхтвейса", пригоди Ната Пінкертона, Ніка Картера, Шерлока Холмса, американського сищика Джона Вільсона, російського сищика Івана Путиліна та багато інших. Всі гімназисти захоплювалися тоді "сищицькою" літературою. Всім хотілося подвигів, небезпек, погонь і взагалі захоплюючих пригод. Учився я тоді в третьому класі Сьомої київської гімназії, на Тимофіївській вулиці (тепер вулиця Михайла Коцюбинського) майже на розі Бібіковського бульвару (так тоді називався бульвар Шевченка). Попечителем нашої гімназії був генерал, товстий, з пишними вусами й бакенбардами, не пам'ятаю вже його прізвище. Дуже пихатий і неприємний. Але ще неприємнішою була його дружина, "попечительша". З бридливим виразом обличчя вона обходила стрій гімназистів в актовому залі і, де побачила у кого якусь плямку на рукаві, абощо, тикала пальцем і цідила крізь зуби: "Що це? Фе!" І учня лишали без обіду. Ми прозвали її Фея (від слова "фе"). А попечителя прозвали Фей (теж від слова "фе").

У вересні дванадцятого року, щойно подалося навчання, Фей і Фея мали приїхати в гімназію. Директор і вчителі, чекаючи гостей, стояли у віцмундирах унизу біля під'їзду. Гімназисти, хоч було попереджено до вікон не підходити, визирали з розчинених вікон. І от під'їхав розкішний екіпаж на дутих шинах. У білому, розшитому золотом генеральському кітелі сидів Фей поряд з розфуфиреною Фесю, яка тримала в руках білу з мереживом парасольку.

Тільки-но зупинився екіпаж, тільки-но рушили директор і вчителі до нього, як несподівано з вікна нашого класу вилетіла чорнильниця і... влучила в генеральський еполет. Всі завмерли. Весь кітель попечителя,

права щока, бакенбарди, вуса, біле плаття Феї і її мереживна парасолька були оббризкані чорнилом.

Кілька секунд тривала німа сцена, потім Фей щось гукнув, ткнув кулаком кучера в спину, кучер шмагонув по конях, і екіпаж, завернувши за ріг, помчав униз по Бібіковському бульвару.

Директор і вчителі кинулися сходами нагору, у наш клас.

— Хто кинув чорнильницю? — білими губами тихо спитав директор.

Ми мовчали.

— Хто кинув чорнильницю? — повторив директор. Ми мовчали.

— Не вийдете з класу дотри, доки не признаєтесь,— сказав директор, повернувся і зачинив за собою двері. Минула година. Директор зайшов і суворо спитав:

— Ну що? Одумалися? Ми мовчали.

— Ви мене знаєте! Я не кидаю слів на вітер. Ви не підете додому, поки не скажете.— Директор повернувся і вийшов.

Минуло ще дві години.

До нас заходили вчителі і вмовляли признатися. Ми відповідали, що нічого не знаємо.

Минуло ще дві години. Знову зайшов директор.

— Хто кинув чорнильницю?

Клас мовчав.

Директор повернувся і вийшов.

Наближався вечір.

Ми вже сиділи в класі вісім годин. Дозволялося вийти тільки на дві-три хвилини за крайньою потребою. У супроводі класного наглядача.

Сутеніло.

О десятій годині вечора знову зайшов директор, стомлений, з

запаленими очима. Обвів нас пильним поглядом і востаннє тихо

спитав:

— Хто кинув чорнильницю? Ми мовчали.

— Ідіть додому...— якось полегшено зітхнув директор і гордо звів голову.— Я... я пишаюсь вами! — І він швидко вийшов з класу.

Він виявився благородною людиною, наш директор. Справжнім російським інтелігентом. Він не покарав нікого. Ми одержали наочний урок честі й благородства. Не знаю вже, як він там порозумівся з попечительською радою, але Фей і Фея більше в нас не з'являлися. Здається, генерал потім взагалі відмовився від попечительства.

У нас був дружний, хороший клас. За винятком однієї поганої вівці Ореста Слимакова. Це добре, що він застудився і не прийшов того дня в гімназію. Він би неодмінно виказав Панька Судиму (то Сулима кинув чорнильницю). Неодмінно. Слимакові завжди на всіх ябедничав класним наглядачам. І "темну" йому влаштовували, і оголошували бойкот — ніщо

не діяло. Батько Слимакова працював у міському поліцейському управлінні, це в них було сімейне. Коли Слимакові на третій день після випадку з чорнильницею прийшов у гімназію і про все довідався, його аж розпирало. Гостроносе лисичкувате обличчя Слимакова кривилося від улесливої запобігливої гримаси.

— Ну, панове. Ну, що ви? Ну, скажіть!.. Ну, хто це?... Хто це? Хто кинув? Га? Я не скажу! Чесне благородне! Хрест святий, не скажу! розмашисто хрестився він, перебігаючи від одного до другого. І волосся, завжди прилизане, рівненько розділене на проділ, куйовдилось і падало на очі, що шмигляли, як мишенята.

Але ми були невблаганні. Ми добре знали йому ціну.

Тоді, щоб помститися, Слимаков вдався до одвертої підлості.

Я в класі був найменший і найбідніший. А раз найбідніший, значить, найбільш беззахисний.

Зустрівши мене якось сам на сам, Слимаков зло примружився і сказав:

— От скажу, що це ти кинув чорнильницю... І тебе виженуть з гімназії з вовчим білетом. От скажу!

Я похолов. Сім'я наша жила сутужно. Щоб підробити, батько брав роботу додому. Всі надії покладалися на моє майбутнє, на те, що я вивчусь і, як казав батько, "стану людиною".

Звісно, якщо Слимаков піде до попечителя і скаже, йому повірять. Попечителю головне, щоб знайшовся винуватець, щоб було кого покарати. І мене виженуть. Ніякий директор не зможе мене захистити.

Слимаков відчув мій страх і злорадно всміхнувся.

— Тож-то... Так от, принось завтра Шерлока Холмса, може, й не скажу.

Так почався його підлий шантаж. Я приносив йому книжки, цукерки, перебивні картинки, пера, ножики й таке інше. Але найчастіше він вимагав від мене оті серії "сищицької" літератури, які я змушений був купувати для нього на базарі. Мені дедалі важче було це робити. Грошей не вистачало. Я вже давно не снідав, витрачаючи на "сищиків" усе, що мама давала мені на сніданки. Але цього виявилося мало.

Слимаков, прочитавши чергову серію, одразу ж перепродував її комусь із гімназистів. І вимагав нової.

Наближалися канікули.

Слимаков уже третій день вимагає від мене нового Ніка Картера, але я щоразу чимось відмагався — у мене зовсім не було грошей (навіть на сніданки у ці дні мама не давала, бо ми сиділи без копійки).

Слимаков сердився і нарешті не витримав.

— Усе! — просичав він.— Щоб сьогодні о п'ятій приніс до "дерева смерті". Якщо не принесеш — усе!

Начитавшись "сищицьких" книжок, Слимаков дуже полюбляв страшні таємниці й завжди призначав мені побачення у відлюдних куточках Ботанічного саду, яким давав страховинні назви. Він тримав у секреті наші стосунки і не хотів, щоб хтось бачив, як я давав йому книжки, які він потім продавав.

Я був у відчаї. Де мені дістати гроші до п'яти годин?.. Де дістати?

І я одважився на відчайдушний крок. Я вирішив продати на базарі свого улюбленого паяца — іграшку, яку подарувала мені колись бабуся на день народження.

В яскравому атласному костюмі, з білим коміром-жабо, паяц виглядав дуже ефектно. Я страшенно любив і беріг його. Але в мене не було виходу. Я мусив будь-що відкупитися від підлого Слимакова.

Дома я попрощався з паяцом, поклав його у ранець і пішов на базар. І от...— Чак якось дивно усміхнувся.— А втім... Мабуть, краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Правда?

— Правда,— не задумуючись, відповів я.

— Ти не заперечуєш, щоб ми з тобою перенеслися на сімдесят років назад?

— Що? — не зрозумів я.— Перенеслися? Як?

— Ну...— Чак на хвилину затнувся.— Ну... прокрутили, так би мовити, часовий вимір у зворотному напрямку...

У мене похололо всередині. Мені раптом стало страшно. Що він каже? Може, він психічно хворий? В нас у селі був колись один такий... Зупинить на вулиці. "О! — каже.— Учора з Александром Македонським бачився, з імператором. Передай, сказав, односельцям, щоб тебе не кривдили, все давали, що попросиш. Бо приїду на Буцефалі, усім голови поскручую. О!" Може, й Чак такий.

— Ні! Ні! — засміявся Чак, прочитавши мої думки.— Не бійся. Я не божевільний і кидатися на тебе не буду. Але... От що таке час? Ти задумувався?

— ..."Час — не хата, на місці не стоїть",— так каже мій дід Грицько.

— То він правильно каже. Але час, як тобі відомо, є теперішній, минулий і майбутній. І межа, що відділяє теперішній час від майбутнього і минулого часу, дуже миттєва. От щойно ти йшов сюди, щоб зустрітися зі мною. Зустріч наша була для тебе часом майбутнім. Ми зустрілися. Якусь мить наша зустріч була часом теперішнім. І одразу ж стала часом минулим. Ми почали розмову і про зустріч можемо тепер тільки згадувати. Так само, як час, що був сімдесят років тому. І тисячу років тому. І дві тисячі. Все воно в одному часовому вимірі. І мить, яка минула щойно, і мить, що була сімдесят років тому. Обидві вони здатні ожити завдяки чарівному феномену людського мозку — пам'яті й уяві... А про гіпноз ти чув коли-небудь?

— Чув! — не дуже впевнено сказав я.— Це коли людину гіпнотизують і... вона робить не те, що хоче.

— Ну, не зовсім так, але... Можна людині навіяти уявлення і про обставини, в яких вона ніколи не була, і про час, в якому вона ніколи не жила. І людина буде діяти, мислити, переживати так, наче все навіяне відбувається з нею насправді. Людина одна-єдина серед живих істот здатна переживати уявне, як дійсне, а минуле й майбутнє, як сучасне. Так говорить наука психологія. Отже, ти не бійся, нічого страшного не станеться. Просто зараз ми з тобою перенесемося на сімдесят років назад, у Київ 1912 року. Мушу тебе попередити: ти мене одразу можеш не впізнати, бо я стану дванадцятирічним хлопчиком, таким, як ти зараз. Тобто таким, яким я був тоді. Щоб ти не сплутав мене ні з ким, я спершу триматиму тебе за руку. А потім відпущу. І ще хочу попередити тебе, щоб ти не розгубився. При людях я не зможу з тобою говорити. Справа в тому, що ти будеш невидимий для людей. Адже ти не жив тоді, розумієш? Крім мене, ніхто тебе не бачитиме і ніхто не почує твого голосу. Як би ти не кричав.

Мені стало моторошно, але й страшенно цікаво водночас. Оце пригода! Невидимкою потрапити в Київ 1912 року.

Чак узяв мене за руку своєю теплою, сухою і якоюсь невагомою рукою.

— Не бійся, Стьопо! Тобі зовсім нічого не загрожує. Що б не відбувалося, які б небезпеки не траплялися, вони тебе абсолютно не торкатимуться. Адже тебе тоді не було. Ти будеш тільки свідком. Розумієш?

— Р-розумію,— сказав я, не дуже, правда, уявляючи, як це все буде.

— Ти не відчуватимеш пі холоду, ні тепла, ні голоду, ні болю — нічого. Ти зможеш легко злітати в повітря, мчати з будь-якою швидкістю, не знаючи втоми, прослизати у найменші шпарки. Адже тебе тоді не було. І тільки в тому разі, якщо ти раптом захочеш втрутитися в події і втрутишся, зробиш щось активне, ти вмить станеш матеріальним. І тоді вже відчуєш і холод, і голод, і біль. І зможеш забитися, обпектися, порізатися... Але навіть тоді нічого страшного з тобою не станеться, не бійся. Просто в разі небезпеки наша подорож сама собою негайно припиниться, і ми повернемося в сьогоднішній день. Але без кінчої потреби не роби, будь ласка, нічого. Гаразд? Бо ми вже не зможемо повернутися назад у той день. Двічі в один і той же день минулого повертатися не можна. А може, саме той день буде найважливішим у розкритті таємниці. Розумієш?

— Розумію,— механічно сказав я, не розуміючи, однак, про яку все-таки таємницю він говорить, але страшенно зацікавлений.

— Ти тільки ходи за мною всюди і не губи мене з поля зору. Це прохання до тебе. Бо мені потрібна буде твоя допомога. Ти ж мусиш допомогти мені розкрити таємницю. Таємницю, над якою я б'юся все своє життя. Ти готовий?

— Готовий.

— Не боїшся?

— Не боюся,— сказав я, відчуваючи в грудях холодок, як на краю прірви,

— Тоді — увага! — Чак злегка стиснув свої пальці, які тримали мою руку,— і наче електричний струм пробіг по моїй руці.

В очах у мене потемніло.

Бом! — ударив у голові дзвін.

І враз — немов увімкнули на повну потужність радіоприймач: зашуміло, загаласувало, зарепетувало навколо багатоголосо...

РОЗДІЛ IV

Перша подорож у минуле. 1912 рік. Базар. Колишній клоун П'ер

Стороженко виручає Чака

Я навіть не спостеріг тієї миті, коли раптом цирк зник з моїх очей і я опинився на базарі, серед сотень людей, які сновигали туди й сюди, серед галасливих перекупок і мордатих продавців, що бундючно позирали з-за прилавків, серед рухливого строкатого натовпу у незвичних, тільки в кіно бачених дореволюційних сіряках, чумарках, довгих, до землі, складчастих юпках та сукнях, у широкополих капелюшках, котелках і кашкетах з лакованими козирками.

Посеред базару височіла обшарпана, облуплена церква з п'ятьма, певно, колись визолоченими, а тепер потемнілими, облізлими банями і квадратною, під гостроверхим ребристим дахом, дзвіницею. (Мабуть, та сама Залізна церква, про яку згадував Чак.) Анавколо неї у безладді

купчилися збиті з дощок якісь неоковирні рундуки, прилавки з дашками і бездашків, крамнички й сарайчики.

Усе навколо галасувало, кричало, вищало, торгувалося, сварилося, лаялося, закликало, припрошувало, розхвалювало на всі заставки свій товар.

— Кому сало? Кому сало? Даю з походом, беру мало!

— Огірочки! Огірочки! Помідорчики! Кращі на всьому базарі!

Кращі на всьому базарі!

— Капуста! Капуста!

— А хто забув купити петрушки? Хто забув?

— Тільки в мене! Тільки в мене! Спеції-присмаки, заморські трави для будь-якої приправи!

— Кому кендюх? Кому кендюх? Навались, у кого гроші завелись!

І серед усього цього крикливого багатоголосся тоненький дитячий голосок:

— Кому води холодної? Кому води холодної?

Чорне замурзане хлоп'я, одставивши руку, в якій затиснута кружка, аж згинається під вагою великого відра. У відрі плаває квадратна дощечка, щоб не розхлюпувалася вода.

— Пара гіпсових венер! Пара гіпсових венер! Одна — Наполеон! Друга Архімед! — вигукує патлатий молодик, тримаючи в руках

неоковирні статуетки. Де Наполеон, а де Архімед, второпати було неможливо.

А он ціла вистава.

Лисий дядечко, театрально розмахуючи руками, виголошує:

— Вас запросили в пристойний дім. У вас прекрасний настрій. Ви в новому костюмі. Ви почуваєте себе паризьким денді. Ви заливаєтесь соловейком, упадаючи за дамами. І раптом — о жах! кошмар, о боже правий! необережним жестом руки дама ліворуч перевертає на вас тарілку з борщем. О, неба херувими! Страшними плямами вкриті піджак, і брюки, і жилет. Ай-ай-ай! Тепер ваш костюм ні носити, ні пропити, ні продати, ні програти, ні заставити в ломбарді. Ви нещасні!.. Але... Не впадайте в паніку! Ви купуєте в мене чудодійну пасту "Універсал". Кілька хвилин і — о диво! — плями зникають. Ваш костюм знову новий. Тепер його знову можна і носити, і пропити, і продати, і програти, і заставити в ломбарді. Ви знову паризький денді. І знову заливаєтесь соловейком, упадаючи за дамами. Щастя повернулося до вас. Дивіться! Я демонструю це диво на ваших очах! О! — Він заляпував полу свого сіряка чимось чорним, тут же тер її "Універсалом" — і пляма зникала. А коли на нього не звертали уваги, він зненацька, ніби ненароком, заляпував сюртук якомусь перехожому, голосно , скрикував: "Ах, пардон, пардон! Я зараз", — і одразу ж виводив пляму.

Мене так захопило асе це, що я навіть забув про Чака. І тільки тоді, коли його рука легко стиснула мою, я обернувся. За руку мене тримав худорлявий хлопчик одного віку зі мною у гімназичній, трохи завеликій на нього формі, у гімназичному кашкеті, що насувався йому на вуха. Я одразу впізнав його — по очах, по усмішці і по родимці над верхньою губою. Хоча дуже дивно було дивитися на хлопця, мого однолітка, який щойно, хвилину тому був дідусем.

Він ще раз легко стиснув мою руку, ледь помітно кивнув, одпустив мене і пішов по базару. Я — назирці за ним.

Я йшов якось дуже легко й нечутно, наче плив у повітрі. Так ходять тільки уві сні або, може, ще в космосі, у невагомості. Я спершу боявся наштовхнутися на когось, але ні на кого не наштовхувався. Легко обминав усіх, прослизаючи навіть там, де, здавалося б, не міг прослизнути.

І раптом я збагнув — Чак говорив правду, мені справді нічого боятися, зі мною нічого не може трапитись. Я — безтілесний. Я обережно смикнувся вгору і злетів у повітря. І полетів над натовпом. Це було таке надзвичайне, таке радісне почуття, що я засміявся.

Я спокійно летів над Чаком, не боячись загубити його в натовпі.

— Рубці з кашею! Рубці з кашею! Фляки по-польському! Фляки по-польському! Смакота-смакота, не жалійте живота! — вигукували товстопикі, розчервонілі перекупки від прилавків, над якими клубочилася пара і звідки линув гострий запах вареними, часнику і цибулі. Це був так званий "обжерний ряд", "обжерка", про яку я колись читав. Різномасний бідний люд у засмальцьованій одежі сидів тут на лавках або й просто стояв біля прилавків і жував оті фляки й рубці. Замурзане циганча простягло до прилавка худеньку руку:

— Тітонько! Дай шматочок!

— Киш звідси! Не псуй людям апетит! — сердито махнула на нього перекупка.

Та якийсь кругловидий дядечко, що жував біля прилавка, обернувся і мовчки простягнув циганчаті свою тарілку. Циганча схопило шматок і жадібно почало їсти.

За "обжеркою" починалася "розкладка". На розстелених на землі газетах, ряднах, клейонках розкладені були найрізноманітніші, найнесподіваніші речі: одяг, посуд, інструменти, книжки, подерте взуття, тріснуті грамофонні пластинки, розбиті театральні бінокли, поламані гасові лампи, свічки, годинники без стрілок, кавалерійські шпори, гральні карти, недописані олівці, опудала ховрашків та безліч всякого іншого непотребу.

Чак довго ходив по "розкладці", нерішуче товкся то біля одного продавця, то біля другого. Нарешті одважився і, спинившись біля найнепримітнішого з вигляду дідуся, який куняв на розкладному стільчику, тихо сказав:

— Пане!

Дідусь одразу стрепенувся, звів голову і запобігливо усміхнувся:

— Слухаю! Що? Що для вас? Будь ласка! — і широким жестом показав па свій немудрящий товар,

— Та ні...— Чак почервонів, розкрив ранець і дістав іграшкового клоуна в атласному чорно-білому шахматному костюмі, червоному ковпаку, усміхненого й справді дуже симпатичного.

— От! Чи не купите ви в мене...

— А-а...— одразу пригас дідусь.— Ні! Ні, хлопче, ні! Моя фірма не купує. Тільки продає. Тільки. Проходь, не заступай мені товару.

Чак ще більше почервонів і одійшов.

Якийсь час він ходив мовчки, потім знову зважився і... знову одійшов ні з чим.

І раптом...

— Одначе! Що ви робите, юначе? — почувся веселий дзвінкий голос (біля Чака стояв той самий кругловидий дядечко, який щойно віддав свою тарілку циганчаті).— Це ж клоун П'ер, улюбленець публіки, а ви міняєте його на бублики. Щоб потім ви не шкодували, його не треба продавати. Ходімте, мій друже! Я прошу! Ходімте, ходімте, мій друже!

Обнявши Чака за плечі, дивний дядечко повів його від "розкладки".

Я, звичайно, гайнув за ними, намагаючись триматися якомога ближче, щоб чути, про що ж вони розмовлятимуть.

Дядечко був уже літній ("августовський", як каже на таких мій дід Грицько,— ще трохи — й пожовкне, посиплеться листячко, вже й лисина чимала, й вуха мохом позаростали, і зморшки поорали шию).

Він ішов, помітно припадаючи на ліву ногу.

Одяг на ньому був благенький, але, видно, колись пристойний, панський.

— Так от,— сказав дядечко, коли вони вийшли з базару.— По-перше, взагалі продавати будь-що гімназистові на базарі небезпечно. На вас уже підозріло позирав один "фараон", якого я знаю в обличчя. І якби він передав вас класному наглядачеві, могли б бути серйозні неприємності. А по-друге, мені не хотілося б, щоб ви продавали цього клоуна. Адже вам і самому не хочеться розлучатися? Правда ж?

Чак мовчки хитнув головою.

— Так що ж трапилося? Що змусило вас? Може, я стану вам у пригоді? Не соромтесь. Не тільки від себе кажу, а й від ляльковогo колеги мого, якого ви тримаєте в руках. Дозвольте представитися —

колишній улюбленець публіки, клоун П'єр, змушений, на жаль, після нещасливого випадку залишити арену і перетворитися на особу без певних занять — Петра Петровича Стороженка. Маю честь,— дядечко зупинився, стукнув підборами і різко нахилив голову.

— Чак Всеволод. Гімназист третього класу,-пролепетав у

відповідь Чак.

— Дуже приємно. А раз ми вже знайомі, то давайте без церемоній. Що у вас там сталося? Викладайте. І Чак виклав йому всю свою історію.

— Так. Ясно,— сказав колишній клоун.— Ця порода людей мені знайома. Синок Слимакова, значить. З поліцейського управління. Як же! Як же! З батечком доводилося зустрічатись. В інтимній обстановці. Вигонив колись мене з міста протягом двадцяти чотирьох годин "за богомєрзкоє крівляніє і посяганіе на священную особу государя імператора і члєнов августєйшей фамілії". Підла душа. І синок, значить, такий... Ну що ж, яке коріння, таке й насіння. Але відкуплятися від нього — марна справа. Провчити його треба. Настрахати. Бо інакше не одчепиться. Це ми зробимо. Не хвилюйтесь. О п'ятій, кажете? У Ботанічному саду? Біля "дерева смерті"? Ну що ж. Ходімте. Скоро саме п'ята. Не будемо запізнюватись і примушувати його чекати.

— І ви думаєте, що він...— невпевнено підвів очі па Стороженка Чак.

— Думаю. Навіть певен. Не сумніваюсь. Самі побачите.

Вони вже йшли бульваром угору.

Бульвар хоч і був дуже незвичний, але його все-таки можна було впізнати. Два ряди стрункіх тополь так само стриміли в небо (тільки під ними тяглися кущі живоплоту,огинаючи фігурні лавки, та й огорожа була

дерев'яна, фарбована). А деякі будинки були знайомі, вони й зараз стоять.

Обабіч бульвару пролягали трамвайні колії, якими з деренчанням їхали вниз і вгору невеликі вагончики з відкритими площадками і однією, як у тролейбуса, штангою, на кінці якої котився по дроту круглий ролик.

Там, де зараз пам'ятник Щорсу, стояв пам'ятник, але інший, оточений гранітними стовпчиками, між якими важко провисали масивні залізні ланцюги.

На круглому п'єдесталі якийсь дядечко відставляв уперед праву ногу, заклопотано дивлячись у бік вокзалу, наче збирався бігти на поїзд (потім я дізнався, що то був граф Бобринський, який хоч і заснував перший на Україні цукровий завод і першу залізницю, але був капіталіст і експлуататор, і тому після революції справедливо знятий з постаменту).

Від цього пам'ятника праворуч починалася огорожа Ботанічного саду, така ж, як і тепер, з хвилястою дротяною сіткою, але з червоно-цегляними стовпчиками.

— Підемо з Безаківської? — спитав Стороженко Чака.

— Ага.

І вони звернули праворуч.

"Ага,— подумав я.— Значить, вулиця Комінтерну колись називалася Безаківською".

Вдалині, за дерев'яним мостом, виднівся вокзал, приземкуватий, видовжений, з підвищеннями посередині та по боках і з маленькими вежками на тих підвищеннях. Біля вокзалу купчилися візники.

Ліворуч, за Ботанічним садом, тяглися до вокзалу маленькі одноповерхові будиночки й високі дощані паркани, всуціль обклеєні рекламними об'явами.

Тільки праворуч височіло кілька кам'яниць, які збереглися й дотепер. На одній з них красувалась вивіска "Українська книгарня". Тепер на цьому будинку меморіальна дошка, тут бували класики української дожовтневої літератури.

"Ех! — подумав я.— От би побачити зараз живого Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Архипа Тесленка, Степана Васильченка, Лесю Українку".

Але ні Коцюбинський, ні Франко, ні Васильченко, на жаль, не з'являлися. Вулиця була порожня. А чекати було ніяк. Стороженко й Чак уже заходили в Ботанічний сад.

Я полетів за ними.

Проминувши оранжерею, вони вийшли на безлюдну алею.

— Ну, де тут ваше "дерево смерті"? — спитав колишній клоун.

— У яру,— сказав Чак.

— Ідіть уперед і не бійтеся, я потім з'явлюсь. Не бійтеся.

— Я не боюсь,— почервонів Чак і пішов уперед.

Я, пам'ятаючи нашу домовленість не втрачати його з очей, попрямував за ним. А Стороженко вмить кудись зник.

Ми пройшли заростями угору і, коли вже стало видно напівкругле, з колонами і з хрестом зверху крило університету, спустились у глибокий яр.

З хащів чулося звіряче гарчання, крики якихось загадкових птахів. Як сказав мені потім Чак, на території Ботанічного саду містився тоді ще й зоопарк, заснований у 1908 році. Лише в 1913 році його перевели на Житомирське шосе, де він міститься й тепер.

Це віддалене гарчання хижаків робило безлюдний яр ще таємничішим і страшнішим,

Внизу біля старої вільшини стояв гімназист. Гостроносий, з ріденьким білявим волоссям, розчесаним посередині на проділ і гладенько прилизаним, з одного погляду він викликав у мене відразу. Справжній слимак!

Гімназист побачив Чака,

— Ну?!

Чак стенув плечима.

— Ти що? Жартуєш зі мною? Дограєшся! — Слимаков засичав від злості.

І тут... Стороженко так несподівано з'явився з кущів, що навіть я здригнувся. А Слимаков аж рота роззявив.

Вигляд у колишнього клоуна був страшний. Блідий, очі вирячені, скляні, обличчя закам'яніле, жодна рисочка не здригнеться. Мрець та й годі. І раптом, не розтуляючи рота, "мрець" заговорив. Незрозуміле, звідки й брався той голос, глухий, утробний, неживий. Вуста були стулені, не ворухнулися.

— Як ти посмів ворушити мій спокій! Як ти посмів для дій своїх мерзенних обрати місце смерті й печалі! Ти осквернив мою святу могилу. О, начувайся, підлий Слимакові Якщо колись ти спробуєш образити хлопчину цього, я з могили встану і заберу тебе навік із собою... Геть звідси! І забудь сюди дорогу!

Охоплений жахом, Слимаков застиг з роззявленим ротом.

Кущі враз зімкнулися, і колишній клоун зник так само раптово, як і з'явився.

— А-а-а!..— здавлено закричав Слимаков і, спотикаючись, кинувся навтіки.

Коли все стихло, кущі знову розсунулися і вийшов усміхнений Стороженко.

— Ну як?

— Ой! Я й сам так злякався, що...— Чак перевів подих.— А як... як ви це робите? Як ви говорили?

— Дуже просто. Це так зване "чревовіщання". Колись виступав з таким номером... Слимаков вас більше не чіпатиме, будьте певні. Ну, гаразд, ходімте.

— Спасибі. Спасибі вам,— вдячно закивав Чак.

— Не варто дякувати. Радий був зробити цю маленьку послугу людині, яка, мені здається, не байдужа до цирку. Чи не так?

— Авжеж. Авжеж.

— Взагалі, поважаю юних і дружу з ними.— Колишній клоун якось особливо, сонячно усміхнувся (від очей запромінилися зморшки).— Молодші школярі, яких чомусь називають дітьми,— найщиріші друзі цирку. Вони ніколи не освистують артистів.— Усміх враз погас на його обличчі, наче на сонце найшла хмара, але він одігнав її.— А ще поважаю тих, хто вміє щось робити, майстрів поважаю. Ці теж ніколи не освистують артистів, бо знають, що таке праця. Хочете, друже, я познайомлю вас з одним майстром. Я зараз мушу до нього саме зайти.

— Хочу. Я теж дуже поважаю майстрів,— Чак чомусь затнувся і повторив: — Дуже.

— Ходімте. Це недалеко. На Дмитрівській.

Вони вийшли з Ботанічного саду, перейшли Безаківську і повернули бульваром униз до базару.

Я летів над ними між двома рядами тополь, і очам моїм одкривалася манлива святошинська далечінь, куди вело рівне, як струна, Житомирське шосе, по якому рухалися аж за виднокрай малюсінькі іграшкові трамвайчики.

Вони вийшли на Дмитрівську вулицю, забудовану внизу одно— й двоповерховими будинками (тільки далі вгорі, де ковбасна фабрика, здіймалося кілька високих кам'яниць).

Біля відчинених навстіж дверей, що прямо з хідників вели до темних, низеньких, без передпокоїв, кімнат, сиділи на стільчиках

і ослонах сиві бабусі та примружені, в чорних круглих шапочках дідусі, перемовляючись одне з одним через вулицю.

Біля порогів джмелями гули мідні лискучі примуси, на яких щось смачно булькало в пузатих каструлях і шкварчало на чорних, закіптюжених сковорідках.

Біля шостого номера Стороженко спинився.

— Трохи зачекайте, я гляну, чи є і чи можна. Я миттю.— І закульгав у двір.

Чак лишився біля порожньої вітрини замкненої на великий висячий замок крамниці.

Зсередини вітрини до скла була приліплена рекламна об'ява:

"ЧАЙНО-КОЛОНІАЛЬНИЙ МАГАЗИН

В. М. Бублик-Погорільський

(фірма існує з 1888 року).

Сповіщаю шановних панів покупців, що в магазині завжди свіжі товари, як-то: чай різних фірм, кофе, какао, конфети, шоколад, карамелі, варення, мармелад, печиво, цукор-рафінад 1-го сорту Київського товариства та цукор-пісок.

Усі товари беруться мною з перших рук у найкращих фірм.

Хто купує чай, тому робиться знижка і видається премія.

Важливо любителям — кофе мелеться електрикою.

З пошаною до вас В. М. Бублик-Погорільський".

У вітрині, крім брудного кота, що грівся на сонечку, та купки сміття, не було нічогісінько. Полиці магазину теж були порожні.

"Бач,— подумав я.— Не допомогла ні премія, ні перші руки, ні електрика. Видно, знову погорів Бублик. От що таке приватна власність".

З двору визирнув Стороженко.

— Ходімо.

Чак, а за ним і я пішли у двір, захаращений ящиками, бочками та різним мотлохом.

Посеред двору розпросторилася велика калюжа.

— От по цих камінчиках ступайте, по камінчиках,— підказував Стороженко.

Але хоч як старався Чак, він усе-таки тричі ступив у калюжу.

"А добре бути нематеріальним",— подумав я, легко пролітаючи над калюжею.

Потім Чак і я спустилися за колишнім клоуном по крутих східцях у підвал, де шумів примус і чувся залізний передзвін.

— А-а, заходьте, заходьте, пане гімназист, прошу, як ваша ласка,ввічливо пролунало з темного кутка.

І назустріч Чакові підвівся згорблений головань у дротяних окулярах.

З-під закіптюженого зморщеного чола з великими залисинами весело позирали з-над окулярів примружені лупаті очі.

— Здрастуйте, здрастуйте! Дуже приємно познайомитися. Друзі П'єра наші друзі. Пробачте, руки не подаю, щоб не забруднити пана гімназиста. Бачите, які чорні.

— Не чорні, Йосипе, не чорні! Золоті! — з піднесенням сказав Стороженко.

— Ай, що ви, П'єр, що ви! Все золото у Лазаря Бродського. А нам дай боже хліба й цибулі з олійкою. Щоб ви знали, пане гімназист, робота золота не дає. Золото дає тільки комерція. А тих, хто щось робить руками, наші комерсанти зневажливо називають балмалухе. І для Лазаря Бродського я просто Йосип-балмалухе, бляхар з Євбазу. А ви кажете — золото! Де ви бачили золото? Покажіть!

— Не те золото, що блищить,— сказав Стороженко.

— О! — підняв угору палець Йосип.— Мудро сказано! Золоті слова! Подивіться, пане гімназист, на цього добродія! — він широким жестом показав Чакові на Стороженка.— Ви його бачите, і ви ж його, я вас запевняю, не бачите. Бо ви не бачите його на арені. На арені це був бог!

— Оце вже зайве. Цього не треба,— заперечливо підняв руку Стороженко.

— Я ніколи не говорив зайвого. Не будьте таким скромним. Це просто непристойно. Знайте, юначе, перед вами великий артист. Великий циркач, великий клоун П'єр. Який він був на арені! "Три години безперервного реготу", — писалося на афіші. І правильно писалося. Публіка просто верещала й плакала від захоплення. Ех! Якби не оте нещастя! Розумієте, пане гімназист, сім років тому (ви були ще зовсім дитя) виступав у київському цирку знаменитий Саша Цирілл. Він стрибав з-під самісінького купола. У басейн з водою. Це був стрибок смерті. Дам виносили із залу на руках. Навіть деякі чоловіки непритомніли. І от одного разу Саша стрибнув невдало і розбився. Не до смерті, але... Це

було в неділю, на ранковій виставі, в залі було повно дітей. І коли Сашу винесли, наш П'єр, щоб заспокоїти публіку, вирішив показати, що все це жарт, нічого страшного не сталося. Сам виліз під купол і, пародіюючи Сашу Цирілла, повторив його стрибок. І... зламав ногу. Та, незважаючи на це, продовжив виступ. Удаючи, ніби кульгає навмисне, зробив коло по арені і лише за форгангом упав і втратив свідомість. Отакий-то він, бачите! Перелом виявився такий страшний, що виступати клоуном він більше не зміг. Але...— Йосип приклав руку до рота і, таємниче стишивши голос, підморгнув Чаку.— Скажу вам по секрету, він незабаром знову вийде на арену. Я вас запевняю.

У цей час двері, що вели до сусідньої кімнати, прочинилися і звідти вийшла сухенька, зморщена бабуся.

— Ну, показуйте вже ваші фокуси, ну! — прошамкотіла вона беззубо, відштовхуючи Йосипа і сідаючи на його стілець.

— О! Наречена Мохомовеса прийшла! — весело сказав Йосип.— Показуй їй фокуси! Ич! Це моя тітка. Стара дівуля. Під сімдесят їй уже. Тому я її й називаю "наречена Мохомовеса". Мохомовес — це янгол смерті. Не бійтесь, вона нічого не чує, зовсім оглухла. Тільки не думайте, що я їй зичу лиха. Господи боже мій! Хай живе ще сто років.

Бабуся нетерпляче засовалась на стільці й зашамкотіла:

— Давайте вже ваші фокуси, ну! Стороженко засміявся.

— Публіка хвилюється.

— Ах, ця мені публіка! Ну, гаразд. Ходімте.— Йосип узяв Стороженка під руку, повів у куток, і вони над чимось там схилилися, стиха перемовляючись.

Потім Петро Петрович Стороженко обернувсь і ступив крок до бабусі й Чака.

В руках у нього була блискуча залізна каструля.

— Шановна публіко! Дами і панове! Перед вами: абсолютно порожня каструля! — гучним цирковим голосом промовив він, одкриваючи кришку і показуючи порожню каструлю.— Алле-оп! — Він швидко закрив каструлю кришкою і одразу ж відкрив — у каструлі лежали обценьки.— Алле-оп! — Він знову закрив каструлю, знову відкрив — каструля була порожня.— Дивіться всі, любуйтеся, любуйтеся-дивуйтеся! Дивовижна дивина — каструля чарівна! Алле-оп! — вигукуючи і розмахуючи каструлею, Стороженко заметушився по майстерні.

Все це відбувалося так блискавично, так несподівано, що я ніяк не міг угледіти, як воно робилося. Наче справжнє диво діялося на очах.

Звісно, я розумів, що ніяке це не диво, а спритність Стороженкових рук і хитромудрий пристрій у каструлі, який зробив майстер Йосип,— але враження було потрясаюче.

Це було так здорово, що Чак не витримав і заплескав у долоні. І тітка Йосипа нечутно заплескала в долоні сухорлявими руками. І навіть я, забувши, що невидимий і безтілесний, зааплодував теж (хоч ніхто не міг почути моїх оплесків).

Стороженко, одставивши назад ногу, низько вклонився, або, як кажуть циркачі, "зробив комплімент". Потім підійшов до Йосипа і мовчки обняв його.

— Що ви! Подумаєш! — ніяково похиливши голову набік, знизав Йосип плечима.— Я був радий зробити щось для вас... Ви знаєте, у мене є мисль!

Він обняв Стороженка за плечі і щось зашепотів йому на вухо, показуючи очима на Чака.

— Га? По-моєму, я геній. Га?

— Га? — в тон йому перепитав Стороженко і засміявся.— Здається, таки геній. Можна спробувати! — І, звертаючись до Чака, сказав: — Ви не хотіли б, юначе, завтра вранці піти зі мною в цирк? Адже завтра неділя, в гімназію вам не треба. Подивилися б на репетиції і, може б, трошечки мені допомогли. Га?

— Я... я з задоволенням. Будь ласка! — затинаючись, сказав Чак.

Я розумів його хвилювання. І на репетицію в цирк страшенно цікаво було піти, і цьому симпатичному Стороженкові щиро хотілося допомогти.

— Ну, спасибі. Тоді зустрінемося о десятій, там саме, на базарі, біля розкладки. Гаразд?

— Гаразд,— сказав Чак і раптом хитнувся в мене перед очима. І весь підвал хитнувся, наче від землетрусу. Останнє, що я побачив,— це зморщене обличчя Йосипової тітки, її лукаві очі і розтягнений в усмішці беззубий рот. В очах потемніло. Бамм! — ударив у голові дзвін...

РОЗДІЛ V

"У кожного в житті мусить бути своя таємниця!" Що мені ваші

переживання!

Я сидів на лавці біля цирку, на площі Перемоги, поряд із старим Чаком.

— Га? Що? Що сталося? Чому...-спитав я здивовано.

— Нічого не сталося. Ти що — забув? Я ж тебе попереджав. За один раз ми можемо побувати з тобою тільки в одному дні минулого. А завтра, якщо не заперечуєш, ми продовжимо нашу мандрівку у тисяча дев'ятсот дванадцятий рік. Бо сьогодні вже пізнувато, тобі додому час. Та й я, чесно кажучи, притомився трохи.

Чак справді виглядав втомленим, виснаженим. Очі в нього позападали, чіткіше вималювались зморшки на обличчі, їх наче побільшало. Подорож у минуле коштувала, мабуть, йому великих нервових зусиль. А вісімдесят років — це не двадцять.

І хоч як мені кортіло дізнатися, що було далі, я співчутливо глянув на нього й сказав:

— Ага. Мені треба вже йти...

Хоча йти мені було зовсім не треба. Батьки ще й з роботи не повернулись, певно.

Чак усміхнувся. Він усе розумів.

— Спасибі тобі...

— За що мені...— зашарівсь я.— Це вам спасибі. Я ж і не робив нічого.

— За те, що погодився мандрувати зі мною в моє минуле. А робити ще доведеться, не турбуйся,— таємниче підморгнув він мені, підводячись і подаючи руку.— До завтра! У той же час, як і сьогодні. Зможеш?

— Зможу. Авжеж. До побачення.

Він уже збирався йти і раптом затримався:

— І ще, Стьопо... Давай домовимось. Ти ні про що зайве не розпитуватимеш, гаразд?.. Я тобі сам розкажу все, що треба. І не ходи за мною. Не намагайся дізнатися про мене більше, ніж я тобі розповім. Хай між нами буде таємниця... Я взагалі вважаю, що в житті кожної людини мусить бути своя таємниця, своя загадка, щось іще не розкрите. Без цього нецікаво жити на світі. Ну як? Домовились?

— Домовились.

— Ну, тоді бувай!

— До побачення!

Він перейшов вулицю і, піднявшись по східцях, зник у гастрономі.

І лише тоді я раптом відчув і зрозумів, що ж зі мною сталося.

У мене похололо в грудях.

Ой!

Та це ж я щойно був у минулому. У дореволюційному тисяча дев'ятсот дванадцятому році. За клятого царизму, про який я тільки з підручників історії знаю, та з художньої літератури, та з кінофільмів, та з телевізійних передач.

Я безсило знову опустився на лавку. Ноги не тримали мене.

Та що ж це таке? Та хіба ж це можливо? Та хіба ж таке буває?

Це ж тільки в книжках та в кіно люди в минуле потрапляють. А в житті з теперішнього тільки у майбутнє шлях лежить, назад дороги немає. Це всім відомо.

Ой!..

Може, я з глузду з'їхав?

Ні, не вірю! Ненормальні ніколи про себе так не думають. Ненормальні завжди себе абсолютно нормальними вважають.

Значить, гіпноз. Чи щось таке подібне.

Але яка ж сила в тому гіпнозі, чи що воно там таке!

Ну цілковите відчуття реальності. Живе життя та й усе.

Так чітко я бачив і Чака-гімназиста, і колишнього клоуна Стороженка, і прилизаного Слимакова, і майстра Йосипа, і його тітку, і весь отой вируючий базар, і вітрину Бублика-Погорільського, і маленькі трамвайчики, і все-все інше.

Не знаю, скільки я просидів на лавці біля цирку, поки отямився цілком. А привів мене до тями голод. Я раптом відчув, що дуже хочу їсти.

Я схопився і побіг на тролейбус.

Всупереч моїм сподіванням, матір застав уже вдома. Але вона була так стомлена і так захоплена своїми клопотами (вона дуже сумлінна, самолюбива і страшенно старається, щоб не пасти задніх на фабриці), що не звернула уваги на моє збудження. Тільки сказала:

— Що ж ти, Стьопочко, бігаєш, синку, голодний? Гляди, зовсім охлянеш.

Мамі я, звісно, нічого не сказав. Та й татові, коли він прийшов, теж. Хіба б вони зрозуміли? Вони б іще, чого доброго, не пустили мене завтра на побачення з Чаком.

Аякже! Щоб якийсь підозрілий дід душу їхньому синочку каламутив! Гіпнозом чи хто його зна чим якісь галюцинації йому навіював!

Єдиний у світі, кому б я міг відкритися,— це дід Грицько. Але дід був далеко, в селі. І я тільки подумки побалакав з ним перед сном: "Отаке-то, бачите, сталося зі мною, ви й не повірите, діду, хоч би лиха якого не приключилося".— "Не бери дурне в голову, а важке в руки",— сам себе заспокоїв я дідовими словами. І заснув.

Мені страшенно хотілося, щоб уже настав завтрашній день. І така нетерплячка гнала мене й уві сні, що мені навіть не приснилося нічого. Тільки заснув, як уже й прокинувся вранці.

У класі мені одразу впало в око, що всі якісь чи то перелякані, чи то схвильовані чимось,— перешіптуються, очі круглі, щоки пашать.

"Ой! — кольнуло мене.-Може, вони про Чака дізналися, про мою з ним мандрівку в минуле". І так мені лячно стало. Але на мене ніхто не звертав уваги, не дивився навіть.

Я почав прислухатись і нарешті второпав, що Лесик Спасокукоцький приніс у клас чутку про якусь таємничу новину. Начебто він випадково підслухав в учительській розмову класної керівнички Ліни Митрофанівни з завучем Вірою Яківною. І в тій розмові йшлося про те, що найближчими днями у їхньому класі щось відбудеться, щось особливе й надзвичайно важливе, бо Ліна Митрофанівна була дуже-дуже схвильована і казала:

"Так, так, я все розумію, це ж така відповідальність, така відповідальність. Я розумію..."

Але що саме мало відбутися, Спасокукоцький не дослухав, бо завуч Віра Яківна його помітила: "А тобі що тут треба?" І він кулею вилетів з учительської в коридор.

— Ех ти, лопух! Не міг сховатися десь і дослухати. Гіпотенуза! зневажливо картав його Ігор.

Спасокукоцький мовчки зітхав, винувато схиливши набік голову.

"Що ж воно таке на нас чекає?" — губилися в догадках усі.

— Контрольна з математики! — випалила Таня Верба. — Інспекторміськвно! — бліднув, як сметана, Кукуєвицький.

— Щеплення проти грипу. Отакими голками! — перелякано округлив очі Льоня Монькін.

Один тільки я був абсолютно байдужісінький до таємничої новини. Що мені та новина, коли в мене своя таємниця, ще й така, яка їм нікому й не снилася! І про яку ніхто з них (тепер я вже був певен) і гадки не мав...

І так мені зробилося весело, що я не втримався і на перерві, підійшовши до гурту, несподівано заговорив:

— Пара гіпсових венер! Пара гіпсових венер! Одна — Наполеон. А друга Архімед!

Хтось хихикнув, хтось реготнув, але більшість дивилася на мене ошелешено, нічого не розуміючи.

— Тю! — перебивши мене, вигукнув нарешті Ігор Дмитруха.— Ти що вчадів? Що ти мелеш?

— От Муха!От дає! — закричав Спасокукоцький.

— Та ну тебе! Тут такі серйозні справи, а він...— вигукнула Тося Рябошапка. І всі дружно накинулися на мене.

— Неподобство! Весь клас хвилюється, переживає, а ти...

Я тільки усміхнувся. Ну що я міг їм сказати?

І я мовчки перечекав, поки вони виговорилися.

Я їх розумів. Може, якби в мене не було моєї таємниці і хтось інший отаке встругнув, я б разом з усіма на нього накинувся.

Але в мене була моя таємниця. І вона не давала мені спокійно сидіти. Вона, як каже дід Грицько, крутила мені дірку в животі. Вона підганяла хвилини, нетерпляче соваючися разом зі мною на парті.

На кожному уроці я тільки й чув:

— Наливайко, не крутись!

— Не крутись, Наливайко!

— Наливайко, чого ти крутишся!

— Перестань крутитися, Наливайко!

Та от нарешті докрутився я до кінця уроків. І — мерщій додому.

Не буду брехати — домашніх завдань виконувати мені не хотілося. Дуже. Страшенно. Хоч плач.

Але я пересилив себе. Я обіцяв Чакові, що прийду тільки після того, як виконаю уроки. І хоч не перевірив би він мене ніколи, але я не міг його обдурити, не міг — і все. До того ж він був такий загадковий, може, й думки вміє читати, хто його зна.

Сів я і, відчуваючи, що в мене аж гірко в роті від тих уроків, почав гризти граніт науки. І поки останнє домашнє завдання не виконав, не встав.

Потім нашвидку пообідав — і гайда на площу Перемоги, до цирку.

Цього разу я прийшов раніше за Чака. Довелося чекати хвилин з десять.

Аж от нарешті з'явилася знайома постать.

— Привіт, Стьопо! Ну як?

— Здрастуйте! Прекрасно! Все гаразд.

— Уроки виконав?

— Аякже! — з чистим серцем признавсь я.

— Ну то що? Продовжимо? Готовий?

— Як штик!

— Ну, тоді — увага! — Чак узяв мене за руку, злегка стиснув — і наче електричний струм пробіг по моїй руці.

В очах у мене потемніло.

Бомм! — ударив у голові дзвін.

І знову зашуміло, загаласувало, зарепетувало навкруги багатоголосо...

РОЗДІЛ VI

Найдовший. Бо дуже багато подій тут відбувається... Піротехнік Федір Іванович Смирнов. Ми йдемо у Гіппо-палас. Мадемуазель Тереза. Смертельний

номер. "Не вбивай мене, я відкрию тобі секрет..."

І знову я на Євбазі. Серед вируючого, галасливого, строкатого натовпу дореволюційних людей біля запахущої паруючої "обжерки". І Чак-гімназист тримає мене за руку.

Враз одпустив і подався назустріч Стороженкові, який підводився з-за прилавка, витираючи

тильним боком долоні масні губи.

— Здрастуйте!

— Здрастуйте! Спасибі, що прийшли. Ходімте! — Стороженко підняв із землі круглу, картонну коробку, в яких до революції носили дамські капелюшки (я в кіно бачив).

Вони вийшли з базару і наблизились до трамвайної зупинки.

— Під'їдемо вгору трамваєм,— сказав Стороженко,

Підійшов трамвай.

Я влинув у трамвай слідом за ними.

— Два на один тариф,— сказав Стороженко, подаючи кондукторові два великі п'ятаки.

Кондуктор одірвав од вертушки, що висіла на шкіряній з жовтим мідним затвором сумці, квитки, смикнув за мотузок, протягнений під стелею вагона над штангою з брезентовими петлями для рук. Попереду, у кабіні вагоновода, бемкнуло, задеренчав дзвінок, і трамвай із скреготом рушив.

Трамвай був майже порожній.

Стороженко з Чаком сиділи в фігуристах, сплетених з лози, аж до блиску відполірованих пасажирами і, мабуть, дуже . зручних кріслах, а я витав над ними. Місця вільні були, і я теж міг сісти, але то б нічого не дало. Уперше я відчув досаду на свою безтілесність. Не маючи тіла, я не мав змоги відчути насолоду від сидіння в зручному кріслі біля відчиненого трамвайного вікна. Але я стримався від настійливого бажання стати тілесним. Пам'ятав, що це одразу дуже ускладнить моє перебування в минулому, може зненацька перервати його. А події ж тільки починають розгортатися. І хтозна, може, сьогоднішній день стане вирішальним у розкритті таємниці.

Біля Володимирського собору Стороженко і Чак зійшли з трамвая.

— Звідси підемо пішки, подихаємо свіжим повітрям. Така порода! сказав Стороженко, ховаючи від Чака очі.

"Еге, погода! — подумав я.— У гаманці у вас, дядьку, погана погода, от у чім річ! Щоб далі їхати, треба ще гроші платити".

Я вже зрозумів, що у дореволюційному київському трамваї були так звані тарифні дільниці — за кожну дільницю плати гроші. Не те що зараз — заплатив п'ятака і катайся в метро хоч цілий день.

А погода справді була чудова. Золота київська осінь. Ботанічний сад аж палав усіма відтінками барв від багряно-червоного до жовтогарячого.

Вони пішли бульваром у бік Бессарабки (до речі, вона називалася тоді площею Богдана Хмельницького).

Минули Другу, а потім Першу київську чоловічу гімназію.

Праворуч червоніла знайома восьмиколонна кам'яниця Київського університету.

У сквері проти нього на місці теперішнього пам'ятника Тарасові Шевченку стовбичив пам'ятник імператору Миколі І.

Внизу вже виднілася знайома будівля Бессарабського ринку.

Праворуч на теперішньому готелі "Україна" горіли проти сонця на даху навколо башти слова: "Паласт-отель".

Спустилися на Бессарабку і звернули ліворуч на Хрещатик. І з майже безлюдного Бібіковського бульвару наче знову втрапили на базар.

Тротуарами сновигають люди туди й сюди, посеред вулиці деренчать трамваї, візники вйокають на прольотках, де-не-де чих-чихикають допотопні автомобілі на мотоциклетних спицястих колесах, форкаючи синім димом.

А вивісок, а об'яв, а реклам та оголошень! У мене аж очі розбіглися. І всі з ятями, усі з вензелями якимись.

Там, диви, Едуард Брабець праси-утюги і м'ясорубки рекламує.

Там перукарня "Ніколя і Леонід" припрошує дам і панів заходити, не минати.

Там кавказький магазин М. Я. Бебеша сповіщає про те, що ним одержані у величезній кількості килими персидські, текінські та кавказькі, портьєри, бурки і... чоботи.

Там торговий дім братів Романових пропонує самозапалювальне гасово-жарове освітлення — лампи, ліхтарі та приладдя. Ліхтарі "Іскра", лампи "Ека", "Сфінкс" та "Напівсфінкс". Видно як удень.

І тут же про всяк випадок "Лангензіпен і К°" пропонує вогнегасилку, а "Септер і К°" — пожежні труби, насоси, гідропульти і брандспойти!

Головне депо музичних інструментів і нот Г. І. Їндржішек на всі заставки розхвалює свої піаноли-піано, оркестріони, електричні піаніно-автомати, грамофони з рупорами і без рупорів.

А вже кондитерська-ресторан Семадені чого тільки не пропонує — аби гроші.

О! Бібліотека російських, польських, французьких і англійських книжок Л. Ідзіковського, що має сто тисяч томів, відкрила дитячий відділ з одинадцяти тисяч томів на п'яти мовах. "Для панів дачників і тих, хто живе в провінціях, абонемент на пільгових умовах!"

"Ага! — догадуюсь я.— Значить, у бібліотеці теж не почитаєш без грошей".

А от перший у Росії театр-біограф "Експрес" рекламує "Розірвані ланцюги" (сучасну драму за участю знаменитої артистки Рози Флері), а

також комедію "Боба утопився" і драму з життя біржовиків "Дорога по трупах".

А ондо й сама торгова біржа.

А онде поштамт, увесь заснований дротами вгорі.

А ондо Банк для зовнішньої торгівлі. (Цей будинок і зараз стоїть на Хрещатику і вважається найціннішим, як мені сказав тато, київським будинком в архітектурному відношенні. Недарма архітектори його собі забрали для свого проектного управління.)

Далі театр-атракціон А. Мянковського анонсує гастролі знаменитої Бархатної маски (відомої в Росії оперної співачки, виконавиці побутових пісень). Зверх програми — гастроль улюбленця глядачів відомого коміка Живого Дурашкіна.

Про різні магазини мануфактури, ковбас, ювелірних виробів, дамських причандалів різних я вже й не кажу, їх було понатикано на Хрещатику на кожному кроці. До того ж деякі з них були з порожніми вітринами — мабуть, прогоріли вже.

Про те, що комерсанти прогорали на Хрещатику часто, я особливо зрозумів, коли ми повернули на вулицю Карла Маркса (Миколаївську по-тодішньому).

Тут майже на кожному будинку були вивіски страхових контор.

"Страхове товариство "Волга".

"Страхове товариство "Якір".

"Височайше затверджене генеральне страхове товариство".

"Російський Лойд. Страхове товариство, засноване в 1870 р."

"Страхове товариство "Саламандра" і т. д. і т. п.

І от за готелем "Континенталь", там, де тепер кінотеатр "Україна", побачив я нарешті цирк, або "Гіппо-палас", як назвав його відомий київський дресирувальник коней Н. С. Крутиков, який побудував його (гіппос по-грецькому кінь).

Півколом здиблювався угорі фасад з шістьма величезними вікнами і кількома дверима.

Ще йдучи Хрещатиком, коли минали вулицю Фундуклеївську, Стороженко зітхнув і, вказавши на будинок по Фундуклеївській метрів за сто від рогу, промовив:

— Отут я починав своє циркове життя. Акробатом. У цирку Соббота. Тепер тут театр Бергоньє.

Я з цікавістю глянув на непоказний будинок і згадав, що нині на цьому місці — Київський театр російської драми імені Лесі Українки.

— Скільки я пережив тут щасливих хвилин,— вів далі Стороженко.— Перші успіхи, перші оплески, перше визнання публіки... І перші циркові пригоди. Пам'ятаю, у фокусника Маргаретті зіпсувався реквізит,— у шафі, де мала зникати асистентка, задня стінка одвалилася, і всі побачили, як там сидить, зігнувшися, бідна дівчина... А втім, у "Гіппо-паласі" теж нещодавно, тижнів три тому, сталася пригода під час гастролей Володимира Дурова, коли він показував велику циркову виставу "Війна гусей, качок, півнів і мавп зі свиньми", у якій брали участь понад чотириста тварин. Там був штурм і бомбардування фортеці, вибух поїзда та інше. Так от, під час репетиції о п'ятій годині дня мавпи вибігли з арени в коридор, сходами спустилися на перший поверх, де було кондитерське відділення Ферахзаде. Прикажчик, перелякавшись, утік, а

мавпи почали таке виробляти у кондитерській, що й переказати не можна; геть порозкидали тістечка, печиво, а тоді заходилися бити й трощити пляшки з лимонадом. Дуров ледве-ледве їх угамував.

Все це Стороженко весело розповідав Чакові по дорозі, а тепер, підійшовши до "Гіппо-паласу", враз чогось спохмурнів, знітився, нерішуче затупцяв на місці.

Мені здалося, що він чогось не наважувався зайти в цирк, чогось вагався.

— О! — раптом сказав він, наче йому несподівано спала на думку геніальна ідея.— Ви знаєте, друже мій дорогий, ми з вами зараз зайдемо ще до одного майстра. Потрясаючого майстра. На хвилину. Якщо вже показувати номер, то треба, щоб було ефектно. Правда?

— Правда,— охоче погодився Чак. Він розумів хвилювання колишнього клоуна і співчував йому.

— Це зовсім близько. На Лютеранській, унизу. Пройдемо трохи Мерингівеькою і все,— Стороженко наче вибачився перед Чаком.

Вони звернули на вулицю проти цирку.

Я її одразу впізнав. Це ж вулиця імені Заньковецької! Майже всі будинки ті ж самі, що були й тоді. Хіба що крім одного, у глибині, проти вулички, котра веде до театру Соловцова (тобто імені Івана Франка).

Саме на цей будинок і вказав Стороженко Чакові, коли вони минали його.

— Отут я теж трохи працював. В естрадному театрі "Аполло". У трупі Марморіні. "Живі скульптури". Зевсом був, Громовержцем,— гірко усміхнувся він. — А потім хазяїн вигнав мене. За те, що я заступився за

бідну дівчинку з кордебалету, яку він переслідував. "І полетів божественний Зевес в брудну калюжу з голубих небес..."

Вони вийшли на Лютеранську (тепер це вулиця Енгельса) і, перетнувши її, наблизились до шостого номера. Це відомий тепер у Києві будинок. На ньому прикріплена меморіальна дошка, бо тут жив у 1914 році великий пролетарський письменник Максим Горький.

А тоді у розцяцькованій вітрині першого поверху привертав увагу яскравий рекламний щит:

"Піротехнічна лабораторія Ф. І. Смирнова.

Кращі в Росії фейєрверки.

Перше в Росії виробництво витончених паперових виробів для котильйону.

Ордени, тури, шапочки, віяла, паперові квіти, конфетті, серпантин, гірлянди для прикрашання залів і т. д. і т. п.

Моделі всіх новинок, що з'являються за кордоном, негайно одержуються мною, тому моє виробництво ніколи не відстає від закордонних фабрик.

Ціни поза всякою конкуренцією, оскільки все робиться на місці".

Поки я читав цю рекламу, Стороженко і Чак уже відчинили двері і зайшли в лабораторію. Я ледве встиг ускочити, щоб двері не зачинилися зовсім.

Піротехнічна лабораторія Ф. І. Смирнова мала надзвичайний химерно-святковий вигляд. Зі стелі звисали барвисті різноколірні паперові

гірлянди, всі стіни були завішані найрізноманітнішими паперовими квітами й дуже схожими на живі, і якимись казковими, яких, мабуть, і в природі нема.

За величезним столом, на якому височіли купи кольорового паперу, спіралі дроту і безліч якогось причандалля, сидів дуже гарний сивий чоловік з несподівано чорними бровами і чорними, по-молодецькому закрученими догори вусиками, у білій накрохмаленій сорочці, з краваткою-метеликом. Він був зовсім не схожий на майстра.

Побачивши Стороженка, Смирнов підхопився, радісно усміхаючись.

— О! Кого я бачу! Салют на честь дорогого гостя! — Він схопив зі столу величезну картонну "цукерку", за щось смикнув, і "цукерка" оглушливо вибухнула, викидаючи в повітря хмару конфетті, яке барвистим снігом посипалося на голови Стороженка і Чака.

Потім Смирнов швидко підійшов до Стороженка і поривчасто обняв його:

— Здрастуй, дорогий П'єр!

— Здрастуй, Федоре Івановичу, здрастуй!

— Де ж це ти пропадав? Чого зник? Чого не з'являвся?.. Ну, як справи? Як...— Смирнов швидким поглядом окинув благенький латаний костюм Стороженка і враз спохмурнів. — Ех! Ну що ж ти... Ну хіба ж так можна? Ну...

— Все в порядку, Федоре,— густо почервонів невдаха-клоун.— Не хвилюйся. Все гаразд...

— О, проклятий світ, що примушує бідувати таких людей! О, мерзенне суспільство продажних душ! — пристрасно, з обуренням

вигукнув Смирнов і враз застиг, глянувши на Чака. Мабуть, уперше зрозумів, що вони не самі.

— Не хвилюйся, Федоре, це свій...— заспокоїв його Стороженко. — Наш брат, пригноблений. Учора довелось рятувати його від поліцейського синочка Слимакова.

— А-а! — приязно усміхнувся до Чака Смирнов і простяг йому руку.Радий познайомитися.

Чак ніяково усміхнувся, потискаючи руку цій незвичайній людині.

— Я до тебе, Федоре Івановичу, в одній невеличкій справі...— явно переборюючи себе, почав Стороженко (мабуть, він був гордий і не любив нічого просити навіть у друзів). Соромлячись Чака, він обняв Смирнова за плечі й стиха, майже пошепки почав йому щось пояснювати.

— Про що мова! Нема питань! — вигукнув Смирнов і заметушився по лабораторії, вишукуючи якісь картонні коробочки, трубочки, пакунки.

— Оце візьми! Оце...Оце...— приказував він, раз у раз соваючи Стороженкові якусь річ.— З цим обережно, вибухає при найменшому натисненні в оцьому місці...

— Спасибі... Спасибі... Спасибі...— кивав головою Стороженко.— Я, Федоре, віддячу тобі колись, повір мені...

— Облиш! Це я в неоплатному боргу перед тобою. За радість, яку ти дарував мені своїм талантом. Що може бути радіснішого за справжній веселий щирий сміх! Найлюдськіша радість з усіх радостей людських. "Людині підкоривши все і всіх, бог тільки їй одній дозволив сміх",— сказав Ронсар. Отже, не ображай мене, друже...

Коли вони вийшли на вулицю, Стороженко сказав Чакові:

— Чудова людина! З робітників. На "Арсеналі" працював. А в 1905-му в Шулявській республіці брав участь. Жив він на Шулявці, на Маріїнський. Після того на "Арсенал" уже вороття не було. Захопився піротехнікою і от... Майстер виключний. Ювелір. Віртуоз. Я його ще з дитинства знаю. Жили поряд...

Я уважно придивився до Стороженка і чи не вперше побачив, що він досить-таки літній уже, років за сорок, мабуть.

Підійшовши до цирку, він знову нерішуче затупцяв на місці, чи то роздумуючи, чи не наважуючись іти далі. Нарешті зітхнув і сказав Чакові:

— Знаєте... знаєте... я вас от що попрошу. Ви, друже, візьміть оцю коробку, підійдіть до швейцара і скажіть, що ви... що це капелюшок... для мадемуазель Терези... Запам'ятали? Що ваша мати просила передати його мадемуазель Терезі. Тільки у власні руки, неодмінно у власні руки... тільки... Розумієте?

— А ви? — здивовано звів на нього очі Чак.

— А я... А я через хвилину зайду. Ви мене почекаєте у фойє на другому поверсі. Розумієте... — він зітхнув і одвернувся,— мене наказано ні з якими. пакунками у цирк не пускати. А швейцар такий, як пес на ланцюгу. Тому я й попросив вас... Ще без нічого — так-сяк, а з пакунками категорично. Я їм набрид своїми атракціонами. Розумієте?

— Я розумію, розумію,— ніяковіючи від співчуття до нещасного колишнього клоуна, пробелькотів Чак, узяв круглу коробку і пішов до дверей цирку. Я, звичайно, за ним.

Величезний, мов гора, швейцар з рудими, як у рисі, бакенбардами незворушним ідолом став на порозі, коли Чак відчинив двері.

— Що?

— Мені... от... капелюшок для мадемуазель Терези... мати просила... затинаючись, промовив Чак.

— Давай передам,— басовито долинуло згори.

— Ні-ні.. велено у власні руки... у власні руки тільки!

— Гм!..— невдоволено гмикнув швейцар. — Ну, проходь! Тільки недовго там.

Чак шмигнув у двері. Я — за ним.

Проминувши напівтемне фойє першого поверху, ми піднялися такими ж напівтемними сходами на другий.

Тут було світліше.

Двері у зал були прочинені, і з арени лунали різкі, наче постріли, удари шамбер'єра (циркового батога) і глухий кінський тупіт.

Чак, а за ним і я зазирнули в зал.

Кремезний чоловік у білій сорочці й червоних штанах, заправлених у високі кавалерійські чоботи, стояв з довжелезним шамбер'єром посеред арени, а круг нього бігали по колу сліпучо-білі красені-коні з пухнастими китицями із страусового пір'я на головах.

Згори, з-під ажурного купола, крізь скло навскоси падав на арену широкий сніп сонячного проміння, і коні раз у раз вбігали й вибігали з нього, на мить стаючи срібно-золотистими, наче загоряючись, а потім пригасаючи.

Серце моє завмерло від захвату.

Я страшенно люблю коней. По-моєму, це найгарніші й найрозумніші тварини в світі. Як жаль, що їх так потіснила в селі техніка. Коней в нас у колгоспі було мало, всього четверо. Чорний, старий, завжди похнюплений Мишко, сіра кощава Елла, гніда, чогось завжди линюча Манька і чалий, з білою зіркою на лобі Зорик.

Не було для мене більшої втіхи, як тоді, коли конюх дядько Конопля дозволяв запрягти котрогось із них і кудись поїхати — чи води одвезти в бригаду, чи гній вивезти. Я підстрибом біг у конюшню по хомут, поспішаючи і крекчучи від натуги (бо важкенький же!), надівав його коневі на шию і, допомагаючи собі коліном, засупонював, а кінь форкав і гаряче дихав мені в обличчя, іноді доторкаючись до мене теплими оксамитними губами. І така мені була невимовна насолода від цього, що аж дрібненько тремтіло біля пупа.

І зараз, дивлячись на арену, я теж відчув оте солодке тремтіння.

— Гарно! Правда? — обернувся до мене Чак. Уперше за весь час подорожі в минуле заговорив він до мене. Я так звик до своєї невидимості, що навіть здригнувся від несподіванки.

— Гарно! — повторив Чак. — Без коней тодішнього цирку і уявити собі не можна. Власне, цирк і почався з коней, коли у 1780 році кавалерійський капрал у відставці Астлей побудував у Лондоні амфітеатр і почав давати в ньому вистави школи верхової їзди.

— А до того що — не було циркачів? Ні клоунів, ні акробатів? — якось навіть розгублено спитав я (невже могли жити люди колись без циркачів?).

— Та ні. Артисти були. І акробати, і клоуни. Тільки не називалися вони клоунами. Це я про сучасний цирк, стаціонарний, кажу, до якого ми звикли. А артисти були. З найдавніших часів. Ще за Київської Русі. Скоморохами називались. У Софійському соборі навіть фреска є.

Стривай,— насторожився раптом Чак і прислухався.— Здається, він уже йде. Слухай, тепер будь уважний. Я потім не зможу з тобою побалакати. Запам'ятай! Коли він скаже мені: "Вийди!" і я вийду (це буде потім під час розмови з Рудим Августом, запам'ятай!), ти не йди за мною, розумієш, не йди. Залишся і послухай, що скаже йому Август. Це дуже важливо, дуже, розумієш!

— Розумію. А чого ж?! Розумію.

Обличчя Чака враз різко змінилося, очі його вже не дивилися на мене. Я обернувся. Від сходів, накульгуючи, швидко йшов Стороженко, трохи захеканий і ніби зніяковілий.

— Порядок! Ходімте.

Вони зайшли у службовий хід, знову піднялися сходами, проминули коридор з багатьма дверима і біля одних дверей зупинилися.

Стороженко помітно хвилювався, навіть у напівтемряві видно було, як він зблід.

З дверей напроти вийшло кілька чоловік у лискучих, з блискітками трико.

Найвищий, чупринистий, усміхнувся до Стороженка:

— А-а, це ти? Знову? Салюто! Гляди не нарвись на Анема. Він десь тут ходить.

— Граціа! Дивитимусь! — кивнув Стороженко і, коли вони пройшли, шепнув Чакові: — Повітряні акробати "Літаючі люди Альберто".

Потім нервовими рухами розв'язав, розкрив круглу картонну коробочку, вийняв з неї знайому вже мені каструлю, нахилившись, щось над нею поробив і передав Чаку.

— Візьми. І подаси мені потім, коли я скажу. Будеш у мене сьогодні асистентом. Добре?

-Він якось непомітно почав уже називати Чака на "ти", виявляючи цим, мабуть, свою приязнь і довіру.

І далі хвилюючись, Стороженко нарешті перевів подих і легенько постукав у двері.

— Заходьте! — почувся зсередини тихий жіночий голос. Стороженко прочинив двері, встромив туди голову і тонким жартівливим голосом проказав:

— Ку-ку!

— А-а, П'єр... Заходьте!

— Я не один. Зі мною асистент. Дозвольте показати вам репризу.

— Будь ласка! Прошу!

Я зазирнув у двері.

У маленькій кімнатці біля туалетного столика з круглим дзеркалом сиділа струнка молода жінка у барвистому шовковому халаті, гарна, з тонкими рисами обличчя, з великими чорними очима, глибокими, як безодня.

Стороженко, а за ним і Чак зайшли у кімнату.

— Алле! — обернувся до Чака Стороженко, артистичним жестом одкидаючи назад руку. Чак подав йому каструлю.

— Шановна публіко! Сьогодні на базарі я купив каструлю. Звичайну порожню каструлю. Дивіться!

Він підняв угору каструлю, перевернув її, показуючи, що вона порожня. Потім закрив її кришкою.

— Прийшов додому... одкриваю... Ап!

Він різким рухом зняв кришку — у каструлі лежало три свіжі червоні троянди.

Стороженко опустився на одне коліно і подав троянди мадемуазель Терезі.

"Ага! Ясно! — подумав я.— Ясно, чого він захекався. Бігав купувати квіти. Не хотів, щоб Чак це бачив".

Я помітив, що поряд з цирком, за готелем "Континенталь", у третьому номері був магазин квітів "Флора", а навпроти, у четвертому, поряд із залом "Скетінг-рінг", магазин квітів "Парма". В один із них Чак, мабуть, і забіг.

Мадемуазель Тереза взяла квіти і мовчки граціозним рухом вдячно схилила голову.

Стороженко підхопився.

— Та це ще, шановна публіко, не все! Захотів я зварити борщу. Одкриваю каструлю...

Стороженко знову різким рухом зняв кришку, пролунав вибух, фейєрверком сипонули іскри бенгальського вогню, бабахнуло вдруге, і з каструлі полетіло вгору різноколірне конфетті.

Клоун, наче з переляку, гепнувся, сів на підлогу.

Тереза засміялася.

— Ну як? — підводячись, з надією спитав Стороженко.

— Добре, П'єр, добре. Гарна реприза. Я думаю, тепер вас візьмуть.

Тереза сміялася, але очі в неї були сумні. Стороженко помітив це.

— Що з вами, Терезо?

— Нічого,— спокійно відповіла вона.

— Що з вами, скажіть? — Стороженко підійшов до неї майже впритул і поклав їй руки на плечі.— Ви ж знаєте, мене не можна обманути...

Вона дивилася на нього своїми великими бездонними очима і мовчала. Що сталося?

І враз вона опустила голову і притулилася щокою до його грудей. — Я... я боюсь, П'єр... — Що? Чого?

— Сьогодні я вперше виступаю на трапеції над ареною з дикими звірами. Без сітки. — Ну?! Нащо?! Для чого?! — Анем сказав... Павлин вимагає... — Не слухайте! Не треба! Відмовтеся! Прошу вас.

— Не можу. Ви ж знаєте. Не можу... Взагалі-то я ж нічого не боюсь, ви ж знаєте... Я не боюсь висоти, я не боюсь хижаків... Я нічого не боюсь,

П'ер... Але... але єдиному вам признаюсь; я з дитинства боюсь собак. Після того як мене малу покусала вівчарка. Я їм не вірю. А в Естмана; крім левів, тигрів, ведмедів, ще й доги. Треба ж... — Я піду до Анема. Я поговорю з ним... Я...

— Це безумство. Він же ніколи не візьме вас після цього. — Дарма. Я все одно піду. Я не допущу. Я...

— Я забороняю вам! — В очах її була невблаганність.— Я пересилю себе. Ви ж знаєте, П'ер, якщо я не виступлю сьогодні, я втрачу кураж. Ви ж знаєте, що це для нас значить. — Знаю...— зітхнув він, здаючись. Вони говорили, зовсім забувши про Чака, наче його й не було в кімнаті. Чак стояв біля дверей, не наважуючись ні сісти, ні вийти з кімнати. "Для чого цей клоун брав його з собою? — подумав я.— Він же спокійно міг обійтися в своїй репризі й без асистента. Щоб проніс повз швейцара коробку з каструлею? Чи, може, тому, що не наважувався сам зайти до Терези? Треба було, щоб хтось був поруч, байдуже хто..."

І я згадав раптом руду Гафійку Остапчук із сьомого класу, згадав, як я хотів колись піти до неї, але не наважився сам і підбив дружків своїх, Василя й Андрійка, і як я не знав, куди очі ховати від солодкого соромливого щему, мовчки дивлячись, як викаблучуються перед Гафійкою хлопці, а вона сміється-заливається й зиркає на мене веселим оком... І дорослі, виходить, як діти...

— Будьте сьогодні в цирку, П'єр, — сказала вона.— Тоді я не боятимусь. Сховайтеся десь до вистави... А тепер ідіть! Зараз прийде сюди Анем. Ідіть, благаю вас! Я не хочу, щоб він вас вигнав. Мені треба, щоб ви були сьогодні в цирку. Чуєте? Треба! Ідіть!

— Добре, Терезо, добре! Я вже йду. Борони вас боже! — він перехрестив її, потім поцілував руку і, тільки тепер, видно, згадавши про Чака, обняв його за плечі й повів з кімнатки.

Тільки-но встигли ми вийти, як у кінці коридора почувся різкий, гавкаючий голос:

— Щоб через п'ять хвилин було! Ясно? Не буде — вижену!

— Анем! — Стороженко схопив Чака і, притиснувши його до себе, сховався за виступ стіни.

Добре, що мені не треба було ховатися, бо сховатися вже було б ніде.

Коридором, по-качиному перевалюючись, швидко йшов маленький опецькуватий чоловік з круглим, подзьобаним віспою обличчям.

Без стуку, хазяйським рухом рвонув він двері мадемуазель Терези і, хряснувши ними, зник.

— Нічого не поробиш,— зітхнув Стороженко,— доведеться потерпіти... Справа надто серйозна. А ти, хлопче, може, підеш додому? — ніжно погладив він Чака по голові.

— А... можна мені залишитись? — благально звів очі на нього Чак.

— Дивись... Як можеш — лишайся. Тоді ходімо,— і він повів Чака якимись закутками, поки не опинилися вони в комірчині з заіратованим віконцем, де у безладді валялося різне поламане циркове причандалля.

— Доведеться отут перебути. Сюди вже ніхто не зазирне. Вмощуйся на оцій трійці зручніше. Чекати доведеться довгенько.

Вони сіли на поламаній трійці, як її назвав Стороженко (це така підставка, подушка для ікарійців, тобто циркачів, які, лежачи на спині, ногами підкидають і ловлять своїх партнерів). — Скажіть,— тихо спитав Чак,чому мадемуазель Тереза мусить так ризикувати? Га?

— Ех! — зітхнув Стороженко.— Чому-чому? Є тут у нас один "покровитель", який цирком захоплюється. Павлин Іудович Голозубенецький. Біржовий ділок. Спекулянт. Страшна людина. Не цирк йому потрібен, не мистецтво циркове, а "сильні" почуття. Щоб була смертельна небезпека. Смертельні номери замовляє. За це платить гроші. За те, що жертвує на цирк, йому подавай жертви... Він з тих людей, які відчувають насолоду, дивлячись на чужі муки й страждання, з тих, які, спотикаючись, біжать дивитися на катастрофу, на нещасний випадок, які, роззявивши роти, стоять біля самісінької шибениці під час страти... Два в нас у Києві Іудовичі. Один начальник Київського військового округу генерал від артилерії Микола Іудович Іванов, другий — оцей — генерал від спекуляції Павлин Іудович Голозубенецький. І цей, другий, страшніший за першого...

Стороженко ще щось говорив Чакові, щось розповідав... Вони досить довго сиділи у комірчині. Але я чи то не дуже уважно слухав, чи ті розмови здалися мені не такими вже й значними порівняно з тим, що мало відбутися, бо я їх якось не запам'ятав. Я квапив час, і він минав для мене швидко.

І от уже Стороженко підвівся:

— Ходімо. Скоро початок. На гальорку підемо, там на нас ніхто не зверне уваги.

І знову він повів Чака якимись закутками, якимись сходами то вгору, то вниз і нарешті вивів на сходи, що вели на гальорку.

Цирк сяяв вогнями.

На гальорці товпилися прості люди, робітники у косоворотках, ситцевих сорочках, дівчата-служниці у квітчастих хусточках, нижні чини, тобто солдати.

А внизу "чиста публіка" виблискувала діамантами на ошатних сукнях, золотими іудзиками на віцмундирах, еполетами й орденами.

— Дивись, он він, у губернаторській ложі,— здавленим голосом промовив Стороженко.

— Хто? — не одразу збагнув Чак.

— Павлин Голозубенецький...

Прямо проти форгангу, тобто виходу артистів на арену, було дві ложі. Праворуч, як мені пояснив потім Чак, генерал-губернаторська, ліворуч губернаторська.

Генерал-губернаторська була порожня, а в губернаторській, поклавши на оббитий червоним оксамитом край ложі павукасті, з тонкими пальцями руки, сидів кощавий, сутулуватий, з обтягнутим, як у мерця, черепом довгань.

Маленькі, глибоко й близько посаджені олов'яно-білі очі, в яких зовсім не видно було зіниць.

Верхня губа закоротка і не прикривала передніх зубів, що робило його схожим на ховрашка.

Огидний, страшний тип.

Я спеціально підлетів ближче, щоб добре роздивитися його.

І повернувся назад на гальорку.

Заграв оркестр. Із-за форгангу вибігли дванадцять уніформістів у червоних, з позументами костюмах, вишикувалися у дві шеренги обабіч виходу.

Вийшов шпрехталмейстер у чорному фраку з білою манишкою і прокричав гучним голосом початок вистави

Знову заграв оркестр. І почалося.

Я не буду переказувати всю виставу. Це довго. Вистава була не з двох, як тепер, а з трьох віддалень, з двома антрактами.

Виступали і наїзниці сестри Лобе, і комік-звуконаслідувач Вестман, і "літаючі люди" Альберто ("п'ять персон", як оголосив пшрех), і "американський автомат — моментальна фотографія" брати Манц, і японський жонглер Тасуноске, і група дресированих коней Кіссо (яких ми бачили зранку на репетиції), і танцюрист Миша Пергаменцев, і комічна пантоміма "Директор кафешантану", і музична кобила Тігретто, яку виводила мадемуазель Мадіган, і багато іншого.

Паузи між номерами заповнював Рудий Август — клоун у яскраво-червоній перуці, з великим носом картоплею і густо намазаними крейдою щоками, жалюгідний (його весь час били по голові) і зовсім не смішний. Та от нарешті третє відділення.

— Знаменитий приборкувач Естман з групою хижаків!

Арену з усіх боків оточили залізними іратами. І вибігли хижаки. Леви й тигри молотили по тирсі хвостами, ведмеді спиналися на задні лапи й люто щирились, а здоровеннецькі, як телята, плямисті доги ліниво походжали між ними.

Приборкувач у чорному фраку й циліндрі, з револьвером у руці раз у раз вигукував: "Монт!" — і лев або тигр стрибав на тумбу, потім: "Наниз!" — і вони зістрибували з тумби,..

Та от в оркестрі дрібно-дрібно забарабанив барабан. З-за форгангу, освітлений прожектором, вийшов шпрех і в напруженій тиші зловісним голосом вигукнув:

— Смертельний номер! Уперше в світі! Еквілібр на штейн-трапеції без сітки над ареною з дикими хижаками! Мадемуазель Тереза!..

Форганг гойднувся, і, вітально піднявши догори руку, вийшла сяюча, усміхнена Тереза. У жовтому з блискітками трико, вона була сонячна й прекрасна.

Один з уніформістів підбіг до звисаючої з-під купола мотузяної драбини, наступив ногою на нижній щабель, і Тереза під бадьорі звуки маршу легко полізла вгору.

І от вона вже під самісіньким куполом, на трапеції.

Приборкувач Естман пішов з арени. Там лишилися тільки звірі, рикаючі, неспокійні.

Оркестр на півноті урвав мелодію, замовк.

В цирку запанувала тиша.

Тереза розгойдувалася на трапеції. От вона зробила стойку на руках, опустилася на голову і розвела руки.

Стоячи на голові, не тримаючись руками, вона розгойдувалася на трапеції під куполом цирку.

Стороженко, блідий, зціпивши зуби, завмер, напружено стежачи за нею.

"Ху-у..." — перевів я подих, коли вона нарешті сіла на трапеції, вітально піднявши догори руку.

Зал вибухнув оплесками.

"Ну, здається, все гаразд. Усе буде добре. Вона перебороло свій страх".

Уніформісти, швидко перебираючи вірьовку, піднімали під купол до трапеції стілець, звичайний дерев'яний стілець на гнутих ніжках.

Тереза взяла стілець, поставила його двома задніми ніжками на трапецію і сіла на нього.

Усміхаючись, вона сиділа на стільці, що стояв лише задніми ніжками на хисткій трапеції, і спокійно розгойдувалася, паче на звичайнісінькій гойдалці.

І раптом...

— А-а! — не своїм голосом закричав Стороженко. Один з тросів, на яких трималася трапеція, лопнув, і Тереза полетіла вниз, на арену.

— А-а-а!

Я не зрозумів, як це сталося, але вона впала якраз між двох ведмедів, які стояли впритул один до одного. І тільки це було причиною того, що вона не розбилася одразу на смерть. Покалічена, вона ще змогла підвести голову й усміхнутися.

Відчувши кров, леви й тигри нашорошилися, готові до стрибка.

Ще мить і...

Цирк завмер.

І тут патлатий, скуйовджений дідусь з великою сивою бородою, який стояв на гальорці поруч з нами, щось голосно крикнув.

І чи то від того крику, чи хто його зна чому всі звірі раптом кинулися геть з арени через іратчастий коридор.

За мить на арені лишилася тільки Тереза, яка лежала горілиць, розкинувши руки.

Я глянув у ложу на Голозубенецького. Очі його горіли захватом, він усміхався.

Наступної миті Стороженко, а за ним і Чак уже бігли сходами вниз. Цирк збуджено вирував.

Коли ми, петляючи коридорами, збігли нарешті вниз, Терези на арені не було. Одна з секцій іратчастої загорожі була знята, і уніформісти вже занесли Терезу за форганг.

Стороженко кинувся туди.

Тереза лежала на підлозі з заплющеними очима, непритомна, але жива груди її здіймалися від переривчастого дихання.

Навколо неї юрмилися люди: і артисти, і з публіки. Осторонь хмурився опецькуватий рябий Анем. Побачивши Стороженка, один з уніформістів співчутливо поклав йому руку на плече.

— Вже викликали карету "швидкої допомоги". Кілька переламів. Але...

В цей час позаду якийсь юнак з публіки у студентському кашкеті голосно сказав:

— Трос був підпиляний. Я сам бачив. Він звисає якраз над місцем, де я сидів.

Стороженко різко крутнувся й кинувся до Анема. Схопив його за груди дужими руками і підняв над землею.

— Задушу! Вбивця!

Подзьобане віспувате обличчя Анема вмить налилося кров'ю, очі вирячились.

— Не я... Не я...— прохрипів він.— Август...

Від натовпу метнулася червона перука — Рудий Август кинувся навтіки.

Стороженко випустив з рук Анема, який м'яко ляпнувся на підлогу, і кинувся за Рудим Августом. Чак побіг за ним.

— Не треба!.. Не треба!.. Не треба! — біжачи за Стороженком, благальне повторював Чак.— Ви ж себе погубите!.. Не треба!..

Але Стороженко не слухав його.

Рудому Августу вдалося відірватися від переслідування (Стороженко через покалічену ногу не міг швидко бігати). Август десь зник.

— Не треба! Прошу вас! Не треба! — продовжував благати Чак.

Але Стороженко аж тремтів від люті.

Він кидався то в один, то в другий бік, рвучко розчиняв якісь,двері, зазирав у різні одному йому відомі закутки. І нарешті...

— А-а-а!

Не знаю, хто це закричав — чи Стороженко, чи Рудий Август... Рудий Август зіщулився, забившись у куток тієї самої комірчини, де пересиджували до початку вистави Стороженко з Чаком. Він підніс догори руки і впав навколішки.

— Ні! Ні... Це не я! Не я! Це — Анем! Вона знехтувала ним, не прийняла його залицянь. І він... щоб помститися... Пообіцяв за великі гроші... Павлину.. справжній смертельний номер...

-І ти?! За гроші?!..

-Ні!.. Ні! То він! Усе він!.. Я ж маленька людина...

-Брешеш!..— люто зашипів Стороженко,замахуючись.

— Ай! — смикнувся Август, увібравши голову в плечі.— Не вбивай! Не вбивай мене! Я... я тобі загадку зараз, секрет один відкрию. Великий секрет! Вік мені дякуватимеш. Клянусь! Правду кажу!.. Святий хрест! — Він швидко перехрестився. — Уб'єш мене — разом зі мною секрет загине. Секрет, який усіх клоунів світу може зробити щасливими. Святий хрест, правду кажу! Перед смертю не брешуть! — Він знову перехрестився. Піднята рука Стороженка завмерла.

— Тільки... тільки хай він вийде,— кивнув Август на Чака.— Лише тобі, тобі одному...

Стороженко глянув на Чака і, наче вибачаючись, кивнув.

Чак вийшов.

Я за звичкою сіпонувся було слідом за ним і раптом — ой! — згадав: це ж мені треба лишитися, це ж головне, заради чого Чак узяв мене у своє дитинство — почути, що ж скаже зараз Рудий Август, бо ж сам він тоді почути не зміг.

Я лишився.

— Слухай! Слухай!, — гарячково зашепотів Рудий Август, підповзаючи на колінах до Стороженка.— Ти тільки поклянися, що й мене не забудеш, поділишся. Я ж теж нещасний. Мене публіка не любить, не приймає. Я... Ні-ні, я нічого, просто... Так от! Живе на Куренівці дід. Старий Хихиня. Він знає таємницю весел-зілля, сміх-трави. Правда! Правда! Тільки він не хоче мені говорити. І я от збираю гроші, думаю, може, за гроші... А тобі він і так скаже. Тебе всі люблять. А мене...— він шморгнув носом,— мене...

— Бо ти — тля, жук-гнойовик. Тільки про гроші й думаєш. За гроші ладен убити,— зневажливо кинув Стороженко і опустив руку.— Живи, нікчемо! Не буду об тебе руки марати... І секрета мені твого не треба. Не вірю я у те весел-зілля, у сміх-траву. Балачки це все. Вигадка! Теревені! Немає в світі ніякої сміх-трави. Ніякого весел-зілля. Зате підлості людської, жорстокості, заздрощів, злості — хоч греблю гати.— Стороженко повернувся й вийшов. Я слідом за ним.

У коридорі, прихилившись до стіни, стояв Чак.

— Ходім, сипку,— ніжно обняв Стороженко Чака за плечі й махнув рукою.Ну його!

І стомлено, безсило, наче після важкої-важкої роботи, на мить опустив голову. Але вже наступної миті стріпнувся і заспішив коридором та сходами вниз.

Карета "швидкої допомоги" вже приїхала, і ми ще встигли побачити, як двоє дебелих санітарів виносили на ношах з цирку Терезу.

Карета була з червоним хрестом, запряжена кіньми.

Стороженко дивився на Терезу і нічого не помічав. Не помітив він і як підійшов до нього той здоровенний, з бакенбардами, наче в рисі, цирковий швейцар, а разом з ним такий же здоровенний пикатий городовик з шаблюкою.

— Оцей? — обернувся городовик до швейцара, показуючи на Стороженка.

— Оцей! — пробасив швейцар.

— Просю! — сказав городовик, беручи Стороженка під руку.— Ходім!

— Пардон отсюдова! — пробасив швейцар, підхоплюючи Стороженка під другу руку. З-за городовика визирнула розлючена ряба пика Анема:

— Я тобі покажу, як за груди хапати! Убивця! Каторжник!

— За що? Та він же нікого й пальцем не зачепив! — розгублено вигукнув Чак.— Він же...

Раптом, як з-під землі, виринула біля Чака миршава постать лисого чоловіка в пенсне.

— Гімназист! Ви чому після восьмої вечора у публічному місці? Ану! — І класний наглядач схопив Чака за рукав. Ех! Тут мене така злість узяла, що я про все на світі забув.

— Та ви що! — закричав я.— Фараони кляті! Душогуби! Сатрапи царські!.. Ану пустіть!

Дивлюсь — завмерли, вирячилися всі навколо: і швейцар, і городник, і Анем, і публіка.

— Боже мій! Звідки воно взялося?! Якесь хлоп'я божевільне! Хапайте його! — верескнула товста дама в капелюшку з страусовим пером.

— Держіть! Держіть! — залунало звідусіль.

— Ага! Дзуськи Я невидимий! Ловіть вітра в полі! — кричу я. Та раптом відчуваю — хапають мене за одну руку, за другу, за комір.

— Пустіть! — кричу.— Ви що! Не чіпайте мене! Я ж невидимий! Я у вашому царському режимі не жив ніколи! Пустіть!

Та мене, як у кошмарному сні, стискають усе дужче й дужче. Мені вже й дихати нічим.

І тут усе перед моїми очима попливло, закрутилося і...

РОЗДІЛ VII

Невже я більше не побачу його? Відкриття: у Тусі очі, як у Терези!

"Ха-ха-ха! Муха закохався у Туську Мороз!" А може, вона все-таки є,

сміх-трава?! Зустріч біля меморіалу..

Ой!..— Я сидів на лавці біля цирку, на площі Перемоги, поруч із старим Чаком.

— Га? Що? — розгублено кліпнув я.— Щось я не так зробив?

— Та ні,— усміхнувся старий.— Усе так. Але більше там робити сьогодні було зовсім нічого.

Стороженка тоді забрали в участок. А мене класний наглядач одвів додому, записав прізвище і передав у гімназію. Були неприємності...— Він замовк і вичікувально подивився на мене.

Ах, так! Я ж мушу розповісти йому, що ж сказав Рудий Август Стороженкові у комірчині. І я розповів.

— Весел-зілля... Сміх-трава... Гм...— задумливо промовив старий.

— Ех! От би взнати секрет того весел-зілля!.. От би!..— запально вигукнув я.

І уявилося мені раптом: хлопці хочуть з мене поглузувати, посміятися, а я регочу їм просто у вічі, регочу, заливаюсь. І хлопці отетеріло перезираються, розгублено замовкають. І вже не вони, а я з них сміюся. Бо знаю секрет сміх-трави. Ех!

Чак подивився на мене співчутливо — наче прочитав мої думки.

— А ви Стороженка що — не питали тоді? — мусив же я щось сказати.

— Не питав. Бо не зміг спитати. Не бачив я його тоді більше. Вислали його з Києва. Я шукав його, заходив і до Йосипа, і до Федора Івановича. Але вони теж нічого не знали, нічого не могли мені сказати. Пізніше вже ходили чутки, нібито Стороженко виступав якийсь час в Одеському цирку. З тою ж таки репризою, що показував Терезі. Виходить, каструлю хтось із людей цирку йому передав. Він її тоді в комірчині сховав. А потім сліди його загубилися. Одного тільки разу я чув, начебто його й Терезу бачили разом на пароплаві серед поранених червоноармійців. Це вже під час громадянської війни, у двадцятому році. Але чутки були непевні. Тереза тоді видужала, навіть не стала калікою. Але в цирк не повернулася. Виступати під куполом уже не могла. Втратила кураж, як кажуть циркачі.— Чак зітхнув і задумливо подивився поверх моєї голови кудись у далечінь.

— А ви?.. Як склалося потім ваше життя? — обережно запитав я.

— Як склалося? — старий усміхнувся.— Довго розповідати... Після того захворів я цирком. Почав посилено тренуватися, бігати в цирк. Тільки не в той, на Миколаївській, Крутикова "Гіппо-палас", а в цирк Труцці, що містився на Троїцькій площі, за Троїцьким народним домом (тепер тут Театр оперети). У "Гіппо-палас", сам розумієш, мені було нічого й потикатися. Управляючий цирком Анем і навіть швейцар добре мене запам'ятали. Бігав я, бігав і одного прекрасного дня кинув гімназію, втік з дому і з трупою Франкарді гайнув мандрувати по світу. І акробатом був, і повітряним гімнастом, і наїзником... А потім клоуном. У громадянську воював у Щорса. Потім знову цирк. Згодом, як постарів, перейшов в уніформісти. У нас всі так роблять: коли не можуть уже, як ми кажемо, "працювати номер", переходять в уніформу, в інспектори манежу, в касири, в конюхи, в прибиральники навіть, аби тільки не йти з цирку. А це вже років десять на пенсії. Важко стало,— старий зітхнув.— Ну, гаразд! Спасибі тобі! — Він ніжно притис мене до себе, підвівся.— Засиділись ми сьогодні трохи. Вибачай.

— Та що ви, що ви...

— Ще раз спасибі тобі, Стьопо. Ну, прощай! Гарний ти хлопець! — Він ще раз пригорнув мене, обняв.

— А... а... Голозубенецького ви не бачили більше? Що з ним сталося потім?

— Голозубенецький у громадянську в банді Петлюри був, люто бився проти червоних, прославився своєю жорстокістю. Справедлива кара спостигла його тут же, в Києві. Доля підготувала йому самому "смертельний номер". Тікаючи від щорсівців, забрався він на дах дванадцятиповерхового будинку Гінзбурга, найвищого в Києві тоді (на його місці готель "Москва"), зірвався і...

— А Рудий Август? І Анем?

— Рудий Август через кілька днів десь несподівано зник. Ніхто не знав, де він подівся. Всі речі його лишилися і в цирку, і па квартирі, а сам він таємниче зник. І ні листа не залишив, нічого. Анем, кажуть, виїхав за кордон. У всякому разі в післяреволюційному цирку його вже не було. Тільки під час війни вже, в окупованому Києві... Та про це іншим разом. Якщо зустрінемося...— Чак якось дивно усміхнувся.

Ну невже він зараз попрощається й піде, цей дивовижний дідусь, так і не сказавши, коли ми зустрінемося.

— А можна, я трошки проведу вас? — не витримав, з надією спитав я.

— Ні, не треба,— втомлено усміхнувся він.— Спасибі тобі. Прощай...

І він пішов. І за кілька кроків одразу зник з моїх очей, змішався з перехожими. Хоча я дуже старався не загубити його.

Я зітхнув.

Невже це й справді кінець моєї незвичайної, просто-таки дивовижної пригоди, яку навіть розповісти нікому не можна, бо ніхто не повірить?

І коли старий зник, я вже навіть не був певен, чи все це справді було, чи вироїлося мені у якомусь дивовижному маренні,

...Цього разу мати звернула увагу на мій стан.

— Стьо-опо-очко! Що це з тобою, синку? Чи, бува, не захворів? — Вона торкнулася губами мого лоба.— Ні, температури, здається, немає. Може, з'їв щось не те?

— З'їв, мамо, усе, що треба. І почуваю себе нормально. Не хворий я. Просто... Просто у школі задали багато. Стомився трохи.

— Ой лишенько! Мені й сусідка говорила. Усі скаржаться. Такі ж шкільні програми перевантажені, просто жах. Що вони собі думають! Бідні діти! Навіть Алла Пугачова про це пісню співає... "То ли еще будет, ой-ой-ой!.." Ну, то відпочивай, синку, відпочивай. Телевізор собі увімкни, зараз передача буде "Навколо сміху". Ти ж любиш.

— Не хочу я сьогодні "Навколо сміху". Я краще спати раніше ляжу.

— То лягай, лягай, синку, авжеж. Я зараз постелю.

Я й справді відчував утому. Як втомлюють, виявляється, оці подорожі в минуле. І це мене, молодого. Хлопця, можна сказати. А що ж старому вісімдесятирічному Чакові?! Який він виснажений був! І на що він натякав "якщо побачимося"?..

"Невже я його не побачу більше? Невже?" — думав я, засинаючи.

І одразу ж побачив.

Уві сні.

Снився мені знову цирк. "Гіппо-палас" Крутикова. І Тереза на трапеції під куполом. І Голозубенецький у губернаторській ложі. І Стороженко з Чаком на гальорці. І поряд з ними той патлатий, скуйовджений дідусь з великою сивою бородою...

І раптом уже на трапеції не Тереза, а Голозубенецький. А Тереза і всі ми: і Стороженко, і Чак, і патлатий дідусь, і я — сидимо у губернаторській ложі.

А цирк збуджено гуде. Чути голоси: "Щорс! Микола Щорс! Щорс!" І раптом я бачу: у генерал-губернаторській ложі, що через прохід від нашої, з'являється легендарний полководець Микола Щорс, такий, як у кіно, як на пам'ятнику на бульварі Шевченка, у шкірянці, з біноклем на грудях, з піднятою рукою... І зал вирує, шумить. А Голозубенецький на трапеції під куполом по-поросячому верещить від страху. І враз зривається й летить. Летить, летить, летить... І ніяк не може долетіти до арени. І верещить як недорізаний. Раптом стає маленький, як комашка. І не арена вже перед нами, а прірва. Летить у ту прірву комашка Голозубенецький і зникає...

А Тереза сміється, і очі її, чорні, великі й бездонні, як та прірва, сяють і дивляться з ніжністю на Стороженка й чогось... на мене. Так мені здається. І мені невимовне солодко від цього.

З тим почуттям я прокидаюсь.

У школі, як я вже казав, я сиджу за однією партою з мовчазною дівчинкою в окулярах Тусею Мороз.

Я майже ніколи не розмовляю з нею і майже ніколи на неї не дивлюсь. Прийду, привітаюсь для годиться і сиджу собі, наче її й нема поряд.

А сьогодні прийшов, привітався, глянув на неї — і враз наче голкою мене в груди кольнуло... З-за окулярів на мене дивилися очі Терези. Великі, чорні й бездонні...

Аж мороз поза шкірою пробіг.

Тю! Зовсім уже дійшов я. Щось уже верзтися почало. Знову глянув. Ну, може, не зовсім, але схожа. Очі великі й таки чорні.

Ти глянь! Скільки сидить поряд зі мною, а я й не бачив, що в неї такі очі.

Я почав озиратися на інших дівчат. Може, і в них такі ж самі? Ні! В інших не те. І в Тані Верби, і в Лялі Іванової, і в Ніни Макаренко (Макаронини), і в Тосі Рябошапки — очі як очі, в кого сірі, в кого карі, в кого навіть голубі. Але звичайні. А в Тусі...

Раптом в моїй уяві спливла Гафійка Остапчук. І я вражено додумав, що не пам'ятаю, які в Гафійки очі. Сірі? Карі? Голубі? Вбийте, не пам'ятаю. Наче ніколи не бачив їх.

А от у Тусі...

Вперше мені захотілося поговорити з нею.

Переборюючи незручність, я нахилився до Тусі й прошепотів:

— Слухай, а ти... ти собак боїшся?

— Га? — здригнулася вона, повертаючи до мене голову.— А.. а ти звідки знаєш?

— Я... не знаю,— сам знітився я.— Просто так спитав... просто...

— Мене колись покусав, я й боюсь. А ти?

— А висоти ти боїшся?

— Боюсь...— зітхнула вона.— Тобто я не знаю, але думаю, що боюсь. А чого ти питаєш?

— Цікаво. Скажи, а ти б могла бути циркачкою?

— А чого ж? Це, мабуть, цікаво. Я цирк люблю. Я, коли була маленька...

Що сталося, коли вона була маленька, я так і не дізнався, бо несподівано пролунав голос учительки географії Ольги Степанівни:

— Мороз! Припини розмови на уроці!

І Туся лякливо замовкла.

Тільки-но продзвенів дзвінок і Ольга Степанівна вийшла з класу, як Льоня Монькін (він сидів за нами) вискочив на парту і закричав, вдавано регочучи:

— Га-га-га! Новина! Новина! Слухайте всі! Муха закохався в Туську Мороз. Ой, умру! Ви б побачили, як він на неї дивився. Я дивлюсь — а він дивиться!.. Щось їй белькоче й дивиться... як у кіно... Ой, тримайте! Га-га-га!

Мене аж у жар кинуло.

— Почервонів! Значить, правда. Ги-ги-ги! — зареготав Валера Галушкинський.

— Дурень! — сказала Туся і стукнула Валеру книжкою по голові. Монькіна стукнути вона не могла — він стояв на парті, не дістанеш.

— Хи-хи-хи-хи-хи-хи! — дружно захихикали Спасокукоцький і Кукуєвицький.

Дівчатка усміхалися стримано, проте лукаво. Дівчатка завжди з інтересом ставляться до таких речей.

Льоня Монькін продовжував підстрибувати на парті й кривлятися, переможно дивлячись не на мене, а чогось на Ігоря Дмитруху. Він чекав його підтримки, його схвалення. Ігор якусь мить вагався — він не любив приєднуватися до чужих глузувань, він любив починати сам. Але потім усе-таки зареготав. Не посміятися з Мухи — цього пропустити він не міг.

— Дурні! Психоненормальні! — зневажливо сказала Туся.— Не звертай на них уваги.

І, взявши свій портфель, вона гордо вийшла з класу.

Легко сказати — не звертай уваги. Я б не звертав, якби мене не чіпали.

Я стояв у коридорі біля вікна і жував собі свій сніданок — хліб з салом. Я змалку люблю чорний хліб з салом.

І раптом почув гучний, на весь коридор, голос Ігоря Дмитрухи:

— О! Жує безперестанку, а худіший за таранку! Це від кохання. Кохання сушить. І одразу:

— Га-га-га! — Валера Галушкинський.

-Ги-ги-ги! — Льоня Монькін.

— Хи-хи-хи-хи-хи-хи! — Спасокукоцький і Кукуєвицький. І Монькін козлячим голосом противно заспівав:

Пропала Мальвина, невеста моя, Она убежала в чужие края...

І всі знову дружно зареготали.

Підлий Монькін! Він же сам писав на уроках Тусі записочки, які вона рвала, не відповідаючи.

Кусок застряв у мене в горлі. Ну що їм від мене треба?..

За вікном, між цеглинами підвіконня,— не знати, як і висіялися тут, на другому поверсі,— тріпотіли на вітрі кілька зелених травинок.

"Весел-зілля... Сміх-трава..."-згадав я. Ех! Як би вони згодилися мені зараз, оте весел-зілля, ота сміх-трава! А може, все-таки є вони на світі? А чому б ні? Скільки тих трав цілющих й життєдайних в природі! Ціла народна медицина існує на них. Баба Горпина з нашого села не лише в районі, а й в області відома. Скількох людей на ноги поставила. Навіть мій дід Грицько, скептик і глузій, ніколи баби Горпини не зачіпав, ставився до неї шанобливо й з повагою. "Надія єдина — то баба Горпина, під стріхою в неї уся медицина",— казав дід Грицько. Справді, під стріхою в баби Горпини висіли десятки, якщо не сотні жмутиків різних висушених трав. Вона ходила по лісах та луках весною, влітку і восени, аж до снігу, і збирала їх у окремі маленькі мішечки. Я сам чув, як вона казала, що в природі є все, що треба,абсолютно від усіх-усіх хвороб... Треба тільки вміти знайти.

То чому б не бути в природі весел-зіллю, сміх-траві? Просто люди ще не знайшли їх або, може, загубили їх секрет. Вірив же Рудий Август.

Казав же про якогось діда, старого Хихиню з Куренівки... А чому обов'язково думати, що це вигадки, теревені? А якщо правда...

Після уроків, навіть не заходячи додому (їсти мені не хотілося), я пішов на схили, до Лаври, до меморіалу. Я часто ходив сюди. Я дуже люблю ці місця. Тато каже, що ці схили унікальні, що таких схилів нема в жодному ареалі світу (по-моєму, він повторює слова свого шефа, член-кора Івана Михайловича, який перетягнув його до Києва, але я згоден з ним).

До меморіалу тато привів нас у перший же день, як ми приїхали. Він водив нас по великій території меморіалу і все показував з такою гордістю, наче він сам це усе зробив. Ми з мамою і з дідом Грицьком ходили тихі й зачудовані. Навіть завжди балакучий дід Грицько примовк і тільки цокав язиком.

Та й важко було не цокати. Поруч з тою велетенською сріблястою постаттю Вітчизни-матері, що високо вгору здіймала щит і меч, відчуваєш себе маленькою-маленькою комашкою.

А ті скульптурні групи у півтемряві бетонних коридорів, а величезна чаша з вічним вогнем, а площадка з бойовою технікою...

Я йшов нескінченними алеями та сходами і раз у раз нахилявся й зривав якусь травинку, підносив до рота й жував. Ні в кого й підозри не могло виникнути. Хто не брав у рота травинку!..

Ви, звісно, можете сміятися, але всі, навіть найвидатніші, відкриття робилися випадково. Є навіть такий науковий метод проб і помилок. Тобто пробує-пробує людина, помиляється-помиляється, а потім — гульк! — і відкриття.

От і я пробував. У буквальному розумінні. Через півгодини я вже так напробувався, що в мене щелепи зводило. А сміху не було. Ні грама (як

каже мій тато). Ні, так я стану коровою, ремиіати почну, а сміх-трави не знайду.

І раптом...

— Стьопо!..

Я підвів голову і аж спіткнувся від несподіванки.

Передо мною стояв... Чак.

— Здоров! Ти диви!.. Оце зустріч! А я саме щойно про тебе думав. Добре було б, думаю, розшукати Стьопу. Розумієш, учора я себе дуже погано почував. Не хотів тебе лякати, але боявся, щоб прямо на вулиці не той... Серце схопило. Це в мене буває. Все-таки вісімдесят... Але одлежався, ліків наковтався і — нічого. Ще стрибаю. А ти як ся маєш?

— Нічого.— Я так зрадів зустрічі з Чаком, що мені можна було нічого й не пояснювати, я цілком природно усміхався.— Все нормально.

— Ти прямо з школи?

— Ага.

— І не обідав?

— Я ще не хочу... Я дуже люблю ці місця.

— Правда? Гарно тут.— Чак задумано подивився удалечінь.— А я теж прийшов... Війна згадується. Окупація... Я тобі вчора обіцяв розповісти. Якщо зустрінемося... Ну от, зустрілися. Але, знаєш, може, краще знову давай перенесемося туди? Га?

У мене швидше забилося серце.

— Авжеж! Звичайно!

— Тільки давай завтра. Га? Бо ти ще й не обідав, і уроків не робив. А завтра о четвертій. Біля цирку, там же. Гаразд?

— Ну... гаразд,— трохи розчаровано мовив я. Мені хотілося зараз, негайно. Але... нічого не вдієш.

Чак, мабуть, відчув мій настрій.

Він поклав мені на плече свою легку, майже невагому руку і сказав, наче вибачаючись:

— Сьогодні я все-таки не в формі... Ходімо, проведеш мене трохи. Я на метро. А ти там на автобус сядеш чи на трамвай та й поїдеш до свого Печорського моста.

— Ага! — зрадів я. Мені не хотілося отак зразу розлучатися з ним.

Ми вийшли з меморіалу до Лаври й пішли вулицею Січневого Повстання.

— Ну, як там у тебе в школі? Все гаразд? — спитав Чак.

— Та... нормально,— одвернувся й махнув я рукою, намагаючись не виказати свого збентеження. Я б краще провалився крізь землю, ніж став розказувати йому про свої шкільні неприємності, про свою ганьбу, про свої переживання.

Чак більше нічого не сказав, і якийсь час ми йшли мовчки.

— Слухай, а ти "Граф Монте-Крісто" Дюма читав? — несподівано повернувся він до мене.

— Аякже!

Я справді перечитав торік усього Дюма, який був у нашій сільській бібліотеці,— і "Три мушкетери", і "Віконт де Бражелон", і "Королева Марго", і, звичайно, "Граф Монте-Крісто". Мій дід Грицько ще його на графа Монте-Крісло перехрестив. Хоча теж прочитав з великим задоволенням. Дід Грицько усі книжки, які я приносив з бібліотеки, після мене читав.

— Ну, і як тобі? — спитав Чак.

— О! — показав я великий палець.

— То, значить, тобі буде цікаво подивитися на цей будинок.— Чак зупинився біля старовинного будинку з незвично високими довгастими, нагорі закругленими вікнами.

— А що таке? — спитав я.

— Це так звана садиба Іпсіланті. Тут у 1807 — 1816 роках жив легендарний Костянтин Іпсіланті, який боровся проти турецького гніту в Молдові та Валахії (так називалася колись територія сучасної Румунії). Після придушення турками повстання Іпсіланті оселився в Києві. Тут і помер. І похований був у Георгіївській церкві. Пушкін захоплювався його подвигом. А француз де Легард, відвідавши Київ, описав подвижницьке життя Костянтина Іпсіланті у своїх мемуарах. І Александр Дюма потім використав ці сюжети для роману "Граф Монте-Крісто". Отже, можна сказати, що граф Монте-Крісто вийшов і пішов мандрувати по світу з оцього київського будинку. Вулиця Січневого Повстання, 6. Майже проти станції метро "Арсенальна".

Вражений, я дивився на незвичайний будинок. Скільки разів я проїздив повз нього й не знав, що це за будинок!

Оце здорово!

Ну й здивується мій дід Грицько, коли я розповім йому про це!

Граф Монте-Крісто, можна сказати, жив у Києві! Ну! У Києві, де живу тепер я.

— Значить, до завтра, Стьопо? Бувай здоровий! — Чак поплескав мене по плечу й пішов до підземного переходу.

— До завтра,— ще не отямившись, кивнув я.

РОЗДІЛ VIII

Знову базар. Побачення через тридцять років. "Поможи мені, Стьопо!" Я

іду в гестапо.

І от завтра — уже сьогодні.

Я біжу від тролейбуса до скверика біля цирку, і серце моє тривожно б'ється — чи не трапилося, бува, щось із Чаком. Чи е він, чи є?.. Є!

Сидить. Усміхається. І старечі зморшки його на щоках розгладжуються від тієї усмішки,а біля очей на скронях збираються у променисті пучечки.

— Здрастуй, Стьопо! Сідай, друже мій дорогий! — Він ніжно обіймає мене за плечі.— Сама доля, видно, послала мені тебе, щоб перед

останньою своєю репризою зняв я з душі тягар, який висів на ній стільки років. І як це я вгадав тоді в цирку, що саме ти той, хто зможе мені допомогти! Ну, гаразд...— Усмішка згасла на його обличчі, він зітхнув.— Для тебе, Стьопо, війна — Велика Вітчизняна — така ж давня історія, як і Жовтнева революція, як і дореволюційний час, де ми з тобою вже побували. Та й то сказати сорок з лишком років від її початку... А для мене — ніби вчора була ота ніч двадцять другого червня, коли я прокинувся вдосвіта од вибухів, не розуміючи, що це таке (гітлерівці ж почали з того, що скинули бомби на наш Київ). І в сонячний недільний ранок ще нічого не розумів. Того дня мало відбутися відкриття Центрального київського стадіону. Я був завзятим болільником і збирався піти на зустріч наших київських динамівців з армійцями. Але... Я пішов не на матч, а на фронт. Я тобі казав, що у громадянську воював у Щорса. Був командиром взводу кулеметників кавалерійського полку. І от ця спеціальність через двадцять років мені згодилася. Брав я участь в оборот Києва. Поранений, попав у полон. Був у страшному Дарницькому концентраційному таборі військовополонених. Утік. Мати моя ще була жива тоді. Дома перевдягнувся і приховав від окупаційних властей, що командиром воював проти фашистів. Для них я був артист цирку, який згорів у перші дні окупації. Влаштувався працювати вантажником на вокзалі. Згодом зв'язався з підпільним Залізничним райкомом, яким керував Олександр Сидорович Пироговський... Він загинув за місяць до . визволення Києва. Посмертно йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Наш Залізничний райком був основною базою для підпільного міськкому партії при створенні партійного підпілля в Києві. Особливо у найтяжчий, початковий період фашистської окупації. Ми випускали антифашистські листівки, зведення Радінформбюро, вчиняли диверсії: псували паровози, виводили з ладу колії, одного разу пустили паровоз на розведений поворотний круг, чим перервали на кілька місяців роботу депо Київ-Московський. Потім пустили під укіс військовий ешелон з гітлерівцями на перегоні Дарниця — Бровари. Про це можна довго розповідати. Страшний, буремний і трагічний то був час — ціле окреме життя. Для скількох друзів і товаришів моїх воно тоді обірвалося! Чак на хвилину замовк, сум оповив його очі.

— Скажіть,— насмілився спитати я тихо,— а що сталося з отим майстром... Йосипом... балмалухе?

— Загинув. У Бабиному яру...— Чак зітхнув.— Не зміг виїхати з Києва. Тітка його ("наречена Мохомовеса", пам'ятаєш?) була дуже стара, за дев'яносто, з дому вже не виходила. Розстріляли німці... Майже сто тисяч... Той страшний день двадцять дев'ятого вересня забути не можна... Нескінченним потоком тяглися люди вулицями Києва: по Жаданівський, повз базар, по Дмитрівській, по Лук'янівці, туди, на Сирець — молоді, старі, діти... Немічних везли на тачках. Молоді йшли і сміялися, не знаючи, що на них чекає... А потім залунали кулеметні черги в Бабиному яру... Скільки людей загинуло! І мирних жителів, і військовополонених. Не обійшла біда й підпілля нашого. Особливо під час масових арештів улітку сорок другого, коли в підпілля проникли провокатори. Тоді були заарештовані секретарі Шевченківського, Жовтневого, Московського райкомів партії, багато членів міськкому.

Нашому Залізничному райкому завдяки вмілій конспірації вдалося зберегти своїх людей. Але був відданий суворий наказ: надзвичайна обережність, жодного ризикованого кроку, "ризикуючи собою, ризикуєш товаришами, навіть не сказавши ні слова, своїм провалом ставиш під удар тих, з ким контактував..."

І от одного дня осені сорок другого я мав зустрітися на Євбазі із зв'язковою, щоб передати їй пакет з листівками. Листівки лежали всередині акуратної в'язанки дров, скрученої дротом. Я спеціально робив такі в'язанки "з секретом": у полінцях випилював схов для листівок. У крайньому випадку завжди можна кинути полінце в піч. І передача в'язанки на базарі зв'язковій не викликала ніякої підозри — я продаю, вона купує. Дрова тоді в Києві продавалися на базарах маленькими в'язанками! І їжу готували, і опалювалися тільки дровами. У тих будинках, де не було плит, ставили "буржуйки" або маленькі плитки. Ідеш, було, Києвом і бачиш: стоїть великий кількаповерховий будинок, і з багатьох вікон, наполовину фанерою замість вибитої шибки "засклених", витикається в кватирку труба, з якої клубочиться дим.

' Так от... Пішов я, значить, на Євбаз. У руках в'язанка з "секретом". Іду по базару. Вже й зв'язкову свою бачу. Стоїть, тримаючи в руках тарілку з вареним цукром,— плиточки такі брунатні, пів сірникової коробки завбільшки. Тоді ж цукру не було, чай пили або з сахарином, або вприкуску з отакими плиточками, десять карбованців штука. Одна плиточка на всю сім'ю. Іду, значить... Бачу, біля фонтана сидить на землі якийсь дід з бородою, в руці у нього лялька, на пальці надіта (як у ляльковому театрі це робиться), і він з нею розмовляє. Щось їй каже, а вона йому відповідає. Враження таке, що сама лялька говорить. Ну, я відразу зрозумів, що це чревовіщання. А люди, які діда оточили, дивуються, сміються.

Придивився я, прислухався, і серце моє болісно стиснулося. Це був Стороженко. Петро Петрович Стороженко. П'єр. Той самий клоун П'єр, завдяки якому я зв'язав своє життя з цирком, сам став клоуном.

Я не бачив його тридцять років. Навіть не думав, що він ще живий. Але то був він. Роки змінили його. Він став наче менший, полисів, в нього була борода, але я впізнав його...

Та все-таки в серце закрався сумнів: а що, як я помиляюся? Скільки ж років минуло! І, хоч ішов на завдання, я не міг пройти мимо. Він якраз закінчив свою "виставу". В шапку посипалися дрібні гроші. Він мовчки кивав, дякуючи... От зараз він підніметься і зникне, може, назавжди.

І я відважився...

— Тереза...— сказав я тихо. Проте він почув. Він повернув голову і зустрівся зі мною поглядом. Кілька секунд ми дивилися один одному у вічі. Він напружено згадував (я ж був тоді дванадцятирічним хлопчиком, а тепер мені було сорок два), і враз зморшки на його чолі розгладилися, обличчя освітилося усмішкою — він згадав, він упізнав мене. Безперечно, це був П'ер. Це був Стороженко.

— А...— радісно почав він.

І раптом... Він з'явився так несподівано, цей здоровенний поліцай у чорній формі з сірими обшлагами, наче з-під землі.

— Вставай!-рвонув він за плече Стороженка.— Вставай! Ну!

Стороженко розгублено глянув на поліцая, потім на мене.

— Що? За що?

— Там розберуться! Ходімо! Ну!

Стороженко знову розгублено глянув на мене, шукаючи підтримки і захисту (по всьому видно було, що він щиро не знав за собою вини і не розумів, чого його забирають).

Але... У мене у в'язанці були листівки. А за кілька метрів стояла зв'язкова. Вона теж могла виказати себе, якщо б мене затримав поліцай. Я не мав права ризикувати.

Я одвернувся і, удаючи, наче не знайомий з ним, пішов геть. Мені здавалося, що спину мені пропікає його вражено-докірливий погляд. Одійшовши, я обернувся. Поліцай запихав Стороженка у чорний "опель-капітан", що стояв на розі, біля кінотеатру. Більше я вже ніколи не бачив Стороженка. І все життя пекло мені під серцем від згадки про нього, про те, що він помер, думаючи, ніби я просто злякався і, рятуючи власну шкуру, навіть не спробував заступитися за нього, видерти його з поліцаєвих рук.

— Стьопо, скажи, коли б ми зараз перенеслися у той день, ти зміг би поїхати разом з ним і, вибравши момент, розказати йому про все? — Чак дивився на мене благальне і водночас якось винувато.

— Ну звичайно! Звичайно! Як ви можете сумніватися? — палко сказав я.

— Але тобі, може, доведеться побачити таке, що і в кошмарному сні не насниться...— Чак тяжко зітхнув.— Фашисти — це фашисти...

Мороз пробіг у мене поза шкірою, але я відповів:

— Ви ж самі казали, що небезпеки для мого життя бути не може. А якщо так, то... Піонери-герої у моєму віці вершили справжні подвиги, головою накладали, а тут... Нічого! Не хвилюйтесь!

— Ну, спасибі тобі! — Чак узяв мене за руку.— Тоді...

Я вже почав звикати до цього раптового дзвону в голові, хвилинного затьмарення і переходу в інший часовий вимір.

...Чак стояв переді мною, однією рукою тримаючи за руку мене, а в другій круглу, скручену дротом в'язанку дров — молодий, як на свої сорок років, підтягнутий, мускулястий, хоч і з неголеним втомленим обличчям (мабуть, розвантажував уночі вагони) .

В усіх людей на базарі обличчя були якісь сірі, виснажені Та й увесь колір базару був сіро-чорний, без яскравих кольорових плям, наче зображення чорно-білого телевізора.

Він був наче і той, що я вже бачив, дореволюційний базар, і не той. Залізної церкви не було. На її місці великий круглий фонтан без води.

І базар малолюдний, убогий. Майже весь він складався з "барахолки", з розкладки, ще жалюгіднішої, ніж навіть ота, дореволюційна. І зовсім мало було тих, що торгували продуктами. Там десь стояв дядько з півмішечком картоплі, там бабуся з зеленню...

А он тітка стоїть біля відра, замотаного ватяною ковдрою. Коли підходить покупець, тітка одхиляє ковдру, знімає кришку і дістає з паруючого відра чорний пиріжок з горохом. І покупець одразу жадібно впивається зубами в пиріжок. Чак потім сказав, що ті пиріжки можна було їсти лише гарячими. Коли вони хололи, то ставали тверді, як камінь, — не вгризеш. Борошно було наполовину з висівками, наполовину з домішками якоїсь потерухи з каштанів і ще чогось.

— Єсть сигарети "Ліванте"! Єсть сигарети "Гунія"! "Гонвед", "Симфонія", "Юно"! Пара п'ять! Пара три! — вигукував біла фонтана хлопчик мого віку, тримаючи перед собою лоток з сигаретами і продаючи їх поштучно. Але покупців майже не було. Та й покупцями назвати їх було важко. Вони не стільки купували, скільки мінялися. В час окупації, як сказав мені потім Чак, поняття "купувати" витіснило поняття "міняти". Міняли на базарах, ходили міняти у села. За піаніно можна було виміняти два мішки картоплі. Але про все те я почув від Чака пізніше.

А зараз ніколи було роздивлятися. Бо поліцай уже вів Стороженка на ріг до кінотеатру, де стояв чорний "опель-капітан".

Я полетів за ними.

Я тільки встиг побачити афішу на стовпі біля кінотеатру; "Нова комедія з популярним актором Тео Лінгеном — "Зрадливий Екегарт".

"Невже зараз хтось ходить на ті комедії?" — з подивом подумав я.

— Але чим я завинив? Що сталося? — вже вкотре питав Стороженко в поліцая.

— Іди-йди! Не розмовляй! Іди! — штовхав його поліцай. Задні дверцята машини розчинилися. Поліцай штовхнув Стороженка всередину, хряснув дверцятами і, схилившись до есесівця в темних

окулярах, що сидів за кермом, козирнув. Есесівець ледь помітно кивнув, і машина рушила. Поліцай лишився на тротуарі.

Машина розвернулась і поїхала по бульвару Шевченка вгору.

Я летів поруч з машиною, зазираючи всередину.

Есесівець за кермом був уже літній, з сивими вусиками. Більше в машині не було нікого.

Крізь вікно я бачив, що Стороженко на задньому сидінні щось говорить, питає.

Есесівець нічого не відповідав. Мабуть, він не розумів української мови.

Машина проїхала повз Володимирський собор попід Ботанічним садом. Там, де Ботанічний сад уже закінчувався і починалась лікарня, біля огорожі побачив я свіжу могилу з березовим хрестом і табличкою, на якій був напис німецькою мовою.

"О! — подумав я.— Діє підпілля!"

У глибині за лікарнею чорними проваллями вікон жахно дивився згорілий Київський університет.

Машина звернула ліворуч і поїхала по Володимирській.

На розі бульвару і Володимирської, над балконом двоповерхового будинку, висів жовто-блакитний прапор. "Міська управа",— прочитав я вивіску при вході, біля якого стояв поліцай.

Вулиця Леніна. На розі проти оперного театру — готель і ресторан "Театральний". На ньому вивіска "Restaurant— Kondito-rei", "Nur fur Deutsche" ("Тільки для німців").

Машина минула Золоті ворота і спинилася біля великого будинку, з третього поверху якого звисав довжелезний прапор з білим кружалом і чорною свастикою посередині.

При вході застигли двоє есесівців у касках, схрестивши руки на автоматах перед грудьми.

Гестапо!

Есесівець у темних окулярах вийшов з машини, розчинив задні дверцята, показав різким жестом Стороженку — виходь!

Стороженко виліз.

Двері розчинилися, і Стороженко, а за ним есесівець зайшли. Я — за ними. За поручнями сходи були обплетені дротяною сіткою (мабуть, щоб не можна було стрибнути вниз). Вони піднялися на другий поверх, пішли довгим коридором з високими різьбленими дверима обабіч.

Гестапівець розчинив якісь двері, і вони зайшли.

Гестапівець сів за стіл, закурив сигарету.

Старий Стороженко стояв, опустивши сиву голову.

— Ну, здрастуй, П'єр! — усміхнувся гестапівець і зняв темні окуляри.

— Август? — здивовано прошепотів Стороженко. Так, це був Рудий Август. Тепер і я впізнав його. По голосу. Обличчя його перетинав шрам.

— Не думав я, що зустрінемось,— одкинувши назад голову, примружився Август.

— І я не думав,— зітхнув Стороженко.

— Іду сьогодні по базару — очам своїм не повірив: невже, думаю, ти? Придивився — ти! Наказав поліцаєві, щоб тебе привів. Не хотілося, щоб перше твоє враження від зустрічі було зіпсоване вульгарною базарною обстановкою. Хотілося, щоб це відбулося у пристойнішому, ха-ха-ха, місці. Ми ж з тобою все-таки артисти. Любимо ефекти. Ха-ха-ха! — Він був дуже задоволений собою.

Стороженко похмуро мовчав.

— Та ти сідай, сідай,— наче лиш тепер помітивши, що той стоїть, мовив Август.— Ти ж уже старенький, либонь, ноги не тримають, років же на п'ятнадцять за мене старший. Ех-хе-хе. Минуло життя... Що ж це ти у більшовиків кращої долі не заробив — кинули вони тебе, як непотріб, старцюєш на базарі. І в цирку ти наче не виступав у них. Я цікавився. Наче не виступав.

— Не виступав,— тихо сказав Стороженко.

— Чого ж це? Революція дала усім такі можливості. "Хто був нічим, той стане всім..." — співається у вашому "Інтернаціоналі". А ти ж такий талановитий. І раптом... Ай-яй-яй... Чи, може, тебе на гастролі до Сибіру одправили... Ха-ха-ха!

— Ні...

— Стривай! А де Тереза? Вона ж тоді вижила, мені казали... І ви потім наче побралися.

— Вона померла від тифу у громадянську...

— А-а, тоді ясно. Ти не зміг кривлятися на арені після цього. Диви!.. Така любов! Хто б подумав?! І все-таки талант у тебе є. Є! Я дивився сьогодні, як ти "виступав". Люди сміялися. А в умовах окупації, горя, неволі, голоду примусити людей сміятися — це неабияка річ.

— Може, зараз людям усмішка потрібніша, ніж будь-коли. Для того, щоб вижити...

— Можливо.

— А ти, я бачу, теж з цирком розпрощався. Ти, кажуть, так несподівано зник тоді. Ні речей з дому не взяв, нічого. Всі були певні, що з тобою щось сталося, у Дніпрі втонув абощо.

— Ні, не втонув. Такі, як я, не тонуть,— самовдоволення так і лізло з нього.— Я зрозумів, що цирк — це пустий номер. Кинув усе й зайнявся комерцією. Через рік мав свій магазин у Читі.

А в сімнадцятому вже було три магазини. Солідна фірма. З більшовиками мені було, як ти розумієш, не по дорозі. Батьки мої — німці. В Мюнхені жив мій рідний дядько. Я й поїхав до нього. У тридцять третьому я був разом з фюрером... І от бачиш — ти старцюєш на базарі, а я сиджу тут. Мене дуже шанують як спеціаліста з російського питання. У мене замок у Тюрінгії і вілла на Топліцзеє.

— Розумію...— похитав головою Стороженко.

— Ні, ти ще нічого не розумієш,— одкинув назад голову і примружився Август.— Ти що думаєш, що я привів тебе сюди, щоб поговорити про цирк, згадати молодість. Ха-ха-ха!.. Ні-і! Я надто ділова людина, щоб дозволити собі таку платонічну дурницю. У мене до тебе справа.

— Яка?

— Пам'ятаєш, ти хотів мене убити, і я назвав тоді ім'я куренівського діда Хихині, який знав таємницю весел-зілля, сміх-трави. Стривай!.. Я знаю! Ти зараз почнеш говорити, що ти не був у нього, нічого не знаєш і тому подібне. Так от, попереджаю, не витрачай фосфору і не говори. Я не повірю жодному твоєму слову. Я за цей час навчився добре розуміти психологію людей. Без знання людської психології в гестапо нічого робити. Ти був у Хихині. Ти не міг не піти до нього хоча б із звичайної людської цікавості. Ти не міг собі відмовити у приємності познайомитися з незвичайною людиною, яка знає секрет весел-зілля, чудодійної сміх-трави, здатної робити людей веселими, а отже, щасливими. І ти ходив. І тобі Хихиня відкрив секрет. Я це зрозумів сьогодні на базарі. Звичайно, відкрив. Бо ти сподобався йому...

Стороженко уважно слухав і все пильніше й пильніше вдивлявся у Рудого Августа. І раптом... зареготів.

Не знаю, чи стіни гестапо чули коли-небудь такий гучний і щиро веселий регіт заарештованого.

— Смійся, смійся! — кивав головою Август.— Це тільки доводить, що я правий. Смійся!

— Ха-ха-ха! Я сміюсь, бо паршиві, виходить, у вас справи, коли вам так знадобилося весел-зілля. Невесело вам, значить... Ха-ха-ха!

— Ти, здається, забув, де ти сидиш,— процідив крізь зуби Рудий Август.— Мені б не хотілося одразу вести тебе у підвал.

— Не лякай мене, гнидо! — зневажливо глянув на нього Стороженко. — Я вже старий чоловік. І мені вже нічого не страшно. Я не знаю секрету весел-зілля, але якби й знав, ніколи не відкрив би тобі його.

— Ти знаєш! І відкриєш! Просто це займе трохи більше часу, ніж могло б зайняти. Зваж, звідси ніхто не втікав і не втече. Ці стіни дуже надійні.

Август не знав, що у березні сорок третього звідси, з внутрішньої тюрми гестапо, втече підпільник. Це була єдина за всю історію втеча звідси. Правда, жінка, в якої він сховався, на другий день виказала його, виявилася зрадницею. Про це розповів мені потім Чак.

Я з хвилюванням дивився на старого Стороженка, не в змозі нічим допомогти йому. Мені ж іще треба було виконати прохання Чака.

— Роби зі мною що хочеш,— байдуже мовив Стороженко.— Але все це марно.

— Зробити неважко. У нас тут такі спеціалісти, що з мертвого витягнуть те, що треба. Але ти такий, старий і немічний, що я боюсь, як би ти одразу не став трупом після першої зустрічі з ними. Тому я зроблю перерву, дам тобі можливість добре подумати й усе зважити. Якщо ти даєш нам весел-зілля, ти вільний. Я не стану навіть мститися. Тобі й так недовго лишилося. Якщо ні — життєвий досвід і фантазія мусять тобі підказати, що на тебе чекає. Невже тобі так хочеться помучитись перед смертю? Подумай! То дурниця, що ти кажеш, ніби старий і тобі вже нічого не страшно. Навпаки. Чим старіша людина, тим більше вона боїться смерті. Іди й подумай.— Август натиснув кнопку, зайшов солдат.

Стороженко хотів, мабуть, щось сказати, потім передумав, тільки махнув рукою і мовчки вийшов. Я, звичайно,— слідом за ним.

Солдат вів його довгим коридором.

Одні з дверей розчинилися, і звідти вивели трьох — закривавлених, у подертих червоних футболках. Коли я розказав Чакові потім про цю зустріч і описав тих трьох, він сказав, що це були, мабуть, футболісти

київського "Динамо", учасники знаменитого "матчу смерті". Лишившись в окупованому Києві, вони зіграли кілька матчів, як команда Четвертого хлібозаводу, з німецькими військовими командами. Здебільшого на стадіоні "Зеніт" на вулиці Керосинній. Тепер це стадіон "Старт", і там поставлено пам'ятник героям-динамівцям. А вулицю названо ім'ям Шолуденка — розвідника, який перший увірвався на танку в окупований Київ і загинув на його вулицях.

З розгромним рахунком (11 : 0, 13 : 0) вигравали динамівці в червоних футболках у фашистів. І кожен гол кияни сприймали захоплено, як удар по ненависних окупантах. Це був масовий вияв патріотизму. І до німців нарешті дійшло. Після матчу з командою "Люфтваффе" (повітряних сил) динамівців заарештували і згодом розстріляли (у лютому 1943 року).

Німець завів Стороженка до камери у підвалі. Я прослизнув слідом.

Коли грюкнули двері і клацнув замок, я на мить відчув жах.

Я розумів, що мені ніщо не загрожує, що в крайньому разі я негайно повернуся в сучасність, але було моторошно відчувати себе замкненим у камері-одиночці гестапо.

Не можна було гаяти ні хвилини. Я мусив виконати прохання Чака, мусив устигнути сказати Стороженкові, чому Чак одвернувся від нього.

— Петре Петровичу... П'ер!..— почав я і одразу відчув холодну сирість, якою тягло від стін камери.

— Га? — Стороженко здригнувся, здивовано глянувши на мене.

Не даючи йому опам'ятатись, я відразу виклав скоромовкою все, що мав сказати.

І знову так, як на базарі, коли він упізнав Чака, зморшки на чолі його розгладились і обличчя освітилось усмішкою.

— Спасибі... Добре, що сказав, А то я вже думав... — І враз брови його вражено піднялися.— Стривай! А ти як же тут опинився? Чи, може, я марю...Він торкнувся рукою свого чола.

Я навіть не встиг нічого сказати. Двері враз рвучко відчинилися, і до камери вскочив Рудий Август.

— Що?! Підпільник? З в'язанкою? На базарі? Де?! — він кинувся до мене. Певно, в камері були вмонтовані мікрофони, і він чув усе, що я сказав Стороженкові.

Але простягнута рука Августа не торкнулася мене. З несподіваною для свого віку спритністю Стороженко скочив і схопив обома руками його за горло.

Вони покотилися по підлозі. Рудий Август захрипів.

До камери вбіг гестапівець з автоматом.

Пролунали постріли. Я закричав. І все зникло...

...Рука Чака ніжно обіймала мене за плечі. Ми сиділи на лавочці біля цирку на площі Перемоги.

— Ну що? — тихо спитав Чак. Я розповів йому все.

— Спасибі тобі, Стьопо,— пригорнув він мене до себе.— Важко мені було б іти з цього світу з тим тягарем на серці. Спасибі!

— А він таки загинув? — спитав я.

— Загинув, Стьопо. Але й Августа забрав з собою.

— А як П'єр опинився в Києві?

— Не знаю... Може, потягло під старість на місце, де минула молодість, де знав він усіх і де почалося його кохання. Це буває у старих людей.— Чак невесело усміхнувся.— Ну, ще раз спасибі тобі, Стьопо! Бувай здоровий!

І знову він не сказав, чи зустрінемося ми, чи ні. Просто встав, попрощався і пішов. І, перейшовши вулицю, одразу зник з очей.

У голові в мене гуло, земля хиталася під ногами, як у перші секунди після каруселі.

Я сів на тролейбус і поїхав додому. Спершу сімнадцятим до Хрещатика, потім п'ятнадцятим до Печерського моста.

Зійшовши з сімнадцятого, я подивився вздовж красеня Хрещатика. І відчув дивне незвичайне почуття. Щойно я бачив цей Хрещатик у страшних руїнах. І от він простягнувся переді мною, білий, у багряно-жовтому шумовинні осінніх дерев. Голова йшла обертом.

Чи справді бачив я ті руїни, чи це мені привиділося?

Що відбувається зі мною?

Що це за дивна людина — Чак?

Як він переносить мене в минуле? Справді за допомогою гіпнозу, навіяння чи...

Чи, може, я просто потроху... той, з'їжджаю з глузду, і в мене якісь дивні галюцинації?

Але ж зараз я думаю нормально. І нормально бачу. І реагую нормально. І талон у тролейбусі пробив (ненормальний, напевне, їхав би зайцем). І бабусі місцем поступився. А коли наді мною стояла молода, запаморочливо пахнуча парфумами противна тьотя, я дивився у вікно, наче її не бачу. Цілком нормально.

І все в тих наших подорожах у минуле абсолютно логічне, все вв'язане й послідовне.

Ні, не з'їжджаю я з глузду. Ні.

Але що ж тоді відбувається?

Що?

РОЗДІЛ ІХ

Так от вона, таємнича новина Спасокукоцького! Сурен Григорян.

"Не слухай його! Це ж Муха!.." — "Здрастуй, Стьопо!.."

На другий день про моє до Тусі "кохання" ніхто й не згадав. Бо сталася подія, яка примусила всіх забути про це.

Тільки-но почався перший урок, двері розчинилися і до класу ввійшла наша класна керівничка Ліна Митрофанівна, ведучи за руку чорнявого кумедного хлопчика з довгим носом.

— Пробачте, Ольго Степанівно,— ввічливо всміхнулася вона до вчительки географії, чий був зараз урок.

— Будь ласка, Ліно Митрофанівно,— так само ввічливо всміхнулася до неї вчителька географії.

Ліна Митрофанівна стала в третю позицію (як каже мій дід Грицько) і урочисто, наче перед мікрофоном, сказала:

— Діти! Знайомтеся! — Вона погладила чорнявого носаня по голові.— Це хлопчик з братньої Вірменії. Сурен Григорян. Він приїхав зніматися в новому кінофільмі студії імені Довженка. Протягом місяця він житиме в Києві й ходитиме тут до школи, вчитиметься в нашому класі. Я сподіваюсь, що всі ми дружньо поставимося до нього, не будемо кривдити його, а будемо йому допомагати. Правда?

Так от вона, таємнича новина Спасокукоцького!

Всі розгублено мовчали.

Тоді Сурен Григорян рішуче хитнув головою і відповів за нас:

— Правда! — Потім підморгнув нам і додав: — Вони такі. Я їх знаю.

Всі засміялися.

Незважаючи на великий ніс, він був страшенно симпатичний, цей вірменський хлопчик Сурен Григорян. Та й то — хіба б узяли зніматися в кіно несимпатичного? Завжди ж такі конкурси влаштовують, одного з тисячі вибирають!

На першій перерві з класу не вийшов ніхто. Всі обступили парту, за якою сидів Сурен, і, навалюючись один на одного, штовхаючись і намагаючись просунутись якнайближче, слухали.

Коли продзвенів дзвоник на другий урок, ми вже все знали.

Він приїхав учора. Навіть не приїхав, а прилетів літаком.

Гратиме у дорослому фільмі маленьку, так звану епізодичну роль, майже без слів. Але зайнятий у кількох епізодах і тому зніматиметься цілий місяць.

Приїхав з батьками. Батьки його будівельники. Монтажники вищого розряду. Зупинилися вони у своїх друзів Бондаренків, теж будівельників, з якими батьки подружили в Ташкенті, коли відбудовували узбецьку столицю після землетрусу.

Поки Сурен зніматиметься, батьки працюватимуть разом з Бондаренками на одному з київських будівництв. Так спеціально, домовились. По-перше, щоб не розлучатися з сином. По-друге, щоб добре подивитися Київ, про який стільки начулися від Бондаренків, але в якому ніколи раніше не були.

А на кіностудію Сурен ходитиме з дідусем Акопом, який теж приїхав. Отак!

Після третього уроку наш шостий "Б" вже був знаменитий на всю школу. З усіх класів бігали дивитися на Мурена. Навіть двометрові вусаті акселерати-десятикласники десь аж з-під стелі просовували голови у наші двері, роззявляючи від цікавості роти.

Ігор Дмитруха сяяв. Обнявши Мурена за плечі, він водив його на перервах по всій школі, щось показував і, захлинаючись, говорив, говорив, говорив. Без угаву.

Галушкинський, Монькін, Спасокукоцький та Кукуєвицький, як цуцики, ходили слідом.

Дівчата перешіптувалися, роблено прискаючи від сміху.

Я стояв у коридорі біля вікна й тільки зітхав.

Сурен сподобався всім. Усім без винятку. Він просто не міг не сподобатися. Хоч би що він зробив, хоч би що сказав, як би він не скривився, все було симпатично, І як він, розповідаючи, розмахував рукою, різко викидаючи її вгору,— було симпатично. І як він примружував око. І як нахиляв голову, слухаючи. Все було симпатично.

І всім хотілося з ним поговорити, щось його спитати, щось

сказати. І він кожному усміхався, кожному підморгував, кожному

щось відповідав.

Я згадав чогось Юрія Нікуліна, знаменитого клоуна і такого ж знаменитого кіноактора, і від цієї згадки Сурен мені став ще симпатичніший.

І от, коли він в обнімку з Ігорем Дмитрухою проходив повз мене, я зустрівся з ним поглядом і... не витримав.

— А... а в нас у селі теж колись знімали кіно,— затнувшись, сказав я.І...

— Ха! — вигукнув, перебивши мене, Ігор.— А в нас у квартирі газ, а у вас? — Потім, як завжди, кумедно скривився і задзижчав: — Дз-з-з!.. Ану, відскоч на півтора вареника, Муха!.. Це ж Муха! Не слухай його, Сурен! Це муха! Дзижчить завжди таке, що й купи не тримається. Ходімо!

Сурен якось дивно подивився на мене, розгублено усміхнувся і, нічого не сказавши, пішов, бо Ігор тягнув його далі.

А Туся Мороз, яка стояла неподалік, подивилася на мене з такою жалістю, з. якою дивляться тільки на бідне, зацьковане, миршаве кошеня.

Уся кров кинулася мені в обличчя. Щоки спалахнули вогнем. Ніколи, ніколи не відчував я такого розпачу, такої образи, такого сорому. Ніколи не було мені так гірко.

Я одвернувся до вікна й прикусив губу, щоб не заплакати.

Дооре, що продзвенів дзвоник.

— Він грубіян. Не звертай на нього уваги, — шепнула мені на уроці Туся. Але від її співчуття мені стало ще гіркіше.

Як я ненавидів у цю мить свій шостий "Б"! "Нащо ви мені всі потрібні! — з безсилою люттю думав я. — Обійдусь я і без вас. Обійдуся!"

До кінця уроків сидів я, як та хмара. Настрій був — гірше бути не може. Ще й від Ліни Митрофанівни зауваження заробив. Бо, ясна річ, слухав її пояснення неуважно й повторити те, що вона пояснювала, не зміг.

Була в мене в цей час голова, як казан, а розуму — ні ложки.

Правду каже мій дід Грицько: "Одна біда йде, другу за руку веде. Як починає на тебе щось валитися, то тільки встигай журитися".

Вийшов я після уроків такий, як ото приречені після суду виходять.

Та тільки звернув з шкільного іанку на вулицю, як несподівано почув:

— Добрий день, Стьопо! Чого це ми такі сумні й невеселі? Підвів голову. Глип! — старий Чак стоїть біля школи, усміхається привітно.

— О! Здрастуйте! А ви як тут?

— Та до тебе ж прийшов. На побачення. Але бачу, мабуть, невчасно. Що сталося? Двійок нахапав? З хлопцями побився, чи що?

— Та ні! Все гаразд! Усе о'кей! — усміхнувся я, бо й справді настрій у мене одразу підскочив — хмару мою паче вітром здуло. — Чесно! Чесно! Все о'кей! Але як ви знайшли мене?

— Овва! Велике діло опеньки! Ти ж мені казав, у якій школі вчишся, то що я — вже й школу знайти не годен?

І те, що він сказав знайоме дідове Грицькове "велике діло опеньки", зовсім розвеселило мене.

Повз нас пройшла Туся Мороз. Глянула з цікавістю на старого Чака. усміхнулася привітно йому. І мені усміхнулася — видно, потішена тим, що я повеселішав.

Я їй весело підморгнув.

Хай не думає, що я нюні розпустив через отого Ігоря Дмитруху! Мене так просто не звалиш!

Туся підстрибом побігла на тролейбус.

— Так усе в тебе, кажеш, о'кей? — перепитав Чак.-А уроків на завтра багато?

— Трохи е,— зітхнув я.— Але години на дві — дві з половиною... А що?

— Ти знаєш...— Чак якось кумедно, одним пальцем почухав потилицю.Думав я, думав над тими словами Рудого Августа про весел-зілля, сміх-траву, і подумав, що все-таки треба було б відвідати того куренівського діда старого Хихиню... Балачки балачками, а не буває диму без вогню. Не хотілося б мені помирати, не перевіривши тих балачок. Га?

— Авжеж! Авжеж! Треба перевірити! А як же! — загорівся я.

— І знову без твоєї допомоги мені не обійтись. Того разу все відбувалося зі мною так, як і справді було тоді, в минулому. А на цей раз мені доведеться робити те, чого я тоді в дійсності не робив. Отже, є риск якщо зроблю щось не так, наражусь на небезпеку — вмить подорож моя в минуле перерветься. Тільки треба мені, щоб ти був поряд: у разі чого — підстрахуєш мене, закінчиш, так би мовити, "операцію" сам. Згоден?

— Питаєте! Звичайно, згоден! Дуже згоден!

— Так от, іди додому. Обідай, роби уроки. А о пів на п'яту приходь. Тільки не до цирку, а на площу Богдана Хмельницького, у скверик, там, де мідний лев. Знаєш?

— Аякже! Знаю прекрасно. Спина того лева аж блищить, дитячими штаньми відполірована. А чого туди?

— Бо в мене там справа. Я туди зараз їду. Буду там у Літературному музеї. Біля Софії. А тобі ж байдуже куди — чи до цирку, чи до площі Богдана. Правда? До Богдана, по-моєму, навіть ближче. Доїдеш шістдесят другим автобусом до площі Ленінського Комсомолу, а потім повз новий Музей Леніна по вулиці Героїв Революції вгору піднімешся та й усе.

— Та й усе,— весело погодився я.

— Ну, біжи! До зустрічі.

І я побіг додому, а Чак пішов на тролейбус, щоб їхати на площу Богдана Хмельницького у Літературний музей.

"Мабуть, над книжкою працює. Спогади, мемуари пише. А то що йому інакше в Літературному музеї робити?" — подумав я.

Дома, пообідавши, я з таким ентузіазмом узявся за уроки, що аж стіл захитався. І все в мене виходило, все в мене робилося напрочуд ловко й швидко. Наче хто в моїй голові ліхтаря засвітив — так ясно стало. Я навіть підспівував-підмугикував сам собі, уроки роблячи. Коли є охота, то є й робота.

Не зогледівся, як і поробив уроки. А задано було, чесно кажучи, багатенько. Я ото похвалився Чакові, але як почав, то боявся, що не встигну, доведеться на вечір лишати. Але не довелося. До чотирьох годин усе геть-чисто поробив.

І зі спокійним серцем погнав на площу Богдана.

Ми наче змовилися — підійшли до того мідного лева майже одночасно. Я ще здаля побачив, як старий Чак переходив вулицю, наближаючись до скверика.

— О! Молодець! Ну, як уроки? — цими словами зустрів мене Чак.

— Чудово! Як в аптеці! —відрапортував я.

Чак узяв мене за руку.

І знову попливло у мене все перед очима...

РОЗДІЛ X

Поділ. Куренівка. Пригода в халупі старого Хихині. "Як там у вас, у вісімдесят другому?"

Я одержую ціпком по голові.

Бом!.. Бом!.. Бом!..

Малиновий передзвін церковних дзвонів линув, здається, звідусюди.

Я стояв поряд з Чаком-гімназистом на забрукованій площі Богдана Хмельницького проти Присутствених місць.

— У Софії дзвонять і в Михайлівському Золотоверхому,— сказав Чак і кивнув у бік фунікулера, де, обгороджений таким же муром, як і Софія, виблискував золоченими банями собор і стриміла триярусна дзвіниця з голубою банею, по якій були розкидані золоті зірки.

— Ходімо спустимося на Поділ, а там уже трамваєм на Куренівку.

За Присутственими місцями, проти Першого Київського комерційного училища (тепер це середня школа № 6), оточений деревами, стояв пам'ятник.

— Пам'ятник княгині Ользі,— сказав Чак.— Робота Івана Петровича Кавалерідзе,— відомого київського скульптора, кінорежисера і драматурга, який, до речі, вчився у тій же сьомій гімназії, що і я, тільки на кілька років раніше.

На високому постаменті стояла княгиня, а обабіч неї на нижчих — з правого боку, як пояснив Чак,— перші слов'янські просвітителі Кирило і

Мефодій, який тримав рукопис-абетку, з лівого — Андрій Первозванний з патерицею, отой самий біблійний апостол, перший з дванадцяти, про якого згадує київський літописець Нестор у своїй "Повісті временних літ", що йому нібито дві тисячі років тому заманулося помандрувати з Херсонеса, або, як його ще називали, Корсуня (це де тепер Севастополь), у Рим, і посунув він чомусь угору по Дніпру (географії не знав, чи що) і на місці теперішнього Києва вийшов спеціально на берег, тицьнув тут патерицею і сказав учням, що були з ним:

— Хлопці! Ото, щоб ви знали, буде тут ве-ели-ике місто! Чесне слово! Я вам кажу!

І поїхав далі через Новгород на Рим.

А минуло ще років п'ятсот, і Кий, Щек, Хорив і сестричка їхня Либідь, хоча не були християнами і про апостола Андрія Первозванного й гадки не мали, справді заснували тут місто й назвали його на честь старшого брата Київ. Так пише Нестор.

Повз Михайлівський Золотоверхий монастир, торохкочучи по вибоїстій дорозі, їхала селянська підвода. З одного боку рядочком, звісивши ноги і тримаючись обома руками за полудрабок, з напруженими обличчями, дивлячись прямо перед собою, сиділо троє вгодованих монахів. Від тряски все в монахів трусилося й підстрибувало: і бороди, і щоки, і червоні носи, і хрести на грудях, і запилюжені чоботи, що визирали з-під довгих чорних підрясників.

Поминувши Михайлівський монастир, ми підійшли до фунікулера.

"Михайлівський механічний підйом. Інженер А. А. Абрагамсон", прочитав я вивіску на верхньому павільйоні.

Чак опустив монетку, турнікет клацнув, пропускаючи його. Я невагомо пролинув услід. Зайшли ми у вагончик і посунули вниз.

З віконця "механічного підйому" видно було Дніпро, по якому, плескаючи колесами по воді, пароплавчик з довгою трубою тягнув баржу.

Труханів острів з хатками й вулицями робітничої слобідки був якийсь незвичайний. І палива задніпровська, без Воскресенських і Русанівських білобудинчастих масивів, без заводських труб, рівна, лісисто-зелена, теж була незвичайна.

Тільки панорама Подолу з безліччю дахів наче знайоміша, хоча, звичайно, будинки були нижчі й більше стриміло хрестів.

"Механічний підйом" спустив нас не до самого низу, як це робиться тепер, а десь до півгори.

Звідти ми вже пішки дійшли до метушливого, гамірного Подолу. Тут стояв неймовірний галас. Рипіли вози, вйокали візники, іржали коні, і гала-галала-галала — на сотні голосів вигукували, кричали, торгувалися, сміялися і лаялися...

Куди там навіть тому Євбазу!

Весь Поділ був запруджений возами, заставлений нескінченними лавками й рундуками, над ними напнуті брудні брезентові тенти і чорні парасольки.

Посередині Подільської площі випиналася кам'яна халабуда з колонами і з архангелом нагорі.

Під тою халабудою (або ротондою, як її називають архітектори) був фонтан, де якийсь дядечко змагався з левом.

— Знаменитий подільський фонтан "Самсон", або "Філіціал",— шепнув мені Чак тихо, щоб не привертати нічиєї уваги.— Вісімнадцяте сторіччя.

Автор відомий київський архітектор Григорович-Барський, який і народився на Подолі. Цей фонтан нещодавно підбудували спеціально до 1500-річчя Києва.

Біля фонтана юрмилися, штовхаючись, люди, здебільшого калічні, хлюпаючи на себе водою, яка вважалася, мабуть, цілющою.

Сіли ми на маленький деренчливий трамвайчик, і потарабанив він нас через увесь Поділ на Куренівку, повз брудні немощені подільські вулички з розбитими вибоїстими коліями, мимо дерев'яних скособочених будиночків, критих бляхою, з іаночками під дашками, з віконницями, з білими вишиваними фіранками на вікнах.

За Кирилівською церквою зарясніли сади. Почалась Куренівка.

Ми зійшли з трамвая і попрямували тихими вуличками повз знамениті куренівські сади й городи, що постачали перекупок усіх київських базарів фруктами й овочами.

Адреси старого Хихині ми не знали. Треба було напитувати.

Але тодішня Куренівка не відрізнялася від звичайного села.

Тут усі один одного добре знали. І перша ж зустрічна молодиця з наче акуратно випиляною трикутною щербиною у передньому зубі, в якої Чак спитав, одразу й вказала нам дорогу.

Хихиня жив на поросломy дерезою горбі над яром у благенькій, критій очеретом хатинці-курені, може, в одному з останніх козацьких куренів, які дали колись назву Куренівці.

Впритул біля хатки росла старезна висока розложиста груша, яка вже майже не родила. Тільки одна гілка була рясно всіяна дрібними жовтенькими "лимонками".

Більше дерев у садибі не було. За хатою — невеликий город. Зате весь двір засаджено квітами. І рожі, і айстри, і флокси, і чорнобривці... Чого тільки не було, як на пізній осінній час.

Молодиця, якій було по дорозі, поки йшли, встигла розказати Чакові, що старий Хихиня — дивак-одинак, живе сам, бідує, перебивається, як то кажуть, з хліба на воду, але завжди веселий, завжди співає, вирощує квіти і роздає людям. Особливо якщо побачить, що хтось сумний. Люди вважають його несповна розуму, але люблять. Звати його Федот, але всі на Куренівці називають його Хихиня (за те, що весь час хихикає).

Показавши курінь Хихині, молодиця попрощалася й пішла собі вулицею далі, навіть не спитавши, нащо гімназистові раптом знадобився старий куренівський дивак.

Ми ще не знали, що ми робитимемо. Точного плану не було. Та й справді — не прийдеш же просто так і не спитаєш: "А скажіть-но, діду, будь ласка, де росте весел-зілля, сміх-трава, яка робить людей веселими й дотепними, гараздими радісно сміятися і всіх веселити?"

Якби можна було — давно б уже люди знали таємницю отого весел-зілля.

Спершу треба хоч просто глянути на старого, який нібито знає ту дивну таємницю. Чи дома він зараз? Може, пішов десь блукати по лісах, по ярах, долинах, без мети й потреби, просто так міряючи ногами землю.

У дворі біля хати не було нікого. І не чути нічого. Безлюддя.

І раптом...

— Пильнуйте! — стиха (хоч ніхто й не міг мене почути) гукнув я до Чака. — Там хтось крадеться!

Чак присів за кущем дерези.

Річ у тім, що я злетів трохи вгору, щоб роздивитися, і побачив, як від яру, злодійкувато озираючись, пригинцем підкрадався до куреня якийсь панок у котелку. На старого Хихиню він був не схожий — молодий, чепурненький, добре одягнений.

Так само злодійкувато озираючись, панок зайшов на подвір'я, зупинився, завмер, прислухаючись,— зробив стойку, наче мисливський пес, навіть ногу одну підняв. Потім навшпиньках підійшов до дверей. Двері були незамкнені. Вони стиха рипнули, коли панок, прочинивши їх, зайшов усередину. Дії панка були явно підозрілі. "Невже шпик?" — подумав я.

Ніколи не бачив я живих поліцейських шпиків.

Користуючись своєю невидимістю, я посунув за панком у хату.

Нервуючи, панок хапливо нишпорив по хаті, щось шукав: зазирав у всі кутки, в запічок, у підпіл, тремтячими руками одчинив незамкнену скриню, старезну, почорнілу, в якій лежало якесь шмаття, довго рився у тому шматті.

Образів у хаті не було. Замість них у кутку висіла невелика картина козак Мамай, схрестивши ноги, грав на кобзі, сидячи під дубом. Поруч стояв кінь.

Пайок поліз рукою за картину.

І раптом хтось заграв на сопілці і почувся сміх:

— Хи-хи-хи-хи-хи...

Панок так і вклякнув перед картиною. Сміх линув невідомо звідки.

Аж я рота роззявив. Здавалося, що сміється козак Мамай з картини.

Панок панічно закрутив на всі боки головою, роззираючись.

І нарешті побачив: зі стелі, з квадратного отвору, що вів на горище, визирала голова — велика, сива, з великим носом, з товстими губами, які розтягалися в усмішці.

— Хи-хи-хи-хи-хи!.. Здрастуйте, пане! Хи-хи-хи-хи!

Голова зникла, замість неї з горища звісилися великі порепані босі ноги, і в хату легко навіть не стрибнув, а просто зліз без усякої драбини високий кощавий дід у домотканих штанях і сорочці. У руках він тримав сопілку.

Сива коротка борода в діда Хихині росла не всуціль, а наче на узліссі, окремими кущиками, і це робило його обличчя зовсім кумедним.

— Діду! Це... ви? — розгублено пробелькотів панок.— А ви ж... ви...

То був Рудий Август. Я впізнав його, тільки коли він заговорив,— по голосу. Я бачив його двічі — один раз у гримі клоуна, тоді, в цирку, і вдруге під час окупації, коли обличчя його було спотворене шрамом. І ніколи б не подумав, що оцей чистенький панок — то він.

Але то був він.

— Не поїхав я, хи-хи-хи-хи... Не поїхав,— торжествуюче сміявся Хихиня.— Лишився. Хи-хи-хи-хи. Ти думав, що обдурив мене, одіслав старого по насіння,— знаєш, що я квіти люблю, а сам, бач... Ех ти! Нишпорка! Ну що, знайшов що-небудь? Хи-хи-хи-хи!

Рудий Август підповз на колінах до старого і заскиглив, як цуценя.

— Діду! Не губіть! Не губіть мене! Дайте мені весел-зілля! Дайте, благаю! У вас же е. Є! Я знаю. Ні в кого нема, а у вас є. Недарма ж люди кажуть. Недарма. Ви єдиний знаєте, яке воно, де росте, де його збирати. Одкрийте мені, діду, цю таємницю, благаю, Христом-богом молю! Не для себе, для публіки.

— Дурень ти, чоловіче! Дурень і грошолюб. Нема з тебе вигоди, як з гнилої колоди. А на сухе дерево й ворона не сяде. Ти й артистом став, циркачем, не тому, до людей веселити любиш, а щоб гроші загребти.

— Які гроші? Публіка мене не любить. Управляючий цирком вигнати хоче. Врятуйте мене! Благаю!

— Та нема в мене ніякого весел-зілля. Казав же.

— А чого ж ви такий веселий завжди? Чого? Просто так не буває.

— Вдача така, дурню. Легка вдача. Легко мені від тієї моєї вдачі й важко водночас. Бачиш, живу, як злидень.

— А чого ж люди балакають? Даремно ніколи не стануть балакати!

— Чого балакають? Гаразд, скажу. Предок мій, кажуть (е така сімейна легенда), який жив отут на Куренівці, запорізький козак Тимоха Сміян, нібито справді знав секрет весел-зілля, сміх-трави. Недарма й прізвище, мовляв, таке було — Сміян. Може, не без нього і той знаменитий лист запорожців турецькому султану писався. Та жив він за часів Богдана Хмельницького й Івана Сірка. У сімнадцятому сторіччі. Може, збігаєш до нього, поспитаєш? Хи-хи-хи-хи...

— Дурите ви мене, діду... Просто не хочете відкрити секрет. Я вам заплачу. Нате ось.— Рудий Август шарпнув з кишені папушу асигнацій.Заплачу! Скільки хочете?

— От бачиш,— засміявся старий.— А ти казав: "Які гроші?" Ну от що. Забирай оте паскудство і сам забирайся. Через тебе в хаті дихати нічим стало. Ху!..

Дід Хихиня нахилився, бридливо узяв Рудого Августа, як погане цуценя, підняв і поніс на витягнутих руках до дверей. Штовхнув ним двері, переніс через поріг і обережно поклав на землю.

Стріпнув бридливо руками і весело засміявся.

Я глянув на Рудого Августа — до чого жалюгідний: котелок в'їхав на очі, холоші штанів закотилися, і з-під них визирали худі, білі, помережані синіми жилками ноги.

Стоячи навкарачки, він і справді був як побитий пес.

Раптом він схлипнув:

— Я... за ці гроші вбивцею, може, став, а ви...

І враз, мов па пружинах, підхопився з землі (все-таки він був циркач!) і кинувсь до діда. В руках у нього блиснув ніж.

Та дід з несподіваною для свого віку спритністю перехопив його руку, скрутив так, що аж хруснуло, — ніж випав на землю.

І знову Рудий Август стояв навколішки перед дідом, скривлений, перекособочений від болю й страху.

А дід спокійно дивився па нього й зневажливо сміявся:

— А ти й справді вбивця. Тільки жалюгідний. Убивця-невдаха. Треба б мені було тебе розчавити, як блощицю. Бо ти ж мене вбити хотів. Але я гидую. Одне тільки скажу,— усмішка враз зійшла з його носатого й губатого обличчя, і воно стало страшним,— геть з Києва! Щоб і духу твого смердючого не було! Ото тебе відпускаю і даю півгодини. Наймай коні й скачи світ за очі! Я нащадок запорожців. А козаки слів на вітер не кидали. Киш!

Він повернув Рудого Августа до себе спиною і хвицнув його своєю здоровенною босою ногою у спину. Рудий Август одразу кинувся бігти.

А вслід йому котилося дідове веселе:

— Хи-хи-хи-хи!...

Я чогось подумав, що це, може, була остання реприза Рудого Августа, останній сміх, який він викликав у глядача.

Тепер зрозуміло, чого так несподівано й загадково зник Рудий Август, не сказавши нічого нікому, навіть речей своїх не забравши.

Страх перед дідовою помстою погнав його з Києва. Гроші він мав, і це його врятувало. В цирку він уже не виступав. Зайнявся комерцією аж у Сибіру. Став власником ювелірних магазинів, а потім... Та хіба міг знати Хихиня, ким стане Рудий Август потім?

Старий Хихиня пересміявся, сплюнув і почав поратися біля квітів, високий, кощавий, могутній, як та стара груша, що підносилася над його куренем.

І, поливаючи квіти, дід весело наспівував:

Ой вже чумак дочумакувався, Продав штани та й у боки взявся.

Ще й награвав собі на сопілці, яку тримав однією рукою.

Він мені дуже подобався, цей старий Хихиня.

І хоч був він зовні зовсім не схожий на мого діда Грицька, щось у них було спільне — однієї вони були вдачі. І усмішка в них однаково промінилася зморшками від очей.

Я з ніжністю дивився на старого Хихиню, розуміючи, що зараз, мабуть, доведеться розлучитися з ним і ніколи я його більше не побачу. Так мені не хотілося розлучатися! Так хотілося хоч словом перекинутися з ним.

Я підлетів до Чака, який усе ще ховався за кущем дерези, і розказав йому те, що відбулося в хаті, що говорив дід про свого предка Тимоху Сміяна.

Чак уважно вислухав, задумався.

— Скажіть, а можна, я трохи побалакаю з дідом Хихинею? — спитав я.Однак доведеться, мабуть, повертатися нам зараз назад у свій час. Можна?

— Ну що ж... Давай. Ходімо,— рішуче сказав Чак.

Я відчув, як налилося вагою моє тіло, відчув ногами земну твердь і одразу ж дряпонувся об дерезу.

В очах старого Хихині відбилося здивування, коли він побачив нас.

— Здрастуйте, діду! — хрипким від хвилювання голосом сказав я.Здорово ви отого Рудого Августа... Так йому й треба.

— А!.. Здоров, хлопці! — кумедно роззявив губатого рота дід.— Ви що з неба впали? Як це я вас не вгледів?

— Майже,— весело сказав я.— З тисяча дев'ятсот вісімдесят другого року ми.

— А-а... ясно,— усміхнувся дід.— А чого це вам аж на сімдесят років назад скаконути закортіло?

— Так отож та сама сміх-трава нас цікавить. Весел-зілля.

— І вас теж. Ага.

— Скажіть, а ви правду говорили Рудому Августу чи тільки так, щоб одчепитися?

— Про що?

— Ну, про те, що не знаєте секрету сміх-трави, про предка свого Тимоху Сміяна, який нібито знав той секрет.

— А ви чули?

— Я — ні,— сказав Чак.— А він чув. Він невидимий був.

— Ага. Ясно. Якщо невидимий, тоді міг.

— Так що? Правду ви говорили чи...

— Правду. Я взагалі не брешу ніколи і брехунів не люблю. Тому й вам повірив. Бо відчуваю чогось, що не брешете.

— Не брешемо,— якомога серйозніше Сказав я.

— То тепер ви скажіть, як там у вас у вісімдесят другому?

— Гарно. Тільки... уроків багато задають.

— Ясно. Уроків у всі часи багато задають. А цар який? Ян зветься?

— Нема ніякого царя. Микола Другий — то ж останній російський цар.

— Та ну!

— Точно! Через п'ять же років, у сімнадцятому, революція гряне. І царя скинуть. А потім і поміщиків та капіталістів. Народна влада буде, радянська.

— Ех! Хотілося б хоч одним оком глянути!— То глянете обома. П'ять років не так уже й довго.

— Та старий я, все-таки шістдесят сьомий уже.

— Ну то й що? — озвався Чак.— Мені оно вісімдесят два.

— Диви, як сохранилися,— уїдливо примружився Хихиня, оглядаючи хлоп'ячу Чанову статуру у гімназичній формі.

— Та ви не дивіться на них зараз,— вступивсь я.— Зараз їм дванадцять, як і мені. Бо це ж сімдесят років тому. А мене зовсім нема. Тому я й невидимий був. А це я матеріалізувався, щоб з вами побалакати. Спеціально. От іще трошечки побалакаєм і зникнемо.

Товсті губи Хихині округлилися бубликом.

— 0-он воно що! Ясно.

Він усе-таки був надзвичайний дід, цей Хихиня. Його ніщо не дивувало. Навіть така дивовижна річ, як люди з майбутнього. Диваків ніщо не дивує.

— Слухайте! — раптом прояснів він.— Не знаю, як ви це робите, але раз так, то поганяйте, хлопці, до мого предка Тимохи Сміяна, у тисяча шістсот сорок восьмий рік, І дізнаєтеся в нього секрет весел-зілля. Я б і сам...

Він не доказав, бо в цей час його перебив дзвінкий жіночий голос:

— Ой, глядіть, щоб самі ви в Кирилівку не втрапили! Ми обернулися.

З-за хати, розчервоніла, з ціпком у руках, вигулькнула та сама молодиця, яка привела Чака сюди.

— Ах ви безсовісні! — накинулася вона на нас.— Глузуєте з діда! Насміхаєтеся! Я все-все чула! Ах ви! От я вас! Вона махнула ціпком.

Я не встиг ухилитися, і ціпок луснув мене по голові. Бомм!.. В очах у мене потемніло.

РОЗДІЛ XI

Їдемо в музей. "А ти міг би вчинити подвиг?.. По-моєму, міг би".

Січневе збройне повстання арсенальців. Останні слова старого Хихині.

"Завтра о четвертій!"

Я стояв поряд із старим Чаком у скверику на площі Богдана Хмельницького. Голова в мене трохи боліла від удару ціпком, але гулі не було. — Ти на молодицю не ображайся,— усміхнувся Чак.— Вона ж думала, що ми кепкуємо з Хихині, захищала його від хлоп'ячих глузувань.

— Та я не ображаюсь. Я все розумію,— усміхнувсь я, чухаючи забите місце.— А той Хихиня симпатичний. Сподобався мені.

-. І мені теж. Гарний дід.

— А що це він про свого предка говорив?

— Ти ж чув: "Поганяйте у тисяча шістсот сорок восьмий, дізнаєтеся секрет весел-зілля".

— Це він серйозно?

— Хто його зна.

— То, може... Га? — з надією глянув я на старого Чака.

Мені так сподобалися ці подорожі в минуле. І так невтримно хотілося дізнатися секрет сміх-трави, весел-зілля, яка робить людей веселими й безжурними, добрими й дотепними на все життя. А отже, щасливими. Може ж, справді існує цей секрет і росте десь у лісі чи в полі сміх-трава, тільки люди не знають про неї.

Ех! Як би воно мені зараз згодилося, оте весел-зілля!

Начувайся тоді, клятий Дмитрухо! Байдужі мені були б твої глузування, кпини твої, дзижчання твоє огидне!

І ваше хихикання підле, Монькін, Галушкинський, Спасокукоцький та Кукуєвицький!

Ех! Я б тоді...

Чак якось загадково усміхнувся й сказав:

— Ну, гаразд... Бувай здоров, Стьопо! Мені вже час.

— До побачення. А коли ми побачимося? — несміливо спитав я, порушуючи нашу домовленість.

— Не знаю, не знаю...— непевно відповів Чак.— Якщо треба буде, я тебе розшукаю.

І знову, тільки-но він відійшов від мене, як я відразу втратив його з очей.

На відміну від нашої школи, де всі уроки в нас були в одному класі, тут, у Києві, запровадили так звану кабінетну систему. Це значить, що один урок в одному класі, другий — уже в іншому, третій — ще в іншому і так далі. Тільки продзвенів дзвоник, збирай похапки речі і гайда, щоб не запізнитися. Бо й поснідати треба, і збігати, може, кудись абощо. Воно, звісно, цікаво (у кожному кабінеті своя обстановка, свої наочні прилади, своя апаратура), але так же весь час пильнувати треба, щоб не розгубити свій реманент.

Раз у раз чути:

— А де моя зоологія?

— Ой, я кеди загубив!

— Люди! Зошита мого ніхто не бачив?

Найулюбленіші мої уроки — це фізкультура і праця. Крім того, що вони просто мені подобаються, люблю я їх ще й тому, що на них я ніколи не пасу задніх. Навіть навпаки. І фізкультурник Микола Яремович, і викладач праці Олександр Іванович часто кажуть:

— От беріть приклад з Наливайка! Молодець, Стьопо!

Ігоря Дмитруху аж пересмикує всього від цих слів. Але зробити він нічого не може. Незважаючи на те, що його брат відомий спортсмен, по закордонах роз'їжджає, я і бігаю, і стрибаю краще за Ігоря. А про уроки праці й говорити нічого.

Уроки праці у нас з дівчатками окремі. Дівчатка собі в класі з Іриною Володимирівною фартушки та "нічнушки" (нічні сорочки) шиють, а ми у майстерні з Олександром Івановичем слюсарюємо. І Дмитруха, прямо скажемо, у цьому ділі пасе задніх. Видно, дома він ніколи молотка в руках не тримав. І Валера Галушкинський не дуже великий мастак, і Спасокукоцький та Кукуєвицький, та й Льоня Монькін (хоч цей трохи кращий). А мене тато змалечку привчав. І в майстерні я почуваю себе як риба у воді. І оте Ігорове "Муха" в майстерні звучить якось не дуже чутно і навіть необразливо.

Коли Сурен уперше прийшов на урок праці, я вже так старався, так старався, як ніколи. Але бажаного ефекту не вийшло. Сурен чи то від невміння, чи то ненароком ударив себе молотком по пальцю, аж під нігтем почорніло, страшенно зніяковів і вже реагувати на мої трудові подвиги не міг.

Ігор Дмитруха негайно скористався з цього:

— А Муха, диви, старається! Ич! Аж капка під носом. От не люблю таких вискочок. Пилип з конопель!

Спасокукоцький і Кукуєвицький захихикали.

Не вийшло в мене бажаного ефекту. Не вийшло. Знову Ігорове було зверху.

Минуло три дні після того, як попрощався я з Чаком. Він не з'являвся. Мені вже навіть почало здаватися, що все це мені наснилося, що ніяких зустрічей з Чаком, ніяких мандрівок у минуле не було.

Сьогодні зранку на першому уроці Ліна Митрофанівна сказала:

— Діти! Ми з вами повинні показати нашому вірменському другові Сурену наше славне місто, повинні познайомити його а славною історією древнього Києва. Згодні?

— Згодні! — хором відповіли ми.

— Почнемо сьогодні. Сьогодні у Сурена якраз немає зйомок. І почнемо ми з заводу "Арсенал", який вписав в історію нашого міста славні революційні сторінки. Після уроків ми з вами йдемо на екскурсію в Музей бойової і революційної слави заводу "Арсенал".

Останні слова Ліна Митрофанівна виголосила особливо урочисто. Вона взагалі була трохи артисткою, наша Ліна Митрофанівна. Висока, стрункa, гарна, вона одкидала назад голову, коли говорила щось значне, і голос її при цьому дзвенів, як на сцені.

Я зрадів.

Я взагалі люблю різні екскурсії, люблю дивитися щось нове, особливо історичне. Наша Марія Степанівна, вчителька у селі, теж часто влаштовувала нам екскурсії — і на цукровий завод, і по місцях партизанських боїв, і до Києва ми їздили, у Лаврі були, на Виставці передового досвіду. Але в музеї заводу "Арсенал" я не був ніколи.

їхали ми шістдесят другим автобусом. Людей було повен автобус. Наш клас увесь збився на задній площадці. Нас з Тусею Мороз притисли до вікна. Я обома руками тримався за поручень і, коли автобус підкидало (а ви знаєте, як підкидає на задній площадці), напружував усі сили, щоб спиною втримати людей і щоб не придушило Тусю. Правда, зусилля мої мало що давали. Туся раз у раз ойкала й кривилася.

— Скажи, а ти міг би звершити подвиг? Якби війна була, революція чи щось таке? — несподівано спитала вона мене тихо, почервоніла і, не чекаючи моєї відповіді, сама за мене одразу сказала: — По-моєму, міг би... А от я, мабуть, ні... Я така боягузка. І так болю боюся. Ой! Коли болить, плачу завжди.

Я знітився. І ще з більшою силою вперся руками. Але автобус знову підкинуло, і Туся знову ойкнула.

Ігор Дмитруха і Валера Галушкинський при кожному струсі, навпаки, весело верещали, реготали й що-небудь вигукували:

-Космічний корабель "Ікарус-62" вийшов на орбіту!

— Проходимо верхні шари атмосфери!

— Перевантаження зростають.

— Братці, я відчуваю невагомість! Мої ноги не торкаються підлоги!

— Мої ноги, ноги, ноги не торкаються підлоги! — заспівав Ігор Дмитруха.

— Не торкаються підлоги мої ноги! — підхопив Валера Галушкігаський.

Нарешті в динаміку почувся голос водія:

— Площа Героїв "Арсеналу"! Шостий "Б", виходьте швидше! Не затримуйте автобус.

Ми висипали, як горох з мішка.

Я не раз проїздив і проходив цією площею, але тепер якось по-особливому дивився і на станцію метро "Арсенальна", і на пам'ятник-гармату на постаменті, і на самий "Арсенал" — на оті назавжди залишені для історії побиті кулями два нижніх поверхи, а над ними, з такої ж червоної цегли, два верхніх, недавно надбудованих. Над входом у музей барельєф: б'ються біля заводських мурів арсенальці. І меморіальні дошки.

— Заходимо, заходимо! Організовано! Парами! І не кричати, не бігати, поводитись, як личить піонерам! Заходимо! — командує Ліна Митрофанівна.

Біля маленького столика при вході, на якому лежить товстелезна книга відгуків, нас зустрічає екскурсовод — привітна чорнява жінка.

Високі склепінчасті зали. Експонати. Музейна тиша.

І враз нагорі над нами щось загуло: у-у-у-у!

— О! А це що? — здивовано спитав Дмитруха.

-— Верстат,— усміхнулась екскурсовод.— Нагорі над нами цех. Це ж завод.

— Та я просто так спитав. Я й сам знаю, що то верстат,— сказав Дмитруха, але видно було, що, звичайно, він одразу не здогадався. Та й

справді, важко було здогадатися. У цій абсолютно музейній обстановці, серед експонатів, серед старовинних речей, документів, стендів якось не уявлялось зразу, що над нами сучасний цех заводу, де біля верстатів стоять робітники, такі, як мій тато, який у що мить теж стоїть у себе в експериментальній майстерні біля верстата.

Екскурсовод почала з далекого 1764 року, —коли був заснований київський "Арсенал".

Я слухав і розглядав експонати. Он на першому стенді цвяхи, які застосовувалися при будівництві "Арсеналу", Здоровенні, "ручного кування" (кожен цвях викувати треба було!). Цегла. На кожній цеглині клеймо "Сніжко" (ич, пробився в історію фабрикант!).

В'ючне сідло системи Грум-Гржимайла для перевезення гірської артилерії. Гарне сідло!

А далі інша продукція заводу — багнети, кинджали, шаблі.

Самовар, з якого пили чай робітники-арсенальці.

Другий зал. Зброя! Аж очі розбігаються. Рушниці, гвинтівки, кулемети, пістолети.

— О! О! — шепоче Дмитруха.— Американський кольт! О! "Ро-от-манліхер"!

А екскурсовод розповідає вже про Жовтневе збройне повстання арсенальців.

— Увечері 27 жовтня 1917 року в приміщенні театру Бергонье (тепер там театр імені Лесі Українки) відбувся об'єднаний пленум Київської Ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників від частин гарнізону, профспілок та фабзавкомів. З величезною радістю була

вислухана доповідь про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді. І 27 жовтня Київський комітет РСДРП(б) звернувся з відозвою до робітників і солдатів Києва, в якій закликав їх підтримати Жовтневий переворот у Петрограді...

Я слухав і думав: "Ну хто, хто мені повірить, що я сам, на власні очі бачив той театр Бергоньє,— двоповерховий, з довгим, на весь тротуар, дашком над входом, такий несхожий на теперішній театр імені Лесі Українки?! Ніхто мені не повірить!"

А екскурсовод розповідала далі. Як героїчно боролися арсенальці у жовтні сімнадцятого за владу Рад. Але перемогою робітників і солдатів скористалася буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка взяла курс на відрив України від Радянської Росії, на розпалювання братовбивчої війни. Завдавши повстанню зрадницького удару в спину, Центральна рада встановила режим кривавої диктатури. Та під керівництвом більшовицької партії в Києві з новою силою розгорнулася боротьба проти контрреволюції.

У Харкові відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який проголосив Україну Радянською Республікою. Революційні війська рушили на Київ, де засіла Центральна рада. Наступ розвивався успішно, і в середині січня війська наближалися до Києва.

15 січня під керівництвом ревкому, очолюваного Андрієм Івановичем, у Києві почалося збройне повстання, центром якого знову став завод "Арсенал".

— А тепер подивіться діораму "Січневе повстання 1918 року".Екскурсовод натиснула кнопку, і в глибині за другим залом спалахнуло світло.

Ми аж роти роззявили. Все було як живе.

На передньому плані справжня бруківка, мішки, бочки, колеса, перевернутий поламаний рундук з вивіскою "Иконная лавка Киево-Никольского собора", чавунні люки, деревце у загорожі. І весь цей живий предметний план переходить непомітно у величезну, на всю стіну, півколом картину. І на тій картині — панорама повстання.

У центрі — барикада, трамвайна платформа, на ній повстанці. Ліворуч церква, отой самий Микільський собор (так званий "Малий Микола"), а за ним височіла дзвіниця "Великого Миколи" — Військово-Микільського собору, що стояв на місці теперішнього міського Палацу піонерів.

Перед собором афішна тумба, розпряжена прольотка з одкинутим верхом, поряд на коні повстанець. Біля нього зовсім малий хлопчик з корзиною.

За барикадою в глибині — отой самий славнозвісний . побитий кулями двоповерховий наріжний корпус "Арсеналу", де й міститься зараз музей. Весь у диму, в полум'ї.

Праворуч — розвалена стіна з амбразурою. На стіні порвана афіша "Енеїди". У проломі стіни прилаштовано кулемет, біля нього двоє солдатів, один з Георгіївським хрестом на грудях. Стріляють з кулемета по броньовику, по козаках, що, вимахуючи шаблюками, рвуться на конях до барикади.

За барикадою бабуся у хустці перев'язує пораненого. Жінки б'ються поряд з чоловіками. І юні повстанці тут же...

Бомм!

Чи то з дзвіниці "Великого Миколи" дзвін ударив, чи...

На мить потемніло у мене в очах... І враз зник музей, екскурсовод, Ліна Митрофанівна, весь наш клас. Зарухалося все на барикаді й навколо

неї. Забахкали постріли, зататакав кулемет. Цокають козачі коні по бруківці. Завирував бій...

Я встиг побачити на барикаді свого знайомого — колишнього арсенальця, а згодом піротехніка Федора Івановича Смирнова, сивоголового, з чорними бровами й чорними, по-молодецьки закрученими догори вусиками. З-під розстебнутого пальта з бархатним комірцем визирала біла накрохмалена сорочка. Федір Іванович розмахнувся і ловко кинув під колеса броньовика гранату. Броньовик зупинився.

Несподівано на барикаді виросла висока кощава постать діда Хихині.

Без зброї, голіруч, переступивши через барикаду, рушив дід назустріч козакам.

От уже один з козаків змахнув шаблею. Та старий Хихиня спритно перехопив своєю величезною рукою його руку, смикнув — шабля з дзвоном упала на бруківку, а сам козак, стягнутий дідом з коня, звалився на бруківку.

— Ех ти! — засміявся дід, наступаючи ногою на подоланого ворога,Козак! Кізяк ти, а не козак! Тільки звання козаче паскудиш! Проти народу воюєте, запроданці панські. Посіпаки. Та я б...

Дід не договорив, схопився за груди, крізь пальці проступила кров. Ворожа куля влучила йому в груди. Він заточився і, наче велетенське могутнє дерево, поволі опустився на землю.

— Діду! — кинувся я до нього.— Діду! Дід розплющив очі.

— А-а, це ти,— не здивувався він.— От бачиш, дожив-таки я до революції. І тепер спокійно вмираю.

— Не вмирайте! Не вмирайте, діду! — закричав я.

— Ех, повернутися б мені хоч на мить у своє дитинство. Сказати б дядькові Миколі, що... справдилися слова Тараса Шевченка...

— А ви хіба знали Шевченка?

— Тож-то й воно, синку,— усміхнувся Хихиня.— У вісімсот п'ятдесят дев'ятому він же на Пріорці жив, по сусідству...

Несподівано козак, якого дід стягнув з коня, заворушився, витягнув револьвер і...

"Скажи, а ти міг би звершити подвиг? По-моєму, міг би",— блискавкою спалахнули в моїй свідомості слова Тусі Мороз.

Я підхопився і, захищаючи діда, кинувся на козака.

— Не стріляй!

Та в цю ж мить пролунав постріл.

Щось вдарило мене в груди. Бом...

— Та ти що? Кричиш як навіжений. Штовхаєшся. От Муха! — почув я глузливий голос Валери Галушкинського. Спасокукоцький та Кукуєвицький дружно засміялися.

Я розгублено озирнувся. Звідусюди на мене позирали веселі очі однокласників.

— Ну, чого ви! Ну, замріявся хлопець. Подумаєш! — сказала Макароніна.Зі мною теж таке буває.

А я розпачливо думав: "Як же це так? Як же це сталося? Виходить, я вже сам, без Чака, можу подорожувати в минуле?.."

— Цитьте! Цитьте! — зацитькала Ліна Митрофанівна.— Екскурсія продовжується.

Ми пішли далі.

— А це макет робочого місця почесного токаря заводу "Арсенал" Володимира Ілліча Леніна,— урочисто сказала екскурсовод.— 23 квітня 1923 року робітники "Арсеналу" надіслали Володимиру Іллічу Леніну телеграму про те, що на загальних зборах ухвалили включити його до списків робітників почесним токарем-металістом токарного цеху.

"Треба сказати татові, йому буде приємно. Він же теж токар",— подумав я. І раптом здригнувся.

Біля стендів з фотоапаратами "Київ", нинішньою продукцією "Арсеналу", стояв... Чак.

Я роззявив рота і зробив рух до нього, але він мовчки кивнув, застережно зсунув брови і похитав головою: мовляв, стривай, це підходь, потім.

І я стримався, не підійшов, тільки мовчки усміхнувся і кивнув йому.

І лише коли екскурсія закінчилася, і Ліна Митрофанівна вивела нас з музею і сказала, що можна їхати додому, я підбіг до Чака, який теж вийшов з музею і стояв па розі біля афішного стенда.

— Здрастуйте!

— Здоров! — привітно усміхнувся Чак,

— А як ви тут опинилися?

— Та дізнався, що ви сюди йдете, і собі прийшов. Захотілося повернутися хоч на мить у ті дні.

— Так ви теж були зі мною на барикаді? А чого ж я вас не бачив?

— А я по патрони побіг.

— А діда Хихиню бачили?

— Уже неживого. Тоді ж я не знав, що то дід Хихиня. Розказували мені тільки, що, коли я бігав по патрони, якийсь дужий дід стягнув козака з коня, але був застрелений і якийсь хлопчик біля нього... Я потім бачив — їх обох поховали у парку в братській могилі. Там тепер пам'ятник.

— А знаєте, що він мені сказав...— І я розповів Чанові про останні хвилини старого.

— Так хотілося б виконати останню волю діда Хихині,— зітхнув я, з надією позираючії на Чака.

Чак, здається, не зреагував на мої слова.

— Як там у тебе в школі? — спитав він.— Як успіхи?

— Нічого.

— Двійок нема?

— Нема.

— А трійок?

— Теж нема.

— Диви! Молодець! А як у тебе завтра з часом?

— А що? — загорівсь я.

— Та нічого. Якщо не дуже зайнятий, могли б зустрітися. Га?

— Ой! З радістю! А що таке?

— Та нічого. Розмова є. Приходь до цирку, як завжди, о четвертій. Гаразд?

— Гаразд.

— Ну, біжи додому. Вже як пізно. Бувай!

Мені здавалося, що ніхто не помітив мого побачення з Чаком. Але на другий день, коли я прийшов до школи, Туся Мороз одразу ж мене спитала:

— Що, твій дід Грицько приїхав, про якого ти розповідав?

— Ні-і,— протягнув я.— Звідки ти взяла?

— А який же то дідусь був учора в музеї?

— Просто... Знайомий.

— Симпатичний. Усмішка в нього приємна.

— Ги-ги! — гигикнув Ігор Дмитруха, який чув нашу розмову.Симпатичний!.. Дід! Ги-ги! Як на мене, то всі вони несимпатичні! Розвелося їх стільки, проходу нема. В трамвай і в тролейбус сісти не можна — усі забиті старими дідами та бабами. Повчають. Ну їх!

— Дивак! — обурено вигукнула Туся.— Як тобі не соромної Сам же дідом колись будеш.

— Ш-ко-ли! — одрубав Дмитруха.— Зовсім не збираюсь жити до старості. Щоб ледве переставляти ноги? Та нізащо!

— От дивак! — Туся навіть почервоніла від обурення.

Дзвоник на урок перервав дискусію.

Жаль, що Сурен цього не чув. Не було його поблизу. При Сурені навряд чи виголосив би Ігор свою антидідівську промову. Сурен дуже любив свого діда Акопа.

Одного з перших днів він розповідав нам про свого діда. Не було Дмитрухи того дня в школі.

Дід Акоп був кавалером усіх трьох орденів Слави. Усю війну пройшов, від Волги до Берліна. І рейхстаг брав. Справжній герой був Суренів дід.

А одного разу, коли Сурен тяжко захворів (батьки його тоді були у Ташкенті), дідусь Акоп серед ночі поїхав у рідне село, потім кілька годин у негоду йшов пішки в гори до знайомого народного лікаря, а на ранок таки повернувся з потрібними травами. І це незважаючи на те, що після поранення у нього дуже болять ноги.

Коли Сурен розповідав, у нього аж сльози блищали на очах.

І те, що він з такого ніжністю говорив про свого дідуся, ще більше привернуло моє серце до нього.

Я дуже шкодував, що не встиг нічого сказати Ігорю, розгубився. Я люблю старих людей. І не тільки тому, що люблю свого діда Грицька. Просто я якось швидко знаходжу спільну мову з дідусями і з бабусями. Мені з ними цікаво. Вони ж стільки знають, стільки можуть цікавого розповісти. І, по-моєму, вони уважніші, ніж просто дорослі, до нашого брата, школяра.

Просто дорослі завжди чимось заклопотані, завжди зайняті, завжди їм ніколиться ("Ой, одчепись, ніколи!", "Потім!", "Мені зараз не до того!"). А старі дадуть відповідь на будь-яке запитання, охоче розкажуть усе, що знають. Вони тільки цінують увагу і ввічливість. Ввічливо звернись, до старого — ніколи тобі не відмовить. Безмозкий той Дмитруха зі своїми розмовами.

РОЗДІЛ XII

"Ти віриш, коли читаєш казки?" Єлисей Петрович. Пріорка. Розмова з дядьком Миколою

Чак сидів на тій самій лавці під деревом у скверику біля цирку.

— Сідай,— сказав він, коли я, привітавшись, підійшов до нього.— І слухай уважно.Требанам з тобою зараз дещо з'ясувати. Скажи, ти казки любиш? Мені чогось здалося, що Чак хвилюється.

— Казки? Люблю. А що?

— А ти віриш, коли читаєш казки?

— У що? У те, що там написано?

— Ага.

— Не вірю, звичайно. Але... цікаво.

— Жаль,— щиро засмутився Чак. Мені стало незручно.

— Ну як же я можу вірити? — вибачливо сказав я.— Як я можу вірити у якийсь там килим-самоліт або летючий корабель, коли зараз ракети в космос літають та й сам я на реактивному літаку до Москви з татом літав?! Що там той килим-самоліт проти Іл-18! Або чарівне люстерко, в якому видно, де що робиться. А в нас кольоровий телевізор дома... Ну як я можу вірити?

— А що таке казка? Як ти думаєш?

— Ну... казка... це... це — казка. Вигадка.

— А чого вона живе, ця вигадка? Давно вже реактивні літаки, космічні ракети літають, давно телевізори кольорові, а казки про килими-самольоти й про чарівні люстерка досі друкують, і їх люди читають. Га?

— Ну, тому що... просто цікаво.

— Ні, друже мій дорогий. Тому що це — мистецтво, витвір уяви, творчої фантазії народу. І не були б ні реактивних літаків, ні космічних ракет, ні кольорових телевізорів, коли б не було казок. Коли б далекі предки наші не мріяли про це, не втілювали мрії свої у казках, у казкових образах.

— Мабуть,— раптом зрозумівши, погодився я.— Звичайно, якби люди не мріяли, вони б і не прагнули зробити усе це.

— Тож-то й воно! — зрадів, усміхнувся Чак.-Отже, казки — така ж сама реальність, як і все інше. Це — витвір реальної творчої уяви народу, наших далеких-далеких предків. І вони безсмертні, вони житимуть завжди, поки житимуть люди, поки буятиме їхня фантазія. І от...— Чак знову помітно захвилювався.— Коли я був зовсім малий, бабуся розповідала мені казки. І героєм цих казок найчастіше був добрий, симпатичний лісовик Єлисей Петрович. По-моєму, бабуся сама вигадала його. Він допомагав пташкам і звірам, виручав їх з біди, захищав від злих сил. Я так полюбив Єлисея Петровича, що уявляв його, як живого. Він часто сниться мені й тепер. І от я вирішив звернутися до нього по допомогу...

— Як це? — хвилювання Чака передалося й мені. Я відчув холодок у грудях.

— Розумієш... Я міг би й сам. Але з ним мені буде легше. Легше фантазувати. От ти ж хочеш побувати у предка старого Хихині козака Тимохи Сміяна?

— Хочу.

— Але, щоб проникнути в часи, в яких я не жив, моїх спогадів, моєї пам'яті не досить. Тут потрібна вже, крім моїх знань про ті часи, ще й моя уява, яка є часточкою тієї творчої фантазії народу, що живе з вікопомних часів і що творила казки. І — твоя уява. Ти теж повинен допомогти мені. Своєю уявою. Ти маєш повірити в те, що я навіватиму тобі. Так, як віриш уві сні, коли з тобою трапляються найдивовижніші навіть речі. Вони можуть дивувати тебе, але ти віриш у їхню реальність. І, лише прокинувшись, розумієш, що то був сон. Та й коли ти дивишся, гарний фільм-казку, ти ж не думаєш весь час: "Так не буває!" Ти піддаєшся мистецтву кіно і живеш у його світі. Отже, постарайся вірити. Добре?

— Ну, я... постараюсь.

— Зараз я познайомлю тебе з Єлисеєм Петровичем. Тепер він лісовик-інспектор по Києву та Київській області. Я собі так вигадав. Він приходить уночі до звірів, які гастролюють у цей час у нашому цирку, і до тих, які живуть у Київському зоопарку. Розповідає їм лісові новини, передає привіти від родичів, що живуть на волі, розраджує, заспокоює і взагалі стежить, щоб їх не кривдили. Ти не бійся, він добрий і не зробить тобі нічого поганого.— Чак звів голову догори й покликав: — Єлисею Петровичу! Спустіться до нас, будь ласка!

Я теж звів голову догори і... на дереві побачив патлатого дідуся в окулярах. Дід сидів на гілці й читав книжку.

Почувши Чакові слова, він зсунув окуляри на кінчик носа, подивився поверх них на Чака й сказав: "Ага! Зараз!"-згорнув книжку і з несподіваною спритністю зліз на землю.

— Познайомтеся, Єлисею Петровичу, це Стьопа,— мовив Чак.

— Здрастуйте,— сказав Єлисей Петрович і простяг мені руку.

Рука була маленька, волохата. Але потиск теплий, приємний.

З-за окулярів на мене дивилися зелені лагідні очі. Велика сива борода була скуйовджена, в ній заплуталося сухе листя і пелюстки якихось квітів.

Несподівано я впізнав його. Це був той самий дідусь, який стояв поруч з Чаком і Стороженком на гальорці в цирку "Гіппо-палас", коли впала Тереза. Це він щось крикнув тоді звірам, і вони, замість того щоб кинутися на Терезу, побігли з арени.

Уперше в житті я бачив на власні очі живого казкового лісовика.

Площею туди й сюди їхали тролейбуси, автобуси, машини, сновигали тисячі людей, а на лавці біля цирку, поряд з нами, закинувши ногу на ногу, сидів лісовик. Серед білого дня, в центрі Києва. І ніхто не звертав на нього аніякісінької уваги.

Та враз я побачив міліціонера, який ішов прямо до нас, до нашої лавки. Рудий, високий, з вусами міліціонер.

Я не встиг навіть розкрити рота, як міліціонер уже був біля нас, козирнув і, звертаючись до лісовика, ввічливо промовив:

— Здравія желаю! Вибачте, щось трапилося?

— Ні-ні, товаришу старшина, все гаразд,— заспокоїв його лісовик.

— А я вже думав... Ніколи ж ви, Єлисею Петровичу, удень з дерева не спускаєтесь.

— Та це у нас тут одна справа...

— А-а, тоді вибачте. Вибачте, що втрутився. До побачення! — Міліціонер знову козирнув і пішов.

— Старшина Лепешко,— пояснив Єлисей Петрович.— Часто вночі чергує. Ми з ним розмовляємо. Дуже любить казки. Сам пробує писати для дітей. Оповідання про природу, Гарна людина.

І я якось навіть не здивувався, що ніхто Єлисея Петровича не бачить, а старшина Лепешко, який любить казки і сам пише для дітей, бачить і дружить з ним. І підійшов перевірити, чи не ображає хто лісовика-інспектора.

Все було, як і повинно бути.

— Єлисею Петровичу,— сказав Чак,— то ви нам допоможете?

— Аякже. Якщо, звичайно, ви не завдали шкоди живій природі, не скривдили когось із моїх підопічних. Зараз. Глянемо в мою книгу скарг.

Лісовик дістав з кишені піджака товстого записника у червоній палітурці й почав гортати.

— Та ні, ні,— усміхнувся Чак.— Немає нас там.

— Зараз перевіримо. Вибачте, але такий порядок.

Поки він гортав записника, я глянув на книжку, яку він читав на дереві, а тепер тримав під пахвою. "Остап Вишня. Усмішки",— прочитав я на корінці.

"О! — подумав я.— Ти диви!"

То був улюблений письменник і мій, і особливо мого діда Грицька. Дід Грицько взагалі вважав Остапа Вишню одним з найкращих письменників світу. Після Шевченка, Гоголя і Чехова, звичайно.

— Нема,— сказав лісовик, загортаючи записник.— Усе в порядку.

У цей час йому на плече сів горобець і зацвірінькав біля вуха.

— Ну от! Бачите! — сказав лісовик, витяг авторучку, розгорнув записника і щось записав.— Семикласник Василь Лисичко знову стріляв з рогатки по горобцях. Не люблю я цього! .

Горобець знявся і полетів.

Єлисей Петрович підняв окуляри на лоба і заклопотано глянув спершу на Чака, потім на мене:

— Так, значить, у часи Богдана Хмельницького хочете? У тисяча шістсот сорок восьмий?

— От-от,— кивнув Чак.

І тут несподівано для самого себе я сказав:

— А може, спершу...

— Що? — схиливши голову набік, уважно глянув на мене Єлисей Петрович.

— Ну, може...— я подивився на Чака,— може, спершу виконаємо останню волю старого Хихині? Га?

— А-а...— Чак усміхнувся.— Ну, що ж... Молодець, що не забув,— і, звертаючись до лісовика, сказав: —Якщо можна, спершу в тисяча вісімсот п'ятдесят дев'ятий. На Пріорку, Десь на середину серпня. До будинку Пашковської.

— А-а, ясно,— розуміюче кивнув лісовик.— Тільки, гадаю, треба вам спершу туди під'їхати, а тоді вже... Бо ні трамваїв, ні тролейбусів не буде, і добиратися вам до Пріорки доведеться далеченько. Та й шукати будинок Пашковської на Пріорці буде важко.

— Вірно,— сказав Чак.

І ми поїхали на Вишгородську, 5 (так називається та адреса на Пріорці).

Сіли біля цирку на дев'ятий трамвай, доїхали до нового кінотеатру "Київська Русь", там пересіли на вісімнадцятий тролейбус. Проїхали під мостом по Вишгородській і біля кінотеатру "Кадр" вийшли.

Єлисей Петрович міг, звісно, просто перенестися, але він їхав разом з нами.

У трамваях і в тролейбусах він вмощувався під стелею, лежав, скоцюрбившися, на поручні і читав Остапа Вишню. І реготав, аж заливався. Але ніхто з пасажирів не бачив його й не чув того реготу. А я дивився на нього і теж усміхався. Деякі пасажири здивовано позирали на мене й знизували плечима: що це, мовляв, за дурний хлопець — дивиться на стелю й сміється.

Зійшовши з тролейбуса, ми перейшли на другий бік вулиці.

— От! —сказав Чак, зупиняючись біля невеличкого будиночка на три вікна, що дивилися на вулицю, з дерев'яним іаночком, до якого вели з тротуару кілька східців.

Весь причілок будиночка займала кам'яна меморіальна брила з барельєфом Шевченка, на якій писалося, що в цьому будинку в серпні 1859 року жив великий син українського народу, поет, художник, революційний демократ Тарас Григорович Шевченко.

Свідомість того, що через якусь хвилину я перенесусь на сто тридцять років назад і, може, навіть побачу живого Тараса Шевченка, перехоплювала мені подих.

— Ну, а тепер кажіть, яка мета вашої подорожі? — спитав Єлисей Петрович.

Чак кивнув мені — кажи, мовляв, ти. І я розповів про старого Хихиню, про смерть його на барикаді арсенальській і про останнє бажання:

розказати дядькові Миколі, що справдилися слова Тараса Шевченка, що дожив-таки він до революції.

— Ясно! — хитнув головою Єлисей Петрович.— Опишіть вашого Хихиню, дайте мені його словесний портрет, як каже мій друг старшина Лепешко.

Я описав як міг.

— Годиться! Зовнішність виразна. Ану, пошукаймо його, а разом з ним і дядька Миколу.

Єлисей Петрович витяг з кишені якусь штуковину з окуляром, схожу на дитячий фільмоскоп.

— Часовізор! — сказав він, перехопивши мій зацікавлений погляд.— На транзисторах. Уявний. Мабуть, хочеш глянути? Але я не дам. Бо все одно нічого не побачиш. Тільки ми, уявні, можемо ним користуватися.

— Будь ласка, я нічого,— почервонів я. Мені справді дуже захотілося глянути. І як він здогадався?

— Тисяча, значить, вісімсот п'ятдесят дев'ять... серпень...— Єлисей Петрович покрутив окуляр (як ото ставлять експозицію на фотоапараті) і приклав його до ока: — Та-ак! Хихиня, значить. Губатий, носатий, значить... років тринадцяти... Та-ак! О! Є! Такий, як ви казали... Він!

— А... Шевченко там е? — з надією спитав я.

— Ні... Щось не бачу поки що...

— Ех! — зітхнув я.

Єлисей Петрович розвів руками — що ж тут, мовляв, зробиш, я не винен.

— Ну, а тепер давайте! — він кивнув Чакові.— Ви мене вигадали, сфантазували, тепер слухайтесь! Напружуйте всю свою уяву! І ти, Стьопо, теж... П'ять, чотири, три, два, один! Поїхали!

Бомм!

...Коли я прийшов до тями, то побачив, що залізничний міст, під яким ми щойно проїжджали, зник, і тролейбуси зникли, і великий будинок з кінотеатром "Кадр" теж зник, і зникла кам'яна меморіальна брила з барельєфом Шевченка. Але сам будиночок залишився. Тільки було два іаночки не лише праворуч, а й ліворуч. І за цим будиночком у глибині двору стояв ще один, з мезоніном. Навколо ріс великий сад, а за ним ген аж на гору тягнувся дубовий і липовий гай.

— Ну, ходімо. Тут недалеко,— сказав Єлисей Петрович. . І ми пішли, а точніше, полинули по старовинній Пріорці, яка називалася так тому, що була тут колись дача домініканського пріора, настоятеля Миколаївського католицького монастиря на Подолі. За часів Шевченка тої дачі вже не було, а були тільки хати відомих на весь Київ садівників та городників.

Проминули ми кілька хат і раптом почули крики й лайку.

На іанку заможної хати стояв мордатий черевань з маленькими свинячими очками в отороченому сивою опушкою жупані.

А біля воріт нужденний кощавий дядько у латаній-перелатаній свитині тримав за плече такого ж нужденного губатого хлопчика років тринадцяти. Я одразу збагнув, що то дядько Микола й малий Хихиня.

— Що ж ви сироту кривдите, хреста на вас нема! — вигукував дядько Микола.— Хлопчина три дні з ранку до ночі яблука вам збирав, а ви йому й шеляга не заплатили. Га?

— Іди, йди! Злидень! Виговорити він ще мені буде! Твій сирота більше яблук з'їв, ніж наробив. Тато у Сибіру гниє, і синочок туди стежку протоптує. Ану геть звідсіля!

— Та скільки ж тих яблук натщесерце без хліба з'їси! А ви ж і шматочка не дали. А обіцялися годувати малого.

— Ще й хліба вам, арештанти! Думаєш, як не кріпак, то вже й козак? Вже й з рота халяву робити можеш? Ану поганяй, голото, бо кунделя спущу!

— Ех! Не вмію я сказати! Ех! — з досади махнув рукою дядько Микола.Шкода, поїхав учора Тарас Григорович. Він би тобі сказав! Він би...

— Що? Пащекуєш? Теж на каторгу захотів? Ану, Бровко, ату їх! Ату! звиснув черевань.

"Значить, нема вже Шевченка... Не побачу я його..." — мелькнуло в мене.

Спущений з ланцюга здоровенний кундель, захлинаючись гавкотом, кинувся до воріт.

Ще мить і...

Але тут Єлисей Петрович щось тихо сказав.

І розлючений пес, наче наштовхнувшись на невидиму стінку, враз ударив з розгону усіма лапами об землю і став як укопаний.

Потім схилив голову набік, вищирився, наче усміхнувся, і заметляв хвостом.

— О! Бачиш, твій пес людяніший за тебе! — сказав дядько Микола.

Черевань від подиву аж перехнябився увесь.

— Ходімте, дядьку, ходімте! — потягнув Хихиня за рукав дядька Миколу.Ну його!

Дядько Микола безпорадно махнув рукою, вони пішли.

Я з вдячністю глянув на Єлисея Петровича.

Дядько Микола йшов мовчки, нічого вже не говорив, а тільки досадливе кректав.

— Та не розстроюйтесь, дядьку,— сказав Хихиня.— Хай йому грець, тому Бридаку! Ходімте краще картоплю їсти!

— Яку картоплю?— здивовано звів брови дядько Микола.

— От побачите! Ходімте! — І Хихиня потягнув його повз хати, повз сади й городи у поріслий кущами й деревами яр.

Ми полинули слідом.

Між кущів у яру була викопана затишна печерка. У ній курилося згасающе вогнище, над яким на рогачі-гілляці висів щербатий казанок.

— Оввa! Та тут у тебе ціле господарство! — сплеснув руками дядько Микола.— А картопля ж звідки?

— Та в того ж Бридака в рахунок заробітку позичив,-усміхнувся Хихиня.

— Ой, стережися! Впіймає тебе той нелюд — приб'є. За одну картоплину він і душу живу не пожаліє.

— Я меткий. Не впіймає,— безтурботно одмахнувся Хихиня.

— Ех, бідачисько ти, бідачисько! — похитав головою дядько Микола. — І я ж тобі помогти по-справжньому не можу. Сам же знаєш, що по наймах перебиваюся, щоб мої з голоду не попухли.

— їжте, дядьку, вона давно зварилася, вже й охолола.— Хихиня наштрикнув на гостряк гілки картоплину і простягнув дядькові.

— А ти?

— І я,— усміхнувся Хихиня й собі почав чистити картоплину.— От добре, що бог картоплю створив. Хоч є з кого й нам шкуру дерти. А то все з нас та з нас.

Дядько Микола усміхнувся гірко, обняв хлопця, пригорнув до себе:

— Молодець! Не корись лихові ніколи. Не схиляйся перед долею. Не журись. Журбою долі не подолаєш.

— А я й не журюсь. У мені сміх живе.Отут, коло пупа. Хи-хи! — Хихиня підняв сорочку й ляснув себе по животу. Дядько Микола засміявся:

— Тільки не згуби сміху. Підперізуйся добре! Потім очі його враз спалахнули вогнем:

— Нічого! Нічого! Прийде час, і всіх отих здирників, усіх панів та підпанків змете народ, як вітер полову. "І треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру — та й заходиться вже будить..." Не мої слова. Я так сказати не годен. Тараса Шевченка слова...

— Отого, що у Пашковської жив?

— Отого самого, синку. Великого Кобзаря нашого.

— Добрий чоловік. Усю дітвору пріорську частував. Цілий віз подарунків, як їхав учора, роздав: І мені сопілка калинова дісталася. От стривайте, я вам покажу. Вона в мене у сховку, тут недалеко, у дуплі. Я миттю! — Хихиня підхопився й зник за кущами,

"О! Треба зараз! Бо, може, слушнішої миті й не буде",— майнуло в мене, і я відчув, як ураз налилося земною вагою моє тіло.

— Дядьку! — чогось пошепки сказав я.

Дядько Микола обернувся й здивовано округлив очі:

— О! А ти звідки? Хто такий?

— Про це потім. Вибачте, ніколи... А зараз слухайте, що я вам скажу. Ваш племінник, який побіг ото по сопілку, перед смертю просив сказати вам, що справдилися слова Тараса Шевченка: змів-таки народ панів, як вітер полову, дожив він до революції і...— Я говорив поспіхом, швидко, щоб встигнути сказати все, поки не прибіг Хихиня.

Очі дядька Миколи округлилися ще більше:

— Перед смертю? Що? Що з ним сталося?

— Та не зараз! Потім. Через багато років... У тисяча дев'ятсот сімнадцятому...

Я вже думав, що зовсім заплутався, що дядько Микола нічого не зрозумів. Але він виявився кмітливішим, ніж я гадав.

— А ти хто такий? — примружився він на мене.— Циган? Ворожбит? Що майбутнє вгадуєш?

— Ні. Просто виконую його передсмертну волю. Тільки ви

йому зараз цього не кажіть. Він же ще нічого не знає. Це ж усе

буде через багато років...

У цю мить зашаруділи кущі — надбігав Хихиня.

Я не хотів зустрічатися з ним зараз віч-на-віч. Я хотів зникнути. І я зник... Гу-у-ух!

В грудях у мене гухнуло, перехопило подих, наче я. стрибнув у прірву.

...Я стояв поряд з Чаком біля будиночка з меморіальною брилою, проти кінотеатру "Кадр".

— Ну, от... Одну справу зроблено,— кивнув Чак.

— А де Єлисей Петрович? — озирнувсь я.

— Мабуть, у своїх лісових справах полетів. Та він нам сьогодні вже й не потрібен. Сьогодні ми вже нікуди не помандруємо. Не ті в мене, Стьопо, сили, щоб двічі на день... Вибачай, їдьмо додому.

І ми сіли у вісімнадцятий тролейбус і поїхали до центру.

Я сидів біля вікна, дивився на вулицю й думав, згадував усе, що тільки-но відбулося.

Яка все-таки дивовижа оті мої уявні мандри з таємничим Чаком!

Щойно я ледь-ледь не зустрівся з Тарасом Шевченком. Ще б трошечки, ще б усього один тільки день — і зустрівся б...

Міг би разом з пріорською дітлашнею гратися з ним у квача, у піжмурки, у довгої лози. Шевченко дуже любив гратися з дітьми. І в час перебування отут, на Куренівці, на Пріорці, тоді, у серпні 1859 року, він часто грався з ними, і пригощав їх, і дарував подарунки. Про це в багатьох книжках пишеться.

І мені він міг щось подарувати — сопілку, свищика абощо.

Так от на якій сопілці грав тоді дід Хихиня!

А може, вона до когось потрапила, як діда не стало. І збереглася до ваших днів. І хтось, може, грає на ній, не знаючи, що то Шевченкова сопілка. І ще, може, якісь подарунки Тараса Григоровича десь збереглися. А що? Не може хіба зберігатися глиняний свищик сто двадцять років? Оно археологи відкопують різні череп'яні вироби, що по тисячі років у землі пролежали. А за якихось сто двадцять років що йому зробиться, свищику?! От би знайти десь!

...Того вечора я довго не міг заснути.

Я лежав на своїй розкладушці біля вікна, дивився на всіяне зорями небо і думав. Думав про того уявного Єлисея Петровича, доброго симпатичного лісовика-інспектора по Києву та Київській області, який допомагає нам з Чаком мандрувати у далекі минулі часи. Яка дивна, яка незбагненна річ людська уява! У ній однаково яскраво живе й те, що в житті є, що траплялося, і те, чого немає, що не траплялось і трапитися ніяк не могло.

Минулого літа, коли я ото перечитав усього Дюма, що був у нашій сільській бібліотеці, як розбурхалася тоді моя уява! Жах!.. То була просто якась повінь фантазії, якесь стихійне лихо.

Скільки благородних подвигів я звершив!

Скільки підступних, підлих ворогів проштрикнув я своєю шпагою!

Від скількох нещасть урятував руду графиню Гафійку Остапчук із сьомого класу!

Загадковий і всемогутній, як граф Монте-Крісто, я вершив свої подвиги таємно й безкорисливо, залишаючись для графині Остапчук невідомим інкогніто.

Мені навіть на думку не спадало тоді, що граф Монте-Крісто, можна сказати, з Києва...

Гафійка Остапчук стояла на осонні, прикривши очі долонею, і дивилася на мене.

Я відчував себе винним перед нею.

Несподівано в уяву мою увірвалася Туся Мороз.

У довгому білому королівському платті, вона сиділа на трапеції під куполом цирку і загадково усміхалася мені...

"Один дурний кине сокиру в воду — десять розумних не знайдуть",— ні з того ні з сього згадалося чогось дідове Грицькове.

І ще: "Упав у сон, як сокира в воду".

Далі я вже не пам'ятав нічого. Я заснув.

РОЗДІЛ XIII

Несподівана радість. Ігор переживає. Ми вирушаємо у подорож до

куренівських запорожців. Брати-домінікани

Сьогодні Сурена в школі нема. Сьогодні в нього зранку зйомочний день.

Уже на першому уроці я відчув — знову щось у класі сталося. До того ж щось, пов'язане зі мною. Дівчата перешіптувалися, позирали у мій бік і стиха ойкали, прикриваючи долонями роти. Хлопці теж дивилися якось не так, як завжди. А Ігор Дмитруха сидів похмурий і сердито зиркав на мене спідлоба, наче я був у чомусь винен перед ним.

Отакої! Сам мене ображає на кожному кроці ще й дметься, як жаба на купині.

Я не знав, що й думати.

"А може,— раптом майнуло в голові,— може, вони про щось дізналися?.."

. Але як вони могли дізнатися? Як? Бачили мене разом з Чаком? Ну й що? А Єлисея Петровича не могли вони бачити. Не могли! Бо він уявний.

Весь перший урок я ламав собі голову. А на перерві все з'ясувалося.

Коли ми, гублячи свої речі, перебігали з одного кабінету до іншого, Туся Мороз не витримала й зашепотіла, озираючись:

— Ой! Слу-у-уха-ай! Таке сталося! Таке сталося! Учора після уроків Сурен по секрету сказав Льоні Монькіну знаєш що? Жах! Виявляється, Сурен по-вірменському знаєш що? Муха! Уявляєш? Муха! "По-вашому,— каже,— муха робить "дз-з-з", а по-нашому "с-с-с-с". Тому й називається — с-сурен". Уявляєш? А Ігор тебе при ньому... увесь час... Уявляєш? Так незручно! Ігор тепер теж переживає. Жах!

— Ги-ги! — якось само собою реготнуло у мене всередині. Так от чому тоді Сурен подивився на мене дивно і не сказав нічого!

Сурен — муха! Го-го!

Наче тепла хвиля огорнула мене і піднесла вгору.

Ігор переживає. Ну й хай! Хай переживає, карабас!

А я не переживав хіба, як він мене увесь час Мухою дражнив?

Не переживав? Дз-з-з-з... Хай йому тепер подзикає! Хай йому посвербить, як мені свербіло! Хай!

"Який "добридень", таке й "доброго здоров'я",— каже мій дід Грицько.

Авжеж, незручно! Авжеж!

Сурен!

Такий хлопець! З Вірменії приїхав. У кіно знімається. І взагалі...

А тут йому якийсь, вибачайте, Дмитруха під самісінький ніс мухою дзижчить, дражниться.

Авжеж, незручно! Є чого переживати. Є!

Як мало треба людині, щоб у неї став гарний, веселий настрій.

Я озирався навкруги, і всі навколо здавалися мені такими симпатичними. І добрими. І хорошими. Навіть оті Спасокукоцький та Кукуєвицький, які ще вчора дошкульно дражнили мене, вислужуючись перед Ігорем Дмитрухою. Я вже простив їм. А набурмосеного Ігоря Дмитруху мені вже було жаль. Так же він старався подружити з Суреном, так же обіймав його за плечі... Ну, де ж, де ж йому було знати, що Сурен по-вірменському означає "муха"... Бідний Ігор!

Туся Мороз дивилася на мене й усміхалась. Очі її світилися через окуляри. Вона раділа разом зі мною. І мені було це дуже приємно. І я ще раз подумав, що вона схожа на Терезу.

Мені дуже захотілося розказати їй про Чака і про мої з ним надзвичайні мандрівки, їй одній. Але я стримавсь. Я не мав права. Це була не тільки моя таємниця. Це була таємниця й старого Чака.

Ми домовились зустрітися з Чаком о четвертій на площі Богдана Хмельницького, у тому самому скверику, біля мідного лева. Чак знову працював чогось у Літературному музеї.

Я трішечки припізнився, хвилин на десять. "Засидівся на старті",— як кажуть спортсмени. Більше, ніж сподівався, просидів над уроками. Не виходила в мене задачка. А я хлопець упертий, не люблю, коли в мене

щось не виходить. І поки ту кляту задачку не додушив, від столу не встав.

Поряд з Чаком на лавці сидів Єлисей Петрович, під пахвою в якого була книжка, але вже інша— "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" Миколи Васильовича Гоголя.

— Вибачте, здрастуйте, я...— підбігаючи і ледве переводячи подих, почав я, але Єлисей Петрович перебив мене:

— Знаю! Не виходила задачка, але ти її додушив. Молодець! Привіт!

— А... звідки ви знаєте? — розгублено спитав я.

— Ну-у,— ображено схилив голову набік Єлисей Петрович і глянув на Чака, наче запрошуючи його у свідки.

І я відчув незручність, згадавши, з ким маю справу.

— Вибачте, я просто не подумав.

— Отож-то! — напутливо мовив лісовик.— Ну, ходімо .швидше. А то в мене не так-то й багато часу.

Ми сіли на вісімнадцятий тролейбус і поїхали на Куренівку.

Єлисей Петрович знову вмостився вгорі на поручнях і розкрив Гоголя. Глянувши на мене вниз, він погладив сторінку рукою і сказав:

— Прекрасний письменник! Здорово про нашого брата пише. Завжди з захопленням перечитую.

Всю дорогу він реготав, аж стогнав від задоволення. Ми зійшли біля Парку імені Фрунзе.

— Ну, давайте точні дані,— сказав Єлисей Петрович.— Бо я історію не дуже добре знаю, можу наплутати.

— Нам потрібен предок отого Хихині, козак-запорожець Тимоха Сміян, який жив за часів Богдана Хмельницького отут на Куренівці,— сказав Чак.Раз він був запорожець, то жив він тут, певне, лише взимку. Належав, мабуть, до так званих козаків-зимочан, які влітку жили на Запорожжі, а восени роз'їжджалися на зимівники по різних містах і селах. Були такі зимівники і в Києві на Куренівці. А час, мабуть, треба брати — осінь 1647 року, бо весною наступного почалася вже визвольна війна українського народу 1648-1654 років під проводом Богдана Хмельницького, що закінчилася возз'єднанням України з Росією. Козаки були весь час у походах, і відшукати у тому вирі Тимоху Сміяна вро-сто неможливо.

— Ясно! — сказав Єлисей Петрович, приставив свій часовізор до ока і забурмотів: — Так... так.... Сміян, кажете, Тимоха... Раз Сміян, то мусить сміятися, я так розумію. А раз предок Хихині, то мусить бути на нього схожий. Такий же губатий і такий же носатий. Так... так... о! Здається, є. Правильно! Тимохою його називають. І губатий, і носатий. Він!

Єлисей Петрович відняв часовізор від ока.

— Приготувалися...

Ізнову забило мені памороки...

А коли я прочумався, то побачив, що стоїмо ми проти якогось подвір'я. На подвір'ї біля вогнища сиділи кружка за вечерею козаки. Знятий уже з вогнища, парував у великому казані куліш. Козаки, тримаючи кожен в одній руці дерев'яну ложку, а в другій кусень хліба,

загрібали ложками куліш і, підставляючи хліб, щоб не капало, несли до рота.

Вони, мабуть, щойно приїхали, бо були стомлені, з обвітреними запилюженими обличчями.

Були серед них, як пояснив мені Чак, і "знатні козаки" — "луч-че товариство", у дорогих жупанах, у червоних чоботях, при багатій зброї, і "худі козачки" у простих шароварах, при звичайній зброї, і голота, сірома, "в которих нема ні самопала, ні борошна і одежі не питай".

То була традиційна спільна вечеря після повернення з Запорожжя. А назавтра "лучче товариство" розійдеться по своїх багатих хатах, що, як писанки, красуються серед буйних садків та просторих городів. "Худі козачки)) — по куренях. А сірома — у найми до "луччого товариства" за мізерію, за шматок хліба.

Але це буде завтра.

А сьогодні вони ще сидять кружка усі без розбору біля одного казана. І Іван Пушкаренко, красень-велетень чорнобровий, і Лук'ян Хурдига, з пошрамованим турецькою шаблею чолом, і Павло Бородавченко, і Богдан Тетеря, пишновусі, білоброві, засмаглі обидва начорно. Це голота, сірома, у латаних-перелатаних сорочках, у драних шароварах.

А поряд "худі козачки" — Терентій Бухало та Лаврентій Нетудичхайло, з оселедцями на вухо закрученими, з волячими потилицями.

А далі вже "лучче товариство" — Василь Свербигуз, Микола Криворотенко, Павло Бридак, предок, мабуть, отого найбагатшого на Куренівці куркуляки, в якого "позичав" Хихиня картоплю. Усі вгодовані, чисто вбрані.

У центрі уваги — Тимоха Сміян. Помилитися було важко — такий, як і Хихиня, губатий, носатий, дужий, з довгими, як граблі, руками. Бувають же такі схожі люди, що і в прапраправнукові можна впізнати прапрадіда так само легко, як у сипові батька.

Тимоха Сміян, мабуть, тільки-но сказав щось веселе, і все товариство дружно вибухнуло сміхом та так, що вогнище постелилося по землі від того козацького реготу.

І тут на подвір'ї з'явилося зненацька дві постаті у чорних рясах, підперезаних мотузками: одна висока, худорлява, друга нижча, огрядніша. В обох виголені на голові кругленькі лисинки — так звані тонзури.

— Ченці-домініканці, або, як тоді казали,— домінікани,— пояснив мені Чак.— З Миколаївського католицького домініканського кляштора-монастиря, що на Подолі. Домініканам належала тоді місцевість у довжину від Дніпра й Вишгорода, через Оболонь, Куренівку, мимо Білгородки, до самого Гостомеля, а в ширину від річки Сирець на Куренівці до річки Горенки. І весь час вони з магістратом і козаками сперечалися за ті землі, за кордони.

— А ще тим домініканам належала вся нагірна місцевість Старокиївської гори, на якій був розведений сад якимось паном Кучовським,— докинув Єлисей Петрович.— Весь Київ знав, що туди злітаються відьми.

— О! Брати-домінікани вже сунуть,— обернувся до Сміяна Іван Пушкаренко.— Либонь, знову до тебе, Тимохо, по весел-зілля.

— Ги-ги! — коротко реготнули козаки.

— Слава Йсу! — в один голос промовили ченці, наближаючись до товариства.— З приїздом! З приїздом, пани-козаки.

— А-а!.. Брати-домінікани! Здоровенькі були! Драстуйте, драстуйте! іронічно, але миролюбно залунало у відповідь.— День добрий, брате Ігнацію! Добрий день, брате Боніфацію! Просимо до вечері, сідайте!

Брат Ігнацій і брат Боніфацій не примусили себе просити. Повитягали з кишень ложки і срібні пузатенькі чарочки й підсіли до казана.

— Налийте ж їм оковитої, раз так!

І вже з'явилася звідкись кварта, і полилася сизо-каламутна рідина у притьмом підставлені пузатенькі чарочки. Зацмокали апетитно губами брати-домінікани,

Брат Боніфацій Пантофля був немолодий уже, огрядний, з обвислими щоками і з широким м'яким носом, справді схожим на пантофлю. Все обличчя його лисніло від жиру і від солодкавої посмішки.

Брат Ігнацій Гусаковський обличчя мав худе, обтягнуте шкірою. Близько й глибоко посаджені очі дивилися хижо. Цей хижий вираз ще підкреслювався тим, що зуби його були весь час вишкірені,— коротка верхня губа не прикривала зубів. Точнісінько як у Павла Голозубенецького. Я одразу подумав: чи не предок це страшного любителя смертельних номерів? Між тим брати-домінікани випили по третій, розчервонілися й завели спасенну розмову.

— Во гресєх погрязаєте, панове козацтво, во гресех! — жуючи, мовив брат Ігнацій.— Не встигли приїхати, а вже знову, бачимо, пустили коні й воли свої пастися на землі святого кляштора нашого біля річки Горенки.

— Не гоже сіє, панове, не гоже! — заплямкав масними губами брат Боніфацій.— Карає Господь нерозумних-десницею своєю.

— Та чи не подуріли ви, брати-домінікапи? — здивовано сплеснув руками Терентій Бухало.— Відколи це вона ваша? Пасовисько на березі Горенки з діда-прадіда було наше, козацьке.

— Авжеж! — підхопив Лаврентій Нетудичхайло. Загомоніли й інші.

— Тестемоніум паупертатіс! (Як пояснив мені потім Чак, латиною це означає буквально "свідоцтво про бідність", а в переносному розумінні показник чиєїсь недоумкуватості. — Примітка Стьопи Наливайка.) — презирливо скрививши губи, по-латині сказав брат Ігнацій братові Боніфацію і вже тоді звернувся до козаків: — Не гнівіть господа, раби Божії! Найбільший гріх зазіхати на добро чуже, на чужу землю.

— Та це хто ж зазіхає? — підхопився Іван Пушкаренко.— Чи не ви з королем своїм, з шляхтою своєю прийшли сюди на землю пашу ще й...

— Дух бунтарський затьмарює розум ваш! — перебив його брат Ігнацій, підвищивши голос.— Мало вам уроків коронного війська. Чи усміхається хіба доля Кизима й Кизименка, на палю посаджених у Києві нещодавно?

— Істинно так! — хитнув головою брат Боніфацій.

— Та що ж це таке?! — зірвався з місця Лук'ян Хурдига.— Невже терпітимем?! Як бидло, мовчати будемо на зухвалі ці слова?

— Гу-у-у! — наче один могутній подих вирвався з козацьких грудей. Єдиним рухом рвонулися козаки до братів-домініканів. Ще мить, і затріщали б, ламаючись, кості брата Ігнація і брата Боніфація. Та...

— Стійте! — залунав гучний голос Тимохи Сміяна.— Стійте! Чи козацьке це діло битися з синами божими у підрясниках?.. Погомоніти ж можна. Тихо. Мирно. Вони ж гості наші. Хіба козаки гостей так стрічають?

І застигли враз важенні козацькі кулаки, вже занесені над тонзуристими головами братів-домініканів.

— А налийте ж їм ще оковитої, та вип'ємо з ними за добре людське серце, що дарує милість і любов ближньому своєму. Чи не так говорив святий Домінік? — схилився Тимоха Сміян до скоцюрблених на землі братів-домініканів.

— Істинно так,— хитнув головою брат Боніфацій Пантофля. Брат Ігнацій Гусаковський, блідий, як сметана, тільки мовчки смикнувся, не в змозі від переляку розтулити рота.

Лукаво перезирнувся Тимоха Сміян з козаками, підморгнув їм, і полилася сиза каламуть у пузатенькі чарочки братів-домініканів. Поналивали козаки й свої чарки.

— Ну ж, будьмо та людей не гудьмо! — виголосив Тимоха Сміян, підносячи вгору чарку.

Тремтячими руками ледве донесли брати-домінікани горілку до ротів. І одразу ж потяглися ложками до кулешу.

— Е, ні! — вигукнув Тимоха Сміян.— Після першої тільки наймити закусують. Наливаймо зиову!

— Істинно так! — знову хитнув головою брат Пантофля. І знову мовчки смикнувся брат Гусаковський, ще й не прийшовши до тями.

— Ну, будьмо!

Посоловіли очі в братів. І вже минув отой смертельний переляк. І вже знову повернувся до них дар мови, і, хоч язики в них заплiталися так, що ледве ворушилися в ротах, вони спромоглися вже па розмову.

— Ба-ба-блажен муж смирний та тихий,— піднявши догори палець, пробелькотів брат Ігнацій.— Не бунтуйте і блаженні будете.

— І-ік-істинно та-ак! — гикнувши, підтвердив брат Боніфацій.

— Тестемоніум паупертатіс, як ви кажете,— усміхнувся Тимоха Сміян, Видно було, що й на латині він добре знався.

— Га? — смішно вирячився зовсім уже косими очима брат Ігнацій.

— Хи-хи-хи! — дрібно засміявся брат Боніфацій, трясучи своїми одвислими щоками.— Брат Ігнацій натестемонився до... чортиків. Хи-хи-хи-хи-хи-хи!..

До брата Боніфація враз несподівано повернулася спритність, він усунув братові Ігнацію руку в кишеню і вихопив звідти гаманець:

— А це що таке, брате? Чиї це грошики, я вас питаю?

— Як ви смієте, брате, лазити по чужих кишенях?! — як гусак, витягнув шию брат Ігнацій.— Ви, брате, свиня!

— Це не я, а ви, брате, свиня! — вирячив банькаті очі брат Боніфацій.Свиня і злодій. Бо то ж гаманець брата Амброзія, що пропав у нього сьогодні вранці.

— Це мій гаманець! У мене завжди був точно такий, як у брата Амброзія! Це можуть засвідчити усі брати.

— Правильно! От він! — торжествуюче вигукнув брат Боні

фацій, вихоплюючи з іншої кишені брата Ігнація інший, абсолютно

подібний гаманець.

— У-у! Пантофля! — прохрипів брат Ігнацій і пхнув брата Боніфація.

— Гусак! — І брат Боніфацій у свою чергу пхнув брата Ігнація.

— Жаба стара!

— Голозубий череп!

— Щоб тобі вдавитися!

— Щоб ти луснув!

Вигукуючи прокльони і лайки, брати-домінікани раз у раз пхали один одного в груди.

Козаки аж качалися від реготу.

— Ну, досить уже, досить,— сміючись сказав нарешті Тимоха Сміян.— Ех ви, брати божі! А ще й орден свій "жебрущим" . називаєте. Мовби цураєтесь благ земних, багатств мирських, а воно, бач, як виходить. Ну, погуляли й досить. І вам, дорогі гості, до кляштора час. І нам з дороги відпочити треба. Потомилися. Ходіть здорові!

Лаючися і спотикаючися, брати-домінікани зникли у темряві.

Востаннє реготнули їм услід козаки і враз похилилися, хто де сидів, і, вже сонно щось бурмочучи, склепили повіки. Не встиг я оком зморгнути, як уже _ спали богатирським сном козаки, мальовничо розкинувшись у різних позах навколо догоряючого вогнища.

І наймогутніше хропів, поклавши на плече Іванові Пушкаренку чупринисту, губату й носату голову, Тимоха Сміян, жартун і характерник, яких було чимало серед запорожців і яким, як про це люблять переповідати народні легенди, допомагав не хтось, а нечиста сила, бо від кого ж отой іскрометний, всеспопеляючий, дивотворящий козацький гумор, як не від самого бісового батька, лукавого сміхотворця й сатира?!

Про це не раз говорив і мій дід Грицько, особливо після чарки. Бо і чарку вигадав не хто інший, як луципер. Це вже моя баба Галя повторювала, коли дід Грицько починав надто вже розмахувати руками.

— Ну, тепер їх і гарматою не розбудиш,— сказав Єлисей Петрович.

— Точно,— усміхнувся Чак, явно милуючися картиною богатирського сну запорожців.

— А що ж робити? — спитав я.— Ми ж з Тимохою Сміяном так про сміх-траву й не поговорили.

— А ми б і не змогли сьогодні поговорити,— сказав Єлисей Петрович.Головне, що ми Тимоху Сміяна побачили і тепер зможемо його пізнати. А час для розмови ще настане. Але то вже іншим разом. Бо на мене зараз чекають невідкладні справи. Поступила скарга з Голосіївського лісу на компанію школярів-старшокласників, яка вчора гульню у лісі влаштувала і не дуже по-людськи поводилася. Треба розібратись. Отже, вибачайте.

РОЗДІЛ XIV

Нам поставили телефон Лофофора. Що таке гумор?

Вирушаємо у часи Богдана Хмельницького

Сурена знову сьогодні в школі не було. Знову — зйомки. А мені дуже хотілося з ним побачитися. Як же! Він же теж Муха. Як і я. Я відчував до Сурена ніжність. Я мимохіть усміхався без усякої причини. Хоча ні, причина все-таки була. Крім того, що Сурен виявився Мухою.Ікрім того, що на мене чекала нова подорож у минуле в Чеком і з Єлисеем Петровичем (ми домовилися зустрітись сьогодні).

Була ще одна причина.

Коли вчора я прийшов додому, виявилося, що нам поставили телефон. Червоний блискучий апарат з чорно-білим диском стояв на підвіконні й наче усміхався до мене. І наша напівпорожня, ще не умебльована квартира одразу стала іншою — затишнішою, кращою.

Мені від радості перехопило подих, коли я підніс до вуха трубку і почув рівне безперервне гудіння (так званий зумер). Я мусив кудись подзвонити. Я не міг не подзвонити. Я набрав номер, не задумуючись, просто так. У трубці клацнуло, і почувся голос:

— Слухаю!

— Здрастуйте! — тремтячим голосом сказая я.

— Здрастуйте! — чемно почулось у відповідь.— Вамкого?

— Вибачте... До побачення...— Я швидко поклав трубку і нервово загогокав: "Го-го-го!" Як гогокав, тікаючи з хлопцями з чужого саду при появі господаря.

Це було так хвилююче-прекрасно, що я мусив ще кудись подзвонити.

Біля телефону лежала пам'ятка, на ній було кілька телефонів: пожежна охорона — 01, міліція — 02, "швидка допомога"— 03...

Я набрав 01.

— Пожежна охорона,— почув я приємний жіночий голос.

— Здрастуйте... Не хвилюйтесь, будь ласка... У нас усе в порядку... Виконуємо всі правила пожежної безпеки... До побачення...— і, знову відчуваючи в грудях нервовий холодок правопорушника, повісив трубку.

Потім я подзвонив у "швидку допомогу" і сказав, що почуваю себе добре, що всі у нас здорові, що турбуватися і присилати лікаря не треба.

Дзвонити в міліцію було страшнувато, але я все-таки подзвонив.

— Черговий лейтенант Варфоломєєв слухає! — почувся густий бас.

Я втягнув голову в плечі і, не сказавши ні слова, тихенько поклав трубку.

Більше дзвонити було нікуди. А так хотілося з кимось поговорити по телефону!

Звичайно, я розумію, ви зневажливо усміхаєтесь. Звичайно!

Тим, хто прожив усе життя в місті, хто народився з телефоном, кого бабусі підносили кувікати до телефонної трубки, а потім говорили по телефону батькам на роботу перші слова, для кого телефон з першої миті життя був такий же звичайний, як брязкальце, соска і манна каша, — тим цього не зрозуміти.

— Чого ти смієшся?— спитала Туся і сама усміхнулася.

— Нічого. Просто так,— сказав я.

— Я теж іноді просто так усміхаюся. От буває чогось такий настрій, що хочеться усміхатися,— сонце відбилося від її окулярів і блиснуло мені в очі.

— Скажи, а у вас телефон є? — спитав я.

— 6. А що?

— А який номер?

— А що — вам телефон поставили?

— Ага.

— Ой, то я тобі подзвоню.

— Давай краще я тобі. — Давай.

Ми обмінялися номерами телефонів.

І мене одразу охопила нетерплячка. Я вже підганяв час, щоб швидше кінчалися уроки і я міг подзвонити їй по телефону.

Вона сиділа поруч зі мною, я чув її подих, я міг говорити з нею скільки завгодно, але я горів від нетерплячки говорити з нею по телефону. Дивина! Я навіть намагався якомога менше говорити з нею зараз. Мені здавалося, що я тоді більше зможу поговорити з нею по телефону.

Після уроків я біг додому так, наче за мною гналися вовки. Захеканий, вскочив я в кімнату і кинувся до телефону. Ледве попадаючи пальцем у дірочки диска від хвилювання, набрав номер.

У трубці клацнуло.

— Алло!

— Туся! — закричав я щосили.

— Ой!Що сталося? Хто це? — стурбовано почулось у трубці.

— Це я... Стьопа. Ти що — не пізнаєш мене? Туся!

— Це не Туся, а її бабуся. Тусі немає. Вона ще в школі. Повинна скоро прийти.

Які в них майже однакові голоси!

— Ой, вибачте! Вибачте! — і я швидко поклав трубку, хоча бабуся, здається, хотіла щось спитати.

Звичайно, я зрозумів, що просто Туся ще не встигла прийти додому. Я надто швидко біг, і живе вона трохи далі від школи, ніж я. Але все одно тривожні думки заворушилися в голові. А що, як вона посміялася з мене і не подзвонить. І не захоче говорити зі мною. І взагалі...

Я відчував себе майже нещасним.

Я дивився на телефон, а він стояв на підвіконні мовчазний, непривітно, холодно блимаючи на мене лупатим диском...

Він задзвонив так раптово й різко, що я аж підскочив.

— А... алло! — прохрипів я, втративши від хвилювання голос.

— Стьопо! Це ти? Алло! Стьопо!

— Я! Я! Привіт! — опанував я себе.

— Ой! Ти так мою бабусю налякав. Вона вже думала, щось трапилось. Подзвонив і повісив трубку. Хіба так можна? Добре, що я одразу ж прийшла. Ну, як ти поживаєш? Що робиш?

— Нічого... По телефону з тобою балакаю.

— І я по телефону балакаю. З тобою,— вона засміялася.— Зараз буду обідати.

— І я буду обідати.

— Ну, смачного! Пообідаєш — дзвони.

— Гаразд. І тобі смачного.

— До побачення!

— До побачення!

Загугукали короткі гудки — вона поклала трубку. Розігріваючи обід, я співав. Я співав бадьору революційну пісню:

Вперед, народе, йди,

Бери гармати

Революційне

Стріляй завзято...

Ми з татом завжди співали цю пісню, коли в нас був гарний настрій.

Я пообідав, помив після себе посуд, походив по кімнаті, тричі підходив до телефону і тричі себе стримував. ("Ще рано! Ще вона не пообідала. Ще вона тільки друге їсть".) Нарешті хукнув, як перед стрибком у воду, і набрав номер.

— Алло! — почувся в трубці такийзнайомий голос.

— Туся?

— Я.

— Привіт!

— Привіт!

— Ну, як обідалося? Смачно?

— Смачно. А тобі?

— Теж смачно. А що ти робиш?

— Нічого. А ти?

— Теж нічого.

Я замовк. Далі говорити було нічого.

Вона теж мовчала.

— Ти чого мовчиш?— нарешті спитав я.

— А ти чого?

— Просто так.

— І я просто так.

І раптом мені стало смішно. Я засміявся. І вона засміялася.

Ми нічого не говорили, а просто сміялися по телефону. І це було чогось так весело, що я аж захлинався. Нарешті вона спитала:

— А чого ми сміємось?

— Не знаю.

— І я не знаю.

І ми засміялися ще дужче.

— Ой!.. Ха-ха-ха!.. Ми наче сміх-трави наїлися,— я не знаю, як це в мене вирвалося. Сказав і тільки тоді зрозумів, що я сказав.

— Ти знаєш,— сказала вона,— а моя бабуся десь давно читала, що в Аравії росте "веселе" дерево. Якщо людина з'їсть з нього ягоду завбільшки з горошину, в неї починається приступ сміху, який триває кілька годин. За плодами особливо ганяються підлітки. Але батьки суворо наглядають за ними, щоб ті уникали "смішного" дерева.

— Серйозно? Є таке дерево? — у мене чогось похололо всередині.— А як воно називається?

— Не знаю. І бабуся не пам'ятає. Вона це десь читала, але не пам'ятає навіть де.

— Цікаво.

— Авжеж. Ти уявляєш, якщо поганий настрій, з'їв — і регочеш собі.

— Ага.

— А тато сказав, що у Мексиці росте кактус без колючок — лофофора, священна рослина ацтеків. Якщо його пожувати, то теж буде веселий настрій. Ще й різні галюцинації — кольорові, зорові й слухові.

— Ага...

— Ну, гаразд... Я тебе вже заговорила. Треба вже за уроки сідати. До побачення.

— До побачення.

Я поклав трубку. Вона, мабуть, відчула, що я чогось скис, і, нічого не питаючи, поспішила закінчити розмову. Я був їй вдячний за це. Я б нічого не зміг їй сказати. Мені чогось одразу стало якось моторошно, —коли я почув про оте "веселе" дерево і про лофофору. Значить, справді е такі рослини. Досі я все-таки частіше думав про сміх-траву, як про щось нереальне, казкове, як про витвір творчої фантазії народу (сказав би Чак). 1 лісовик Єлисей Петрович, і моє безтілесне ширяння в минулому часі — все це було, але було у тому гіпнотичному стані на-півсну-напівмарення, що в нього невідомо яким чином занурював мене Чак.

А тут цілком жива реальна дійсність. І в ній, виявляється, існують "веселе" дерево і священний кактус лофофора.

Я був схвильований.

І взагалі, що це таке — гумор? Звідки він береться в людини? Чим живиться він, як з'являється і чому зникає?

Чому те, що говорить один, смішно, а що говорить інший —-зовсім не смішно (хоча видно, що хоче ж розсмішити) ?

Чому одна й та сама людина говорить один раз дуже смішні речі, а іншим разом, як не старається, не може сказати нічого смішного?

І яке ж горе клоуну, який втрачає здатність веселити людей! А це, я читав, пережили чи не всі клоуни світу. І публіка тут безжальна. Ще вчора вона сміялася з витівок свого улюбленця, а сьогодні вона обурюється з його незграбного блазнювання. Адже сміх — це радість. Це неодмінна складова частина людського щастя... А люди так прагнуть радості!

Ми домовилися з Чаком зустрітися о четвертій на площі Богдана. Вже було чверть на другу, мені ще треба встигнути поробити уроки, а я не можу ні за що взятися. Нема сили зосередитися, думки скачуть, плутаються, перестрибують одна через одну...

Уперше за весь час я змушений буду, мабуть, збрехати Чакові. Письмові я ще так-сяк виконав, а усні не зміг. Лишив на вечір.

Чак сидів на лавці, а Єлисея Петровича не було.

— Треба трошечки почекати,— привітавшись, сказав Чак.— Єлисей Петрович у зоопарку. Привезли новий експонат — бурого ведмедя, і він з незвички дуже сумує в неволі.

Я був навіть задоволений, що його нема. Я хотів розказати Чакові про "веселе" дерево і про лофофору.

Вислухавши мене, Чак усміхнувся.

— А ти думав, що це вигадка? Що ніякої сміх-трави, весел-зілля існувати не може? Ні, Стьопо. Навіть у кожній вигадці е доля правди.

— А знаєте... нам телефон поставили,— випалив я.

— Ну-у! Поздоровляю!То тепер до тебе можна дзвонити?

— Ага.

— Давай номер,— Чак витягнув з кишені авторучку і записника, записав номер нашого телефону.— Значить, так... Ми з Єлисеєм Петровичем попередньо вже бачилися. Він за допомогою свого часовізора зазирнув у ту епоху і все розвідав. Ситуація така... Поки його нема, я тобі розповім. Навесні 1648 року Богдан Хмельницький підняв козаків на Запорожжі. Почалася визвольна війна українського народу проти польського короля. У травні в битві біля Жовтих Вод, а згодом у битві під Корсунем козаки Богдана Хмельницького розгромили полки шляхти. Зростало військо Богданове. З усіх усюд, кинувши все, потяглися до Хмельницького і козаки, і селяни. Тільки жінки й діти лишалися по містах та селах. За наказом Богдана тритисячний загін козаків рушив до Києва. І Тимоха Сміян серед них. Утік з міста київський воєвода Адам Кисіль. Втекли шляхтичі, лишилося тільки "поспольство" — міщани, козаки й селяни, які приєдналися до повстанців. Та недовго пробули козаки Хмельницького в Києві. Уже в липні вони виступили в похід на Брацлавщину. І шляхта за допомогою митрополита Сильвестра Косова відновила в Києві владу польського короля. От у цей час брати-домінікани Ігнацій Гусаковський та Боніфацій Пантофля (яких ти вже знаєш) підступно захопили пораненого непритомного Тимоху Сміяна і замкнули його у темній келії свого кляштора. Кілька місяців тримали вони його там, домагаючись секрету весел-зілля. Та він лише сміявся з них. І от настав грудень...

Почулися швидкі кроки.

До нас підбігав захеканий Єлисей Петрович.

— Вибачайте... Здрастуйте... що затримався,— обличчя в Єлисея Петровича було схвильоване, окуляри з'їхали на кінчик носа.— Так, знаєте, Мишко (новенький наш) переживає — боляче дивитися. Як маятник, по клітці з кутка в куток, з кутка в куток. Перший день у зоопарку. Важко. Давайте я вас швиденько перенесу та знову до нього. — Він дістав з кишені часо-візор, покрутив окуляр, ставлячи "експозицію".— Та-ак! Тисяча, значить, шістсот сорок вісім... грудень... П'ять... чотири... три... два... один!.. Поїхали!

У мене вже знайомо бемкнуло в голові і попливло все перед очима.

І от...

РОЗДІЛ XV

У кляшторі. Шайтан-ага. Хмельницький вступає в Київ. Слава!.. Слава!..

Підступний удар. "...Скоморох Терешко Губа... один із сімдесяти,

яких..."

Стояли ми на тому ж місці, проти Софії. Тільки не було ні пам'ятника Богданові Хмельницькому, ні Присутствених, ні взагалі будинків навколо. І дзвіниці Софіївської не було, і сам собор виглядав по-іншому, бані були круглі (візантійські, як сказав Чак). І площа не забрукована, просто собі засніжений пустир, по якому холодний грудневий вітер ганяв поземок.

— Нам туди, на Поділ,— кивнув Єлисей Петрович праворуч, у бік Михайлівського монастиря, підскочив і злетів у повітря. Ми з Чаком теж підскочили й злетіли.

Я летів і дивувався — невже це Київ? Окремими острівцями стояли церкви й монастирі. Вулиць якось не було видно, оточені садками

одноповерхові будиночки були розкидані на значній відстані один від одного.

На березі Почайни розпросторився великий базар — знаменитий, найстаріший у Києві Житній торг. Десятки, а може, й сотні саней, вантажених різним товаром, у безладді скупчилися на ньому. Надихана громадою людей і коней біла хмара клубочилась над базаром.

— Киево-Могилянський колегіум,— сказав Чак, показуючи на одноповерхову кам'яницю з церквою, що притулилася просто до базару.

Я кивнув.

З надбудованим другим поверхом вона стоїть і зараз на Червоній площі. Меморіальні дошки сповіщають про те, що тут вчилися й працювали Михайло Ломоносов і Григорій Сковорода.

Ми пролетіли повз колегіум, проминули Житній торг і наблизилися до похмурого з вигляду монастиря, обгородженого високим кам'яним муром.

— Оце! — сказав Єлисей Петрович, опускаючися па землю.— Далі ви вже самі. Отамо, у глибині двору, в маленькій темній келії. Бачите, оно вузеньке незасклене віконце... Ну, бувайте! Я назад у зоопарк.

І Єлисей Петрович зник.

Ми з Чаком знялися в повітря, подолали мур і полинули безлюдним засніженим монастирським двором.

Ще, не долітаючи до віконця, ми почули з келії веселу пісню:

Гой-да! Гой-да! Тру-лю-лю! Я журитись не люблю. Гой-да! Гой-да! Ги-ги-ги Хай сумують вороги.

Віконце в товстій, майже двометровій цегляній стіні було вузьке, як бійниця. Воно одразу нагадало мені віконця в камерах-одиночках Косого капоніру, найстрашнішої київської в'язниці, де колись сидів підпоручик Борис Петрович Жаданівський — керівник повстання київських саперів у 1905 році. Тепер там музей. Я три дні не міг отямитися після відвідання того музею.

І тепер, коли я разом з Чаком прослизав крізь вузьке віконце до келії, мене всього аж пересмикувало на згадку про Косий капонір.

У келії не було нічого, крім підстилки з гнилого сіна на кам'яній долівці. На тій підстилці, обхопивши руками коліна, сидів Тимоха Сміян і співав. На ньому була подерта свитка, босі ноги аж посиніли від холоду. Але в очах стрибали бісики веселості й непокори.

Іржаво заскрипів і металево клацнув замок па кованих залізом важких дубових дверях. Вони з скреготом відчинилися, і увійшли двоє. Одного я одразу впізнав — то був брат Ігнацій Гусаковський. Другий — закутаний з голови до ніг у якесь шмаття, так що й обличчя не можна було розгледіти.

— Не хотів з нами по-доброму,— сказав брат Ігнацій.— Доведеться по-злому. Цей-то тебе примусить.— І, обернувшись до таємничої постаті, промовив: — Давайте, Шайтан-ага! Тільки ж пам'ятайте про умову. І швидше. Всі наші вже втекли. Тільки ми з братом Боніфаціем затрималися. Швидше!

Той не відповів. Нахилився до Тимохи.

Одгорнулася шматина, і хижо блиснули маленькі розкосі очиці на жовтому вилицюватому обличчі.

— Слухай, ти, собако! Я посланець великого хана кримського Іслам-Гірея. Хан прочув про весел-зілля, сміх-траву і хоче мати її в себе. Воля хана — закон. І я зараз витягну з тебе всі жили, але ти скажеш мені...

— Ні! — відрубав Тимоха і засміявся.— Дурний ти, і твій хан дурний. Треба вже зовсім нічого в казанку не мати, щоб оце запорожця лякати. Не бачити вам повік ніякої сміх-трави! Ич, ляхи кляті, бусурмани прокляті! З усіх боків до нашого весел-зілля руки попростягали. А осьосьо! — І він скрутив величезну дулю.

Щайтан-ага щось дико скрикнув і вихопив кривий ніж.

Та раптом двері розчинились і вбіг захеканий брат Боніфацій. Одвиелі щоки його трусилися.

— Богдан Хмельницький з військом вступає в Київ!

— Пся крев! — лайнувся брат Ігнацій.— Тікаймо швидше! Кінчайте, Шайтан-ага!

Ми з Чаком перезирнулися.

— Треба втрутитися! — кинув Чак.

— Треба! — підхопив я. І враз морозний холод огорнув мене всього. І ноги відчули твердість кам'яної долівки.

Брат Ігнацій, брат Боніфацій, Шайтан-ага та й Тимоха Сміян завмерли від подиву, побачивши нас. Справді, наша несподівана поява прямо в них на очах у кутку маленької, тісної келії була, мабуть, приголомшлива.

— А-а-а-а! — як у жахному сні, здавлено закричали брати-домінікани і перші кинулися геть із келії. За мить навздогін за ними з диким риком стрибнув у двері й Щайтан-ага.

— Свят-свят-свят! — перехрестившись, усміхнувся Тимоха Сміян.— Невже з того світу?

— Ні,— сказав Чак і коротко пояснив, хто ми й звідки.

— Овва! З майбутнього, значиться? Цікаво! Ну що ж! Хто б ви не були, низький вам уклін! — Тимоха вклонився, правицею торкаючись землі.— Життя ви мені врятували. Дякую. А коли ви вже до нас потрапили, треба вам на Хмеля подивитися. Тільки...— Він окинув нас поглядом.— Убратися вам треба. Щоб не померзнути і уваги людей не привертати одягом своїм нетутешнім. Ану гайда по келіях, мо' щось знайдемо.

Все у кляшторі свідчило про втечу скору й поспішливу. Перед образами ще подекуди горіли свічки, а в кухні на плиті кипів забутий чайник. У келіях цілковитий розгардіяш: на підлозі валялися ковдри й подушки, висунуті з-під ліжок скрині з одкритими віками порожньо чорніли. По кутках валялися побиті пляшки:

Для мене одразу знайшлася тепла сутана з каптуром, в яку я, закачавши рукава й підібравши поли, загорнувся.

— Малого хлопця ніхто за монаха не прийме,— сказав Тимоха.— А от вам небезпечно. Доведеться, мабуть, загорнутися просто у ковдру. Будете схожі на якогось чоловіка божого несповна розуму. Таких під Лаврою скільки завгодно.

Що ж робити — загорнувся Чак у шерстяну ковдру. І рушили ми вгору, до Золотих воріт.

Ніде ні душі. Всі посунули зустрічати військо Богдана Хмельницького.

Хрусь-хрусь, хрусь-хрусь... Порипував сніг під нашими швидкими кроками. Ми ледве встигали за Тимохою Сміяном. Дужий, довгоногий, він ішов широким кроком, смішно вимахуючи лівою рукою, наче хльоскав, підганяв невидимого коня.

От уже й Михайлівський Золотоверхий. Урочисто бомкають на дзвіниці Михайлівській дзвони, перегукуючись із малиновим передзвоном Софії та віддаленим благовістом Києво-Печерської лаври.

Починаючи від Софії вже юрмився народ.

— Ходімо! Ходімо! Швидше! — відганяв нас Тимоха, проштовхуючись у натовпі. Нас штовхали з усіх боків, і тільки завдяки богатирським зусиллям Тимохи Сміяна ми просувалися вперед.

За Софією вже виднілися руїни Золотих воріт, посріблені інеєм, засніжені, казково гарні.

І враз натовп вибухнув вигуками:

— Слава! Слава! Слава Хмелю! Гетьману Богдану — слава! Слава! Слава!

Біля Золотих воріт на білому коні з'явився Богдан Хмельницький. За ним трохи позаду їхали ще кілька вершників, підносячи догори бунчуки з кінськими хвостами та важкі оксамитні малинові прапори. А вже далі, скільки сягало око, їхали запорожці.

Богдан Хмельницький був у хутряній шапці з пухнастими білими перами від лоба на два боки, у просторій отороченій хутром накидці, з булавою, що іскрилася коштовним камінням.

Йому піднесли на рушнику хліб-сіль.

Він спішився, поцілував хліб, відломив шкуринку, передав коровай джурам.

З натовпу вийшли наперед кілька парубків у довгополих чорних свитках, поверх яких були накинуті плащі, що зав'язувалися на грудях під горлом шворками.

— Спудеї. Вихованці Київської академії,— шепнув мені Чан. Один із спудеїв став у величну позу і, одкинувши вбік праву руку, почав декламувати:

О великий паш Богдане!

Свято нині довгождане,

Полководцю наш преславний,

Ти звільнив наш Київ славний.

І за це тобі складаєм

Ми подяку і схиляєм

Пред тобою ми глави.

Ти ж своєї булави

Із руки не випускай,

Швидше край наш визволяй!..

Вірші були довгі й досить кострубаті, але спудей читав їх дуже натхненно, з піднесенням. Потім виступив інший спудей, який теж читав

вірші, але вже по-латині. Я нічого не зрозумів, крім того, що більшість слів закінчувалася на "ус".

Натовп був настроєний святково. Всі щось радісно гомоніли, раз у раз вигукуючи: "Слава!"

— О! Дивись! Ондо київський полковник Силуян Мужиловський. Його Хмельницький потім пошле послом у Москву домовлятися про возз'єднання з російським народом,— злегка підштовхнув мене Чак.

Та я не встиг роздивитися київського полковника Силуяна Мужиловського.

Тимоха Сміян, який стояв поруч зі мною, раптом стиха охнув і схопився рукою за бік. Я обернувсь і встиг помітити хижі розкосі очиці Шайтана-аги, що, метнувшися, з тик у натовпі.

— Ой!

Крізь пальці Сміянової руки, яку він притис до боку, точилася кров.

— Ой, Чак! Дивіться!. Ой!-розпачливо скрикнув я.

— Тихо! Цитьте! Не псуйте киянам свята. Його вже не впіймаєш. Допоможіть мені краще вибратися звідси. Щоб я не наробив клопоту людям.Тимоха усміхнувся побілілими губами.

Ми підхопили його з двох боків.

Але, якби не напруження останніх сил козака Тимохи, не знаю, чи вибралися б ми з натовпу. По-моєму, не ми його, а вій іще нас підтримував.

Лишаючи на снігу кривавий слід, ледве дотягли ми його до софіївського муру.

Обіпершись спиною на мур, Тимоха опустився на землю.

— Ну от... Усе... Дістав-таки мене бусурман Шайтан... Але сміх-трави все одно не матиме...— Тимоха важко зітхнув.

— Давайте ми вас перев'яжемо, давайте,— схилився над ним Чак.

— Ні... це вже ні до чого... Пізно... Умирати треба теж достойно... по-козацькому, без метушні... Прийшла безносa, треба зустріти її гостинно, з усмішкою... "Здрастуйте, свахо!.."-через силу усміхнувся, обвів нас довгим поглядом. І раптом в очах його майнув подив.— Че... Чекайте, а ви з майбутнього... для чого? Чи не за сміх-травою?

Ми з Чаком одвели очі.

— Ех, як же це я... Слухайте... Є стара родинна легенда... Був колись скоморох Терешко Губа. Тут... у Києві... давно... один із сімдесяти, яких-их...— Тимоха раптом різко вдихнув повітря і, опускаючи на груди голову, повільно-повільно видихнув. То був останній його подих. Очі його закрилися. Назавжди.

Вражений, я розгублено подивився на Чака. Чак одвернувся, закусивши губу.

Несподівано бухнуло раз, другий... Потім запахкало часто й безладно. То кияни салютували Хмельницькому з гармат, з пістолетів, з рушниць...

І ці постріли, і дзвони злилися для мене в один якийсь незбагненний звук. Цей звук якось непомітно перетворився на гуркіт мотора.

...Над площею Богдана Хмельницького низько летів вертоліт. Чак дивився на мене стомленими, страдницькими очима.

-— Такий козак був...— прошепотів я.

Я не міг отямитись від щойно пережитого.

— Ну, ходімо,..— Чак підвівся.— Я подзвоню тобі. Не знаю коли... завтра, післязавтра... Як себе почуватиму.

— Гаразд,— сказав я.

РОЗДІЛ XVI

Степанян! .. Екскурсія до Софії. Я даремно відмовляюся.

Подорож до Григорія Савича. Таємниця ще не розгадана.

Сурен сьогодні так сяяв, що в класі, здається, стало світліше. Вчора й позавчора зйомки пройшли успішно, режисер похвалив Сурена, хоча кожен маленький епізод знімали по п'ять-шість разів, тобто робили п'ять-шість дублів, як це називається в кіно.

Всі знову обступили парту Сурена, а він роз повідав, вимахуючи правою рукою, і показував, як воно було на зйомках. Усе в нього виходило дуже здорово й комічно. Він таки був справжній артист. Недарма його взяли зніматися в кіно. Недарма. Я дивився на нього з ніжністю. І він, значить, Муха!

Мушечка! Суренчик мій дорогий!

Несподівано він обернувся до мене, плеснув по плечу і сказав:

— О! Степанян! Слухай! Там на зйомках був один актор, ну, точно на тебе схожий. Ну, викапаний ти! Тільки вусики приклеїти і все. От молоток! Грав — потрясаюче... Слухай, ти не образився, що я тебе Степаняном назвав? Розумієш, у Єревані в мене, є друг Степанян. А ти Степан. Майже, розумієш, тезки. Можна, поки я в Києві, я тебе Степаняном зватиму? Мені буде приємно, розумієш. І там у мене друг Степанян. І тут у мене друг Степанян. Можна?

Уся кров кинулася мені в обличчя. І щоки спалахнули вогнем. Від нежданої радості. Степанян!

Авжеж, авжеж, називай мене Степаняном! Це ж здорово! .. Це ж не Муха. Це ж — Степанян! Будь ласка! Називай! І ще — він сказав на мене "друг". При всіх!

Я нічого не сказав. Я не міг нічого сказати. Я тільки мовчки хитнув головою.

— А в сусідньому павільйоні знімають фільм про древній Київ, про Ярослава Мудрого. Ух, здорово! Такі воїни, з мечами...

Сурен хотів показати, які древньоруські воїни, виставив уперед руку, насупив брови, але, маленький, довгоносий, він, звичайно, аж ніяк не нагадував древньоруського воїна. Він був такий кумедний, що всі засміялися. , — О! — почувся урочистий голос Ліни Митрофанівни.— А в нас сьогодні якраз екскурсія у Софійський державний заповідник.

Ми так захопилися Сурeном, що й не помітили, як вона зайшла до класу.

— Останнього уроку не буде. Тіна Гаврилівна захворіла. Замість уроку історії поїдемо на екскурсію до Софії. Шефи дають автобус. Отже, все буде зручно й швидко. — Ура-а! — вигукнув Ігор Дмитруха. — Ура-а! — підхопив увесь клас. Ну, звісно ж, екскурсія цікавіша за урок.

А да великій перерві Ігор Дмитруха, вибігаючи з класу, раптом на хвилину затримався, обернувся до мене й гукнув:

— Степанян! Що ти там вовтузишся, як... Як не знаю хто! Ану гайда з нами! Звати його ще треба. Туся подивилася на мене —й усміхнулась. Я почервонів. Уперте Ігор мене назвав не Мухою...

Чи описувати вам Софію Київську? По-перше, описати її словами неможливо. Це відомий на весь світ пам'ятник архітектури, побудований Ярославом Мудрим на початку XI століття (ну, не самим, звісно, Ярославом, а тисячами талановитих давньоруських майстрів-умільців, але так уже заведено казати: "Петербург побудований Петром Першим", "Москва заснована Юрієм Долгоруким", —який, до речі, похований у Києві в церкві Спаса на Берестові. "Софія побудована Ярославом Мудрим...").

І перше, куди везуть туристів з усього світу, — це, звичайно, Софія. . По-друге, немає, мабуть, людини, яка, приїхавши хоча б на два дні до Києва, не побувала у Софії. Отже, або ви вже були там, —або скоро будете. І самі побачите. А краще один раз побачити, ніж сто разів почути. "Бо те, що ти бачив, ти таки бачив, а те, чого ти не бачив, таки не бачив", — каже мій дід Грицько.

Коли ти заходиш у Софійський собор, то одразу ж розкриваєш рота. І так з розкритим ротом і ходиш увесь час. Єдине, що ти можеш говорити, — це "о! ". Величезна мозаїка Вседержителя високо-високо у центрі купола над головою.

— О! Марія-Оранта.

— О! Архангели.

— О! Апостол Павло.

— О! Саркофаг Ярослава Мудрого.

— О!

Ми слухаємо пояснення екскурсовода про будівництво собору, про бібліотеку Ярослава Мудрого, яка, може, десь тут близько закопана в землю, але досі не знайдена, про присягу в соборі киян на вірність братньому російському народові після Переяславської ради, про молебень Петра Першого на честь перемоги над шведами у битві під Полтавою, про багато-багато іншого і вже й не "окаємо", а тільки мовчки крутимо головами, роздивляючись. Навіть Ігор Дмитруха, такий завжди швидкий на репліки під час екскурсій, мовчить як води в рот набрав.

Піднімаємося чавунними слизькими, вичовганими мільйонами ніг сходами південної башти. — Відома фреска одинадцятого століття "Музиканта і скоморохи", — каже екскурсовод. У мене стискається серце.

Я дивлюсь на облуплену, бліду фреску, на якій намальовані якісь музиканти з дудками, танцюристи і акробати (вони, певно, і є скоморохи), і у вухах моїх звучить голос умираючого Тимохи Сміяна: "Слухайте... Був колись скоморох Терешко Губа... тут... у Києві... давно... один із сімдесяти..."

Ми ще довго ходили по собору, але я вже весь час думав про тих скоморохів, про Тимоху Сміяна, про весел-зілля і не міг заспокоїтися. Що хотів сказати запорожець Тимоха перед смертю? Чи знав він секрет весел-зілля? Чи хотів передати його нам і не встиг? Чи, навпаки, не хотів? Чого він згадав про скомороха Терешка Губу, який давно жив тут, у Києві? І коли це давно? В якому хоча б сторіччі? І що означає "один із сімдесяти, яких..."?

Скільки запитань — і всі без відповідей. Я і вчора увечері про це думав, і сьогодні вранці. Тільки Сурен розрадив мене трохи, переключив мою увагу і та екскурсія.

А це — знову... І треба ж! Фреска одинадцятого сторіччя про скоморохів. Наче спеціально. А втім, у Києві навіть річечка була Скоморох. Ліва притока Либеді. Мені про неї Чак говорив. Вона текла десь з Лук'янівки, перетинала вулиці Річну, Павлівську і біля Златоустівської вливалася в Либідь. Тепер вона тече під землею. Скоморох Терешко Губа... Коли ж він жив?

Я і дома продовжував думати про це. І нічого мені в голову не лізло, ніякі уроки. Хоча сьогодні й субота і уроки можна б І не виконувати. Але я хотів їх усе-таки виконати. А що, як подзвонить Чак?

Я вже звик, що зустрічаюсь з ним тільки після того, як виконаю уроки. Тоді мені спокійно на серці і я можу мандрувати скільки завгодно і куди завгодно, хоч у кам'яний вік.

Я сидів і, виявляючи всю силу волі, на яку тільки був здатний, учився.

Я ще не звик до телефону, і кожний дзвінок примушував мене здригатися. І коли телефон задзвонив, мені аж дух перехопило. — Алло!

— Степанян? — голос Тусі дзвенів весело й задиристо.— Привіт! А що ти робиш?

— Уроки... привіт... роблю, — буркнув я (хоч я чекав і не її дзвоника, мені було приємно, що вона подзвонила).

— Тю! Так завтра ж неділя! Не встигнеш, чи що? Давай краще у парк Примакова приходь. Наші всі там збираються. І Тося, і Надя, і Ніна... І Льоня Монькін... У "вожатий, вожатий, подай піонера" пограємо. Приходь. До центральної клумби. Чого ти мовчиш? Га?

Серце моє розривалося. Я так давно не грав ні в що у компанії. А я ж так люблю веселий гурт. Я ж колективна людина. Правда, колектив там

переважно дівчачий. Один Льоня Монькін якимось чином затесався. Пропала Мальвина, невеста моя, Она убежала в чужие края...

У-у! Бач, дражнив мене, а сам... Та то байдуже. Я і з дівчатками залюбки пограв би. У мене й дома з ними завжди були непогані стосунки... Але... А що, як подзвонить Чак? Стримуючи зітхання, я сказав: — На жаль, не можу... зайнятий...

— Не можеш — не треба. Як знаєш, — ображено відповіла Туся й повісила трубку. Чак не подзвонив ні в суботу, ні в неділю... І лише в понеділок, коли я вже перестав чекати, десь годині о третій несподівано задзвонив телефон.

— Стьопо! Добрий день! — Я спершу не. впізнав його голосу по телефону.— Ну, як справи?

— Нічого... Добрий день! А у вас? А ви? Як ви себе почуваєте?

— Зараз нормально. А було так собі. Тому й не дзвонив. Ти сьогодні не дуже зайнятий? Уроки зробив? — Зробив, Зробив. ВІЛЬНИЙ;

— То, може, зустрінемось? Через годину. На Подолі. Біля пам'ятника Сковороді. Це тобі й пересідати не треба. На шістдесят другому автобусі. До кінця. — Добре. Добре. Домовилися. Серце моє одразу закалатало в грудях удвічі швидше.

Але чому на цей раз на Подолі, біля пам'ятника Сковороді? Йому ж з площі Перемоги добиратися незручно. Хоча ні, там трамвай іде, дев'ятий, здається, чи десятий... Що ж сьогодні чекає на мене? Куди сьогодні перенесусь я, в який час, у яке сторіччя? З ким зустрінуся? Які пригоди переживу? Я не впізнав Чака.

На ньому була благенька, латана, якась, дореволюційна, до п'ят свитка, підперезана мотузком, полотняні, обтріпані внизу штани, на

ногах постоли. На лавці біля нього лежав вузлик і довга березова палиця. Перехожі, минаючи його, усміхнене оберталися.

Помітивши здивування на моєму обличчі, Чак заспокійливо кивнув: — Так треба. Зараз поясню. Сідай. Я сів, 'трохи ніяковіючи від цікавих поглядів перехожих.

— Ми з тобою, друже мій, відвідаємо сьогодні Григорія Савича Сковороду... Не дивуйся. Я довго думав над словами Тимохи Сміяна. Розшукати самим скомороха Терешка Губу — справа безнадійна. Скоморохи — мандрівні актори-веселуни, пращури сучасних циркачів — виникли десь у XI-XII сторіччі, якщо не раніше, і проіснували до XVIII сторіччя. До того Губу шукати, у якому сторіччі — хто його зна. І от надумав я порадитися з Григорієм Савичем Сковородою, одним з наймудріших і найцікавіших людей, яких народжувала земля наша і бачило київське небо. Ти ж хоч знаєш, хто такий Григорій Сковорода?

— Ну, як же...— почервонів я.— "Всякому городу прав і права...". Мій дід Грицько дуже любить цю пісню, співати. І кіно я колись бачив, по телевізору, як він у цариці в хорі співав. А потім у Києво-Могилянській академії вчився. А тоді в якогось поміщика репетитором був. А потім усе кинув і став мандрівним філософом і поетом.

— Правильно. Цей фільм зняв Іван Петрович Кавалерідзе, про якого я вже тобі розказував. Кінорежисер, скульптор і письменник. Цей ось пам'ятник теж його роботи. І в Лохвиці його пам'ятник Сковороді. І п'єси про Сковороду він писав. Видатний, великий був чоловік Григорій Савич... Такі, може, один раз на тисячоліття народжуються. І оскільки вже ми з тобою мандруємо в часі, не скористатися з цього і не побачитися з Григорієм Сковородою було б непростимо. Якщо вже він не допоможе нам, то ніхто не допоможе. Тільки не можу я дозволити собі з'явитися перед Сковородою отак несподівано, з майбутнього, як ми досі з'являлися. Не можу я дозволити собі бентежити чисту душу мудреця й філософа чимось незбагненним і дивовижним. Тому й зважився на оце лицедійство, на цей маскарад. У знайомого костюмера з кіностудії

попросив цей одяг вісімнадцятого століття. Вибору відповідний момент, матеріалізуюся непомітно і... А тобі вже, Стьопо, доведеться лишатися невидимкою...

— Ну що ж, — знизав я плечима.— Раз треба... А де Єлисей Петрович? На дереві. Читає. Я підвів голову.

У густій кроні дерева над лавкою сидів на гілці Єлисей Петрович, легковажно метляв ногами і тихенько, як листя шелестить, хихикав, читаючи якусь дитячу книжку з яскравою обкладинкою. — Що читаєте, Єлисею Петровичу? — спитав я.— Здрастуйте. Єлисей Петрович зсунув окуляри на кінчик носа, подивився униз на мене:

— А-а... Добрий день! Та от українські народні казки "Як дядько чорта дурив". Люблю інколи антирелігійну літературу почитати. Цікаво! Хи-хи-хи... Ну що? Будемо рушати? — він спустився з дерева.— Куди сьогодні?

Чак перезирнувся зі мною.

— Треба нам у 1764 рік, до Григорія Савича Сковороди. Він якраз тоді до Києва приїхав з юним другом своїм, вихованцем харківського колегіуму Михайлом Ковалинським. — Ну що ж... Поїхали! Мить — і все змінюється навколо.

Ми стоїмо у базарному натовпі, що юрмиться біля збитої з дощок сцени на три поверхи, де відбувається прощальна перед канікулами вистава студентів академії. На середньому поверсі — справи земні, на верхньому небесні, на нижньому — пекельні. Регоче юрба, дивлячись виставу. Прощайте! — сказав нам Єлисей Петрович і зник.

— Не будемо гаяти часу, ходімо в академію, — сказав Чак.— Там-то, напевне, знають, де тепер Сковорода.

Напівтемні склеписті коридори академії порожні. — Ну, я матеріалізуюсь, — попередив Чак.— Тепер зможу говорити з тобою тільки наодинці. — Розумію. Двері однієї з аудиторій розчинилися, і вийшов якийсь горбань з мітлою, — певно, служитель. Чак поспішив йому назустріч. Доброго вам дня! — День добрий! — Чи не знаєте, добродію, де може бути зараз Сковорода Григорій Савич? Він зараз у Києві. Очі горбаня засвітилися привітно.

— Григорій Савич? Знаю. Аякже. Був у нас. І благополучно відбув нині з юним другом своїм до Печорської лаври.

— Дякую уклінно, — Чак з достоїнством схилив голову і пішов по коридору. Горбань часто закивав: — Будь ласка! Будь ласка! Прошу!

Чак вийшов за ворота академії і попрямував ліворуч до гори, на верху якої стриміла новозбудована, ще деінде в риштуванні, тендітна, легка, наче невагома, Андріївська церква.

Я міг, звичайно, легко пролинути до гори над будинками, але мені не хотілося полишати Чака самого, і я разом з ним довго петляв кривими вузькими запилюженими вуличками, обабіч яких громадилися одна на одну дерев'яні халупки і на яких навіть двом підводам годі було розминутися.

З гори курним вибоїстим узвозом спускалися підводи, йшли богомольці.

Чак шкандибав мовчки, спираючись на березову палицю, і нічим не відрізнявся від сотень таких же жебраків у латаних свитках, у постолах, з палицями і торбинками. Довгенько піднімалися ми на гору.

Та от проминули і Андріївську церкву, і знайомий уже мені Михайлівський монастир.

За монастирем дорога пішла вниз, у дикий, поріслий кущами яр. Подорожніх поменшало.

Вибравши час, коли поряд нікого не було, Чак сказав, показуючи праворуч:

— Хрещатий яр. Майбутній наш Хрещатик. А ондо Козине болото, тут тепер площа Жовтневої Революції.

Я дивився на глухий, поріслий чагарником і деревами яр, по дну якого в'юнився струмок, на поріслий комишем заболочений ставок і не міг повірити, що це ті місця, де тепер пролягав красень Хрещатик і святкова площа.

— Власне, Київ тоді не був суцільним містом, — сказав Чак.— Було тоді три окремих міста: Поділ, Гора (або Верхнє місто) і Печерськ. З Хрещатого яру дорога знову пішла вгору.

Ми йшли повз Царський сад (нині Першотравневий), у глибині якого над урвищем вимальовувалися витончені контури щойно побудованого Царського палацу за проектом того ж таки Растреллі, який будував Андріївську церкву.

— Це ще дерев'яний палац, —сказав Чак.— У дев'ятнадцятому сторіччі він згорить, і його відбудують заново вже з каменю за проектом архітектора Маєвського. А он "Арсенал". — Де? — здивовано закрутив я головою.

— Та он, бачиш, робітники землю копають, — усміхнувся Чак.— Ото ж закладка "Арсеналу". Старого. Що проти Лаври.

— А-а, правильно! — згадав я.— Це ж тепер якраз 1764 рік, коли був закладений "Арсенал". Екскурсовод казала... От не знав я, що побачу, як закладають славний київський "Арсенал".

Заблищала на сонці золотоглава тільки-но збудована лаврська дзвіниця, наче осяваючи з майже стометрової висоти своєї все навколо. Богомольців стало траплятися по дорозі дедалі більше. А біля святих воріт з Троїцькою надбрамною церквою вже юрмилося їх без ліку. З усієї Росії сходилися сюди прочани. Кого тут тільки не було: і дідусі різного віку, і баби з малими дітьми, і каліки перехожі з костурами, на милицях, на візочках... Все більше люд убогий, знеможений, обдертий. Та от біля воріт спинилася лакована, з вензелями карета, запряжена чотирма баскими гривастими кіньми. Скочив з зап'яток лакей у білій перуці, хвацько розчинив дверцята і трохи не на руках виніс в карети огрядну, всю в мереживах і оборках паню. Осіняючи себе хрестом, прочимчикувала паня крізь браму за лакеєм, який розштовхував перед нею простий люд.

— От що, Стьопо, — тихо сказав мені Чак.— Тут ти мені трохи мусиш допомогти. Я й сам, звичайно, шукатиму, але й ти, користуючись перевагами своїми, пошукай Сковороду гарненько. Портрет його бачив і пам'ятник бачив, мусиш упізнати. — Авжеж! Упізнаю! — бадьоро сказав я.

— Тут у Сковороди багато давніх знайомих, і родич його тут Іустин, отже, не серед прочан вони з Ковалинським, а в якійсь келії, мабуть, чи в печерах.

— Найду, — сказав я, знявся й полетів по території Лаври, в усі вікна зазираючи.

Та не в коліях я знайшов їх і не в печерах, а на цвинтарі, біля церкви Різдва Богородиці, що аж на краю Лаври, над Дальніми печерами. Оточений кількома огрядними поважними ченцями у чорних ризах, у чорних клобуках з хрестами, він стояв, стрункий, високий, пострижений за спудейським звичаєм "у кружок" (хоч йому вже було за сорок), довговидий, з тонким носом і легкою усмішкою на стулених устах, стояв і задумано дивився у сині дніпровські далі. Поряд стояв світлоокий кучерявий юнак і не зводив з нього захопленого погляду.

Видно, ченці тільки-но показували Сковороді та його супутникові новобудову — дзвіницю на Дальніх, печерах.

Один з ченців, пишнобородий, благовидий, обняв Сковороду за плечі і, надаючи своєму голосу якнайбільшої щирості, мовив:

— Досить блукати по світу! Час уже й до гавані пристати, нам відомі таланти твої, свята Лавра прийме тебе, аки мати своє чадо, ти будеш стовп церкви і прикраса обителі. Очі Сковороди враз спалахнули.

— Ах, преподобні! — з жаром сказав він.— Я стовпотворіння примножувати собою не хочу. Досить і вас, стовпів, у храмі божому. Ченці ображено, перезирнулися, а, Сковорода вів далі:

— Риза, риза! Як небагатьох ти опреподобила! Як багатьох зачарувала! Світ ловить людей різними тенетами, накриваючи їх багатством, славою, знайомством, покровительством, зиском, розвагами і святинею, але всіх нещасливіші тенета останні...

Ченці змінилися на лиці, почувши такі слова, розгублено затупцяли, але тут ударив дзвін, скликаючи на молитву, і, скориставшися з цього, вони мовчки захрестилися і, не сказавши ні слова, один за одним подибали до церкви. Сковорода й Ковалинський лишились удвох

— Ходімо, друже, униз до Дніпра, — сказав Григорій Савич.— Там вільніше дихається. Я щодуху полетів шукати Чака. Мені пощастило. Він був недалеко, біля святої криниці.

Я підлетів до нього і, захлинаючись, швидко розповів про усе, що сталося, і про те, куди пішов Сковорода з Ковалинським. Ми заквапилися вниз до Дніпра.

Недалеко від берега стояло кілька здвоєних барж, між яких крутилися млинові колеса. Це були, як пояснив мені Чак, млини-

сукновальні київських купців. Через ті млини у ченців з купцями була свара. Ченці твердили, що млини створюють течію, яка підмиває лаврський берег. І богомільна імператриця Єлизавета видала навіть указ про переведення сукновалень на другий берег, але указ так і не був виконаний.

Сковорода і Ковалинський, про щось розмовляючи, йшли берегом у бік Видубицького монастиря.

Чак, хоч і поспішав, наздогнати їх не здужав. Не міг же він бігти бігом.

Та от вони підійшли до води, сіли край берега. І замовкли, поринувши кожен у свої думки.

Спокійний о цій порі Дніпро котив повз них свої хвилі, а Сковорода замріяно дивився на хвилі й усміхався. Про що він думав?

Про те, що час так само спливає, як ці хвилі... І що, знаючи це, кожен мусить встигнути зробити те, заради чого він живе на світі. А робити кожен мусить лише те, що може і на що здатен. І не братися за справи, природою йому не дані.

Чи, може, про те думав він, що таке щастя?.. Кожен прагне щастя, але рідко хто по-справжньому буває щасливий. Бо прагне, мабуть, не того, що може дати йому щастя... Чак уже підійшов і стояв, не наважуючись заговорити. Раптом Чак повернувся і швидко пішов геть.

Я був так вражений, що застиг у повітрі, блимаючи то на Чака, що віддалявся, то на Сковороду й Ковалинського, які навіть не помітили ні наближення Чака, ні його раптової втечі...

Враз перед очима в мене все попливло й закрутилося-завертілося у шаленому вихорі... Сонце не мить погасло.

... Великий бронзовий Григорій Сковорода, стоячи у скверику на Червоній площі, задумано дивився на колишній Київський колегіум, а нині філіал бібліотеки Академії наук УРСР.

— А... що таке? Що сталося? — розгублено обернувсь я до Чака, який сидів поряд зі мною на лавочці,

— Пробач...— ніяково усміхнувся Чак.— Пробач, Стьопо... Але розумієш, коли я підійшов до них, раптом у мене, майнула думка: "А про що ж я питатиму?.." "Скоморох... один із сім десяти, яких..." Хто такі скоморохи? Це мандрівні актори, лице дії, які піднімали на глум будь-кого, не зважаючи ні на силу, ні на владу. Не лише вельможі, а й царі боялися їхнього слова. Не раз забороняли скоморошество указами своїми. Бродили ско морохи великими ватагами, по сімдесят і більше. "Один із сім десяти, яких..." І раптом я збагнув. Та оте ж "яких" свідчить, що доля сімдесяти вирішувалась, мабуть, чиєюсь владою, волею чиєюсь. Значить, оті сімдесят були, певно, покарані абощо. Отже, треба шукати в історії, коли сімдесят скоморохів... Мені все раптом стало ясно... І я... пробач...— Він знову ніяково усміхнувсь і винувато схилив голову.

Було дивно бачити цього старого поважного чоловіка таким безпомічно винним. Але я раптом зрозумів його. Звичайно, це було так спокусливо поговорити з самим Григорієм Сковородою. Та, мабуть, і я не наважився б звертатися до нього з питанням, на яке я вже сам знаю відповідь.

— Він був такий уважливий до людей, — зітхнув Чак.— З кожним зустрічним, з кожним подорожнім балакав завжди, розпитував. Хіба я зміг би щось йому брехати, вигадувати... А правди ж не скажеш... — Авжеж, погодивсь я.

— Ну, Стьопо, біжи додому, а я переодягнусь і — в бібліотеку. Шукати, в якому заколоті чи повстанні міг брати участь наш скоморох Терешко Губа...

РОЗДІЛ XVII

Пригода на тролейбусній зупинці. Молодець! .. Меблі.

Я говорю по телефону з дідом Грицьком. Дві двійки, але я радію

Даремно ти не прийшов у Парк Примакова. Ми так пограли гарно. Весело так було! Не тільки Монькін, Дмитруха був і Сурен. Даремно! — У Тусиному голосі звучав щирий жаль.

Я думав, що вона образилась, а вона... У неї була дуже гарна вдача. Вона ніколи не тримала ні на кого зла. Дуже була добра і зичлива. Мій дід Грицько любив повторювати, що найцінніша людська риса — це доброта. Людина може мати всі гарні людські риси, але якщо вона недобра, то всі її чесноти ні до чого. Тільки доброта робить людину людиною. Дмитруха, значить, був. Мені чогось зробилось прикро. Щось боляче кольнуло мене. Сьогодні вранці сталася пригода. Ігор Дмитруха живе теж десь біля Печорського моста. Ми з ним часто зранку зустрічаємося на тролейбусній зупинці і їдемо іноді навіть одним тролейбусом. Але вдаємо, ніби не помічаємо один одного. От і сьогодні... Вранці, у години "пік", людей завжди де багато, набивається у тролейбус, як тих оселедців у бочку. І сідають усі неквапливо, штовхаються, щоб не лишитися, бо ж усі поспішають.

Дітям, інвалідам і пенсіонерам дозволяється сідати з передньої площадки. Підійшов тролейбус.

Штовхаючись, полізли спершу пенсіонери, потім ми — я, Ігор і якась дівчинка з п'ятого класу нашої школи (навіть не знаю, як її звати).

— Ой! Черевик! .. Ой! ..— раптом, мало не плачучи, тихо пропищала дівчинка. Вона стояла па другій приступці, ми з Ігорем нижче, на першій.

Я обернувся, висунув голову і побачив: на асфальті, під переднім колесом тролейбуса, лежав її черевик — новий, голубенький з білим. У штовханині, поспішаючи, дівчинка загубила його.

— Піднімайтесь, піднімайтесь! Зачиняю двері! — гукнув уже водій. Ще мить, — тролейбус рушить, і від черевика лишиться тільки спогад. І тут Ігор Дмитруха раптом нагнувся, перехилився вниз, тримаючись однією рукою за край дверей, ловко підхопив черевик з-під колеса і, випроставшись, подав його дівчинці. І в той же час двері зачинились.

— С-спасибі! — тремтячими губами ледь чутно прошепотіла дівчинка.

Все відбулося так блискавично, дорослі стояли одвернувшись, ніхто, крім мене й дівчинки, нічого не бачив.

Ігор був блідий, аж прозорий. Тільки тепер він, мабуть, зрозумів, що ризикував життям.

А я... я заздрив йому. Шалено, дико, несамовито заздрив. Я ж стояв поруч з ним. Я, я ж міг це зробити. Я, а не він. Але було вже пізно. Це зробив він. Чесно кажучи, мені навіть на думку не спало, що це можна зробити. А він зробив.

Ех! Я ж так мріяв усе життя зробити щось героїчне! А тут була можливість, і я не зробив. Як мені було досадної

Коли ми вийшли біля школи, п'ятикласниця так побігла від нас, наче боялася, що ми її битимемо. Але Ігор не сказав їй ні слова. А я... Не міг же ніяк не прореагувати. Дід Грицько завжди вчив мене, що треба бути благородним. Навіть з ворогом..

— Молодець! — сказав я Ігорю, Ігорю, який доводив мене до сліз, якому я у безсилій злобі часто (що там гріха таїти) не завжди бажав

щастя і здоров'я. — Та! — махнув він рукою, але видно було, що йому приємно.

Я думав, що він одразу почне розказувати, хвалитися, закликаючи мене у свідки. Але ні. Він нікому не сказав ні слова. І це ще більше піднесло його в моїх очах.

А тут іще, виявляється, він і в Парку Примакова був. З Суреном. І було весело...

Яке ж то недобре, погане почуття — заздрість! Гнітюче, кисле, гірше за найзеленіше яблуко. Сам собі противний стаєш. І немилий тобі весь світ, раз ти в ньому такий нещасний.

От коли б мені весел-зілля! От коли я ту сміх-траву оберемка ми їв би!

І знову в уяві моїй раптом виникла руда Гафійка Остапчук із сьомого класу.

Осяяна сонцем, вона стояла коло льоху і, приклавши козирком долоню до очей, дивилася на мене. І знову я відчув себе в чомусь винним...

І, може, саме Гафійка вивела мене з того "нещасного" стану. Я згадав рідне село, батьків і почав думати про інше. Інше — це меблі.

Сьогодні у нас вдоїла велика подія. Ми нарешті купили і сьогодні нам привезуть меблі! Тато відпросився з роботи. Мама взяла відгул.

Сьогодні привезуть. Може, вже й привезли. Сказано — у першій половині дня. Ще здалеку я побачив — привезли!

Біля під'їзду стояла велика вантажна машина-фургон з написом "Меблі", і навкруг неї валялися розбиті ящики й білі, як сніг, шматки поролону. А вантажники з скреготом "розшивали" (так це в них називається) все нові ящики, і з них, мов свіжі каштани з шпичастої оболонки, з'являлися на світ лискучі темно-коричневі шафи. На мене ніхто й уваги не звернув.

Тільки коли я забіг у квартиру (сходами, бо ліфти були зайняті вантажниками), тато на ходу крикнув: — Не крутись під ногами! А мама (теж на ходу) гукнула: — Візьми з'їж хліба з салом, я обіду не варила! Ніколи! Але яке там сало! У голові хіба сало, коли таке робиться?!

Квартира нагадувала меблевий магазин. Меблі громадилися посеред кімнат, без усякого порядку, утворюючи якийсь таємничий лабіринт, по якому я гасав з нестримним клекочучим гиком: — Ги-ги! .. Ги-ги! .. Ги-ги! ..

Догикався я до того, що преболяче вдарився коліном об гострий край шафи. Аж іскри з очей посипалися. Кілька хвилин ойкав і стогнав, сидячи на підлозі.

Але ніхто цього не помітив. Вантажники хекали і кректали. Тато метушився.

Мати розпачливо ойкала:

— Ой! Обережно! Ой! Обережно! Ой! Потім вантажники поїхали. А ми почали розставляти меблі.

Меблі були дуже гарні, полірувані, на гнутих ніжках, з зеленою квітчастою оббивкою. Але найпотрясаюче з усього — письмовий стіл.

Ну такий уже гарний, такий гарний, зроду таких не бачив. І полірований, і візерунчастий, і з фігурними ключами, і на восьми гнутих ніжках.

— Це тобі, Стьопо! —урочисто сказав тато.— Уроки на ньому робитимеш. Ну да! — вигукнула мама.— Щоб подряпав.

— Не подряпає, не подряпає! Що ж він, дурний — дряпати такий стіл. Не подряпаю, — невпевнено сказав я. — І на кухні уроки можна зробити, — не здавалася мама.

— Що значить — на кухні?! Чого це — на кухні?! Це я купував такого стола, щоб мій син робив уроки на кухні?! Ні! Ні! Він робитиме уроки за цим столом! Чуєш, синку? — Чую. — Та тихше, тихше, не кричи. Побачимо. — Не побачимо, а буде, як я сказав. От! Через мій труп! — Ну, добре, добре...

Бідні чоловіки! Скільки тих трупів оживили, підняли з дороги жінки. А то б пройти не можна було.

Уроки я робив на кухні. І не ремствував: нащо мені ота поліровка!

Увечері до нас зайшов сусіда Аркадій Семенович, з яким тато курить на сходах (мама не дозволяє татові курити в квартирі через мене — "щоб не псував дитині здоров'я"). Аркадій Семенович працює на фабриці, яка виробляє фурнітуру для меблевої промисловості, тобто різні замочки, завіси, ніжки, загогулини, накладки і подібне.

Аркадій Семенович походив, покрутив носом, скривився. По мацав фігурні ключі, втулки, загогулини, сказав: — Оце скоро одпаде... А це. одклеїться. І взагалі наша "Либідь" і краща, і дешевша. І пішов курити на сходи.

— Щоб у тебе самого поодпадало і поодклеювалось! — сказала йому вслід ображена мати.

Через хвилин п'ятнадцять, покуривши, він знову прийшов. . — А взагалі ви б мені одкрутили одну ніжку від шафи. Я б вам через два дні приніс. Я хотів би зняти копію. Мати почервоніла:

— А я що — ці два дні шафу руками триматиму? — Підкладете щось.

— Ні! Вибачте — ні! .. Знаєте, вибачте, поламаєте ненароком, загубите. Мені тоді кульгаву шафу хоч викидай. Якщо хочете, перемалюйте собі. — Нащо мені перемальовувати, я й так запам'ятав, — байдуже сказав Аркадій Семенович і знову пішов на сходи курити. Мати аж вища стала від обурення.

— Ну! Ви чули! Ніжку йому одкрути! Ну! Щоб ти не курив з ним більше! І взагалі — досить уже! Кидай курить! І сам себе і нас із Стьопою отруюєш тільки...

Мати ще хотіла щось говорити, обурюватись сусідою, який не ' оцінив як належить наших меблів, але... Задзвонив телефон.

За тими меблями ми зовсім забули, що тато вчора замовив на сьогодні на вечір розмову з дідом Грицьком і бабою Галею. — Алльо-у! — загукав я, першим схопивши трубку.

— Гало! .. Стьопо! Це ти? — почув я начебто й далекий і такий близький, рідний голос діда Грицька. — Я! Діду! Здрастуйте! Здрастуйте! Як ви там? — Здоров. Ми нічого, а ви як? — Ми — здорово! Меблю купили! — Що? Що? — Ану дай! — сказав тато й вихопив у мене трубку.

Тільки тепер, коли я почув голос діда Грицька по телефону, я зрозумів, як я за ним скучив.

Усе своє свідоме життя я бачився з дідом кожного дня, кожного дня балакав з ним, слухав його жарти, його мудре слово. А оце вже майже два місяці його нема поряд зі мною.

Довго говорив тато з дідом, потім з бабою, потім мама з бабою і з дідом. Усе докладно розказали, про всі справи. І вже збирали ся закінчувати, але я в останню мить вихопив у мами трубку і загукав:

— Діду! Приїжджайте! Чуєте? Я скучив за вами! Чуєте? — Щось мені здавило горло, я не міг ковтнути.

Дідові, мабуть, передалося моє хвилювання, і голос його здригнувся, коли він сказав: — Приїду, Стьопо! Приїду! Я теж за тобою скучив... Ех! ..

Уночі мені снилося рідне село. І дід Грицько верхи на білому цирковому коні з китицею на голові (не дід, а кінь, звісно). І друзі мої Василь та Андрійко. І Туся Мороз (звідки вона тільки у селі взялася?). І ще щось, чого я вже вранці не міг згадати.

Звичайно, уроків я як слід виконати не зміг. Які там уроки!

І, коли мене викликала Тіна Гаврилівна, я пикав і микав, відповідаючи, так, як, здається, ніколи не відповідав.

І несподівано я почув, що мені підказує — і хто б ви думали?— Ігор Дмитруха! Це було так несподівано і так дивно, що я зовсім замовк. І хоча Тіна Гаврилівна поставила мені двійку, серце мов співало. Ігор Дмитруха, який тільки й знав, що дражнив й знущався з мене, підказував мені, як своєму найліпшому другові! Після тієї події на тролейбусній зупинці і після того, як я сказав йому одне тільки слово "молодець", він раптом змінив ставлення до мене. І позирав не вороже й не глузливо, як раніше. А оце раптом почав підказувати.

Туся, дивлячись на мене, лукаво усміхнулась, але нічого не сказала. Сурена, в школі не було.

У нього були останні зйомочні дні. Десь через тиждень він уже поїде. Повернеться у свій Єреван. Жаль! Такий гарний, такий товариський хлопець! Муха!

Ліна Митрофанівна теж, як на зло, викликала мене і теж поставила двійку. От же ті вчителі! І як вони відчувають, що людина не приготувала уроку? Коли все знаєш, ніхто на тебе й не дивиться, ніхто тебе не помічає, наче тебе й на світі нема. А варто тільки не приготувати, одразу ж: "Наливайко! До дошки! " От же ж!

Настрій у мене трохи підупав. Не те що я дуже хвилююся через ті двійки. Я їх, звичайно, виправлю. Вчуся я добре. Хоч і не круглий відмінник, але трійок у чверті не мав.

Просто не люблю я одержувати двійки. Самолюбивий я. Ота двійка — наче ляпас для мене.

Прийшовши додому, я одразу сів на кухні за уроки. І не підвівся, поки все не виконав. Аж спина заболіла. Нарешті встав, потягнувся. І тут зненацька задзвонив телефон. Чогось завжди отой телефон дзвонить зненацька. Дз-з-з! — аж серце зупиняється. — Алло!

— Стьопо! День добрий! .. Як життя молоде? — голос .Чака дзвенів весело, бадьоро.

— Добрий день! Здрастуйте! Нормально... Тільки що уроки закінчив.

— А як — щоб зустрітися? Треба б довести все-таки ту справу до кінця. Га? — А що? Ви щось дізналися? — Та, здається...

-То я будь ласка... Хоч зараз! —Ну, тоді на Подолі, біля Сковороди. — Гаразд

РОЗДІЛ XVIII

Подорож у 1068 рік. Терешко Губа. Повстання. "Людіе, схаменіться! "

Чак відчуває себе винним

Мені здалося, ніби Чак чи то схуд, чи то змарнів. Зморшки чіткіше вимальовувалися на його обличчі, під очима темніли кола. Але усміхався він бадьоро.

— Ото два дні сидів я в бібліотеці, літописи перечитував. "Повість временних літ" головним чином. Шукав. — Ну і як? — нетерпляче спитав я.

— Стривай. Зараз. .Спершу давай історію трохи згадаємо. Ну, легенду про те, як засновано Київ, ти знаєш.

— Знаю. Брати Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь! — випалив я.

— Так. Проминемо Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, дружину його Ольгу, Святослава, сина його Володимира, Ярослава Мудрого, період розквіту древньої Київської Русі... Поглянемо, що робилося в Києві після смерті Ярослава Мудрого. Влада перейшла до його синів. Великокнязівський київський стіл одержав старший син Ізяслав. Брати його одержали так звані удільні землі — князівства Чернігівське, Переяславське та інші.

І от у 1068 році на південно-східні рубежі Русі напали половці. Київський князь Ізяслав та його брати Всеволод Переяславський і Святослав Чернігівський виступили проти них. На річці Альті половці вщент їх розбили. Святослав з рештками своєї дружини втік до себе назад у Чернігів, а Ізяслав і Всеволод утекли в Київ. Кияни були

схвильовані поразкою, половці загрожували їхньому місту. І кияни звернулися до князя з вимогою дати їм зброю, щоб захистити Київ.

Та князь боявся, щоб ту зброю Кияни не повернули проти нього самого, і відмовився.

Тоді вибухнуло повстання, перше в історії Києва повстання простих людей проти правителів.

Повсталі розгромили Гору, княжий двір і двори бояр та воєвод, насамперед ненависного тисяцького Коснячка. Ізяслав і Всеволод втекли. Кияни звільнили з в'язниці полоцького князя Всеслава Брячиславича і проголосили його великим князем київським...

— Для чого? — здивувавсь я.— А звідки він взагалі взявся там у в'язниці, той Всеслав Брячиславич?

— Для чого — я й сам не знаю. А взявся він дуже просто. У 1067 році дружина його була розбита Ізяславом, Святославом і Всеволодом у битві на річці Немизі, а сам він був захоплений під час переговорів у полон. — Він що — такий був гарний?

— Ні. Він пограбував Софійський собор у Новгороді і спалив місто. Повсталих киян він через сім місяців зрадив і втік до себе у Полоцьк. А Ізяслав захопив Київ і жорстоко покарав повсталих. Сімдесят ватажків було страчено і дуже багато осліплено за наказом сина Ізяслава Мстислава, дружина якого перша вступила до міста. — Сімдесят ватажків! — вигукнув я.

— Сімдесят. У літописі так і записано. І е усі підстави вважати, що в першому київському повстанні брали участь і скоморохи. Бо в усіх згадках про скоморохів підкреслюється бунтівний, підбурюючий до непокори їхній характер. Отже...

— Отже, все точно. "Один із сімдесяти, яких..." стратили за керівництво повстанням у Києві в 1068 році!

— Схоже на це. Послухаємо, що скаже Єлисей Петрович.— Чак звів очі догори. Я теж підвів голову.

Єлисей Петрович, як завжди, сидів на гілці, але цього разу не читав, а, зсунувши окуляри на кінчик носа, позирав на нас і уважно слухав. Єлисею Петровичу, яка ваша думка? — спитав Чак. Єлисей Петрович зліз з дерева, вмостився на лавці поряд з нами.

— Слухав уважно і з інтересом. Від себе додати можу, що вперше згадуються скоморохи якраз в історичному документі Повчання про кари Божії", який був написаний саме як відгук на події, що потрясли Русь у 1068 році, тобто на знамените київське повстання, про яке йшлося.

— О, а казали, що історію не дуже знаєте, — усміхнувся дідусь Чак.

— Ну, ця історія мені дуже близька, — заперечив лісовик.— Я ж і сам родом з тих часів. І документ отой історичний "Повчання про кари Божії" нашого брата стосувався безпосередньо. Не раз читав, майже напам'ять знаю. Ось що там пишеться (цитую по пам'яті): "Усякими хитрощами уводить в оману диявол, одвертаючи людей від бога трубами і скоморохами, гуслями і русаліями... Коли ж надходить час молитви, мало людей опиняється в храмі. Варто тільки танцюристам, гудцям чи іншим ігрецям погукати на ігрище бісове, то всі біжать радісно і весь день там стовбичать, участь беручи у позорищі, а коли до церкви покличуть, то людіє позіхають, чухаються, потягуються й кажуть: дощ, або холодно, або ще що-небудь. А на позорищах ні даху, ні затишку, а дощ і вітер, але все приймають, радіючи, дозори влаштовуючи на пагубу душам. А в церкві і дах, і завітря дивне, але не хочуть прийти на повчання". О! .. — Добра у вас пам'ять, — з заздрістю сказав я.

— Ви помітили, — не прореагував на мою похвалу лісовик, — що скоморохи тут названі слугами диявола, а ігрища їхні — бісовими? Отже, як бачите...

— Ой! — несподівана думка раптом майнула в моїй голові.— Ви ж казали, що родом із тих часів і... То, може, ви й брали участь у тих подіях?

— Ні! — зітхнув Єлисей Петрович.— Я ж усе-таки лісовик. Жив я тоді не в самому Києві, як тепер, а в лісі. Правда, неподалік, за Перевісищем. Так тоді називався порослий лісом Хрещатий яр, де нині пролягав Хрещатик. Та й молодий я був тоді дуже, молодий і зелений. У буквальному розумінні. Ні, не брав я тоді участі в тих подіях. На жаль. Але зараз візьму з задоволенням. Разом з вами... Так, значить, тисяча шістдесят восьмий рік. А місяць який, знаєте?

— Не тільки місяць, а й день у літописі зазначений, — сказав Чак.П'ятнадцяте вересня/ І починалося все отут, на цьому місці, на Подолі, на торговищі.

— Ясно! П'ятнадцяте, значить, вересня тисяча шістдесят восьмого року. Ану-ну! — Єлисей Петрович поставив на часові-зорі "експозицію", примружився.— Та-ак! .. Скомороха як звали? Нагадайте. — Терешко Губа.

— Та-ак. Губа, значить... Раз Губа, то мусить бути, ясна річ, губатий. Як Сміян, як Хихиня... Може, він навіть предок їхній, — Напевне! — вигукнув я.

— Та-ак... Ого-го! .. Ну й юрмище на торгу. А он і скоморохи. Там десь Терешко наш Губа. Але пізнати зовсім неможливу. Маски на них. Харі бісівські, як тоді говорили. Ну, що ж, поїхали! — Поїхали! — підхопив я. Поїхали! — кивнув Чак.

І враз померкнув світ мені перед очима, полетів я, у глиб віків провалюючись.

... Перше, що я почув, то була пісня. Якийсь скоморох у вивернутому наверх вовною кожусі, у рогатій вишкіреній масці, пританцьовуючи, голосно співав: Ой, хвалився князь, На рать ідучи, Ще й братів своїх На рать беручи: — Ех, єдиним махом Всіх я побивахом! — Та насправді то брехня, То є лжа.— Князь від половців, Мов заєць, біжа. А за ним собачка З мордою Коснячка. Отака-то слава В князя Ізяслава! ..

Як тільки скоморох доспівав, із сірого, бородатого, у полотняних рубищах натовпу залунали гнівні вигуки: — Істинно Губа-скоморох глаголить! — Ганьбище!

— Срамота! — Допоки терпіти будемо? — Скликайте віче, людіє!

І враз загудів, забомкав, скликаючи на віче, дзвін-калатало. І звідусюди — з Подолу, з передграддя — заспішили на торговище люди: ремісники, ковалі, гончарі, сідельники, шевці, кравці, кожум'яки а також купці, торговці й смерди (тобто хлібопашці, городники).

І поки вони збираються, я роздивляюся навкруги. Це наче те саме місце на Подолі, але як воно не схоже не лише на сучасний Поділ, а й на той часів Богдана Хмельницького, а потім Сковороди.

Ми стоїмо на просторому майдані, втолоченому тисячами ніг торговищі. Весь Поділ обнесено столпієм — рубленим з колод валом.

У тому валу ворота, що ведуть на Притику, — гирло річки Почайни, де містилися кліті, до яких причалювали баржі. Хто б подумав, що така вона була велика суднoплавна річка! (Тепер від неї й сліду нема.)

Серед рублених подільських будинків і мазанок, що розкидані у безладді, височить церква святого Іллі — перший християнський храм у Києві, зведений ще за княгині Ольги.

На схилах гори ліпилися деінде дворища бояр, яким не пощастило втулитися у Верхнє місто, та здебільшого хати, хижі й халупи ремісників. Це було так зване передграддя.

Далі починалася Гора — Верхнє місто. Там жив князь, бояри, воєводи, тисяцькі, а також гридні — княжна охорона. (Все це розказав мені Чак.)

Гора була обнесена високим валом. А над Боричевим узвозом стриміла рублена триярусна гостроверха вежа з важенними дубовими воротьми — в'їзд з Подолу і передграддя у Верхнє місто. Ворота охороняли закуті в кольчуги воїни в залізних шоломах, з мечами, щитами і списами. А торговище роїлося і гуло. Людей все більшало й більшало. Та от...

— Людіє! — закричав хтось гучним голосом.— Половці розсіялися по всій землі, сунуть і сюди! Невже допустимо, що прийдуть і топтатимуть київську землю нашу, убиватимуть дітей, жон і батьків наших?!

— Не допустимо! — Не бувати цьому! — На брань підемо з ворогом лютим!

— Не може князь со дружиною — самі Київ боронити будемо! — Оружно підемо на поганців! — Не дамо Києва на погубу! Завирувало віче на торговищі. — Слати до Ізяслава слів! — Хай дає князь нам зброю та коні! Підемо битися! І от уже виділило віче по-нашому делегацію, а по-тодішньому слів (послів тобто), і рушили вони Борячевим узвозом на Гору.

Сторожа біля воріт навіть не спробувала затримати їх, пропустила одразу. Чак, я і Єлисей Петрович полинули слідом. От і Верхнє місто.

За ворітьми зразу праворуч знаменита Десятинна церква (фундамент якої можна побачити зараз біля Історичного музею), а за нею обнесений дерев'яним частоколом кам'яний двоповерховий великокнязівський палац-терем. Упевнено й сміливо йдуть туди сли. І одступає сторожа. Вийшов на іанок князь Ізяслав. — Що треба? — брови насупив. Вклонилися йому сли: — Половці розсіялися по всій землі. Віче ухвалило просити тебе, князю, дай нам зброю і коней, ми будемо ще битися з ними.

Прислухався князь до тривожного гулу, що долинав. ізнизу, Подолу, — в очах мелькнув переляк.

— Ні! — наче камінь у слів кинув, повернувсь і зник у теремі.

Мов туча нахмурилися сли — відмовив, бач, князь народові. А з Подолу вже сунуть на Гору люди. Вже запрудили Бабин торжок, що одразу за ворітьми. Нетерпляче ждуть рішення. І як почули, що відмовив князь, наче греблю прорвало.

— То все від Коснячка-воєводи, пса лютого!

— Він намовив!

— Допоки знущатися з людей буде!

— Бий Коснячка ненависного!

І кинулися до Коснячкового дворища, що неподалік від Софії було.

Глянув я на знамениту Софію Київську. Зовсім не така, як тепер. Наче велика кам'яна гора, з куполами округлими, схожими на куполи Володимирського собору. Коснячка, люди не застали. Втік він кудись. Хтось гукнув:

— Ходімо звільнимо людей наших а темниці! І поділилися люди на два гурти — один гурт пішов до поруба-темниці, інший — до князівського палацу.

Оскільки скоморохи і серед них Терешко Губа посунули до князівського палацу, ми полетіли за ними.

Юрба у дворі клекоче, вирує. Кинулися нарешті до дверей.

Подалися двері під нестримним натиском людей — зіскочили а петель, упали.

Увірвалися повсталі до княжого палацу. А в ньому порожньо, хоч шаром покоти — нікого. Всі втекли: і князь, і дружинники, в охорона.

Розтеклися люди по терему, по просторих князівських палатах, нишпорять, князя й прислужників його шукають, та дарма.

А Терешко Губа (він іще на Подолі, як віче почалося, "бісівську харю." зняв і такий схожий став на Сміяна та Хихиню, Сумніву не було — предок) посеред головної, золотої князівської палати став та як закричить:

— Людіе! Та це ж уперше в Києві таке! Прості смертні князя прогнаша! Ха-ха-ха! Ліпота! Радість яка! Ха-ха-ха! .. І ну навприсядки танцювати, через голову перекидатися, мало не до стелі підстрибувати. А за ним інші скоморохи і просто люди.

Бачу — один бородань, немолодий уже, з сивим волоссям, через лоба шворкою перев'язаний, стоїть біля стіни, похмуро на ті танці позирає. Терешко Губа теж угледів його. — А ти, Минуло Гончар, пощо невеселий? Сина мого на Альті вбито.

— Правда, горе велике, — хитнув головою Терешко.— Та його вже не воскресиш. Горе твоє осібне, а радість нині в нас на всіх одна, спільна. Не

можеш ти не розділити її. Подолай себе, усміхнись, щоб людей у цей день не смутити. — І радий би, та горе вуста замкнуло.

Подивився на нього пильно Терешко Губа і враз махнув рукою: — Ех! .. Не варт, може, свого скоморошого покону рушити, та день же сьогодні такий...

Поліз він за пазуху, дістав шкіряну торбинку, розв'язав, подав Минулі. — Що це? — звів на нього очі Минула Гончар.

— Не бійсь. Не отрута. Весел-зілля це, сміх-трава. Пожуй лишень, побачиш. Одну травинку бери, більше не треба.

Узяв Минула з торбинки суху травинку, підніс до рота, пожував. І на очах перемінився враз — наче засвітився весь ізсередини.

Одкинув назад голову й зареготав, весело, розкотисто, на повні груди: — Ха-ха-ха-ха-ха! А вже інші руки тягнуть: — Ану дай! — Дай покуштувать! І мені, Терешко! — І мені! — Мені теж! Розгубився Терешко. Та хіба стане сили відмовити людям, коли так просять? Ще й у такий день! І за хвилину вже реготав, заливався навколо Терешка увесь натовп.

Перші хвилини ще було нічого. Ну, сміються люди, то й добре. Князя прогнали. Весело.

Я й сам мимохіть усміхався. Коли бачиш, як люди сміються, завжди чогось самому всміхатися хочеться, навіть якщо й не знаєш, чого вони сміються. Та раптом хтось вигукнув:

— Веселощі Русі є пити! А давайте ж сюди хміль-зілля, меди наливай!

І де не взялися бочки з медом хмільним. І захлюпало у келихах довкруж. І тут уже щось страшне почалося.

Коли люди сміються зрозуміло з чого — це нормально. Коли ж сміються без усякої видимої причини, тільки від хмелю дурного — це жахливо.

Он сміється худий, знеможений, мабуть, чимось хворий чоловік. Чого?

А он старий, немічний дід сміється. Чи до сміху йому зараз? Чи тому хлопчикові горбатенькому, що сміється, аж захлинається, і сльози течуть по його замурзаних запалих щоках.

А Минула Гончар... У нього ж сина вбили. Щойно ж говорив. А сам сміється, аж заходиться... Це було страшно! Я подивився на Чака. Обличчя в Чака було страдницьке. Глянув на Єлисея Петровича, той одвернувся.

В цей час у князівський палац убіг розгублений парубок у латаній сорочині.

— Ой! Там Всеслава полоцького з порубу звільнили, хочуть його київським князем проголосити. А навіщо він нам?

Парубок іще щось кричав, але його ніхто не слухав. Усі, регочучи, кинулися на княжий двір, де якісь мужі вигукували: — Князю Всеславу слава! Слава! Слава! — Іди князювати і правити нами! — Київський стіл вільний! Тебе чекає! — Іди, Всеславе, князювати! — Слава Всеславу! Слава! І почали виспівувати, регочучи й пританцьовуючи: — Слава, слава, слава, слава! Мати хочемо Всеслава! ..

І лише окремі люди, отой парубок у латаній сорочині і ще якісь, вигукували:

— Людіе! Схаменіться! Пощо нам той Всеслав?! Чи на те Ізяслава прогнали, аби на шию собі Всеслава посадити?! Схаменіться! Людіє! Але на них ніхто не звертав уваги.

У тому натовпі я побачив раптом скомороха Терешка Губу. Він стояв і озирався на всі боки. Його завжди усміхнене обличчя виглядало якось дивно і неприродно — він дивився навколо розпачливо й винувато.

Якісь меткі люди швиденько розтягали з палацу добро — хутра, скрині, золоте й срібне начиння, коштовності...

Он хтось тягне пробошки — м'яке взуття з цілого шматка шкіри, вишиване, різнрколірне. Оберемок отих пробошок несе перед собою. Вони в нього падають на землю, але він і не помічає. Світу білого за тим оберемком не бачить.

Інший зігнувся у три погибелі, здоровенне сідло на собі тягне. Мабуть, у нього й коня нема, а сідло вхопив.

А там двоє, вириваючи один в одного, на шмаття роздирають золотом шиті жіночі шати.

Якийсь ломига, ухопивши під обидві руки двоє барил з благовоніями (вони йому треба!), через натовп суне. З розгону наступив кованим чоботом на босу ногу отому маленькому горбатенькому хлопчику. Хлопчик скорчився од болю на землі, обома руками за ногу свою закривавлену вхопився, кров юшить, сльози з очей течуть, а ломига регоче... І вже інший ломига з реготом на нього суне, от-от зовсім роздавить.

Не, витримав я, кинувся до хлопчика, просто з-під ніг вихопив його.

І шаленіючий натовп став рухатися переді мною все швидше, швидше, швидше (наче ота прискорена зйомка в кіно), закрутилося все у чорний смерч і... Останнє, що я подумав, було: "Так от чого не видавали людям секрет сміх-трави ті, хто його знав! .."

... Хряснули дверцята таксі на зупинці. Я помітив зелену бороду Єлисея Петровича у відчиненому вікні машини. Він усміхнувся невесело і помахав нам рукою — таксі від'їхало. Вперше він залишав нас отак звичайно, буденно.

Ми сиділи з Чаком на лаві біля пам'ятника Григорію Сковороді на Подолі. Чак зітхнув.

Я подивився на нього. Він сидів згорблений і похмурий. Потім він звів на мене очі. І вираз їх був схожий на вираз очей Терешка Губи, коли той дивився на шаленіючий натовп, — розгублено-винуватий. — Невже справді від отієї сміх-трави так невдало закінчилося повстання? — спитав я. Чак знову зітхнув:

— Хто його зна, чи була та сміх-трава, чи не було насправді... Наша ж з тобою подорож все-таки уявна... Але те, що темний ще тоді був народ, — це точно. І що хміль-зілля замакітрювало їм голови, дуріли вони від нього і часто робили не те, що треба, — теж точно. Про це й літописи свідчать.

І раптом я подумав: "А між іншим, полювали за сміх-травою здебільшого чогось лихі люди. Мабуть, це недарма..."

— Ну от! Закінчилися наші з тобою мандри...— з гірким жалем сказав Чак.— Спасибі тобі, Стьопо... Гарний ти був Мені супутник. Прощай! Хай тобі щастить у житті твоєму! Хай воно буде цікавим і щасливо-пригодницьким, тобто хай усі твої пригоди мають щасливий кінець! .. І — люби цирк. Це прекрасне, вічно юне мистецтво, яке без усякого весел-зілля несе людям радість і сміх. Прощай! — Чак обняв мене і поцілував у щоку. Мені чогось здавило у горлі і засвербіли очі.

Я хотів щось сказати і не зміг. Чак підвівся й пішов, не обертаючись. І, як завжди, одразу зник з очей...

РОЗДІЛ XIX

Таємнича поведінка Сурена. Куди ми йдемо? "Гайда з нами! "

Творча зустріч. "Ну, Монькін! Ну, молоток!.."

Вчора в Сурена був останній зйомочний день. Завтра увечері він летить додому, у свій Єреван. А сьогодні...

Сьогодні на великій перерві він несподівано пі дійшов до мене, злодійкувато озирнувся і таємничо прошепотів:

— Степанян! Слухай! Після уроків не тікай. Чуєш? Є справа. — Що таке? — пошепки спитав я.

— Тс-с-с! — він знову озирнувся.— Таємниця! Потім узнаєш. Зробиш вигляд, ніби йдеш додому, а сам — на спортмайданчик. Тільки щоб ніхто не бачив. Особливо дівчата. Ясно? — Ясно.

Толком я, звичайно, нічого не уяснив. Хіба — що Сурен збирає для чогось хлопців, та й то, видно, не всіх, і що в число вибраних потрапив і я. Серце моє радісно затріпотіло в грудях. І одразу ж стиснулося. Завтра він їде. Як жаль, що він їде. Я вже так звик до нього. Завдяки лому мене перестали дражнити...

Два останніх уроки я був неуважний. Я сидів і раз у раз скоса позирав на Сурена. Інколи він перехоплював мій погляд і ледь усміхався мені. І я ледь помітно усміхався йому. Що він задумав? Що? А втім, байдуже.

Що б він не задумав, я радий, що буду сьогодні з ним, у цей його останній день перед від'їздом. Завтра, може, я його вже й не побачу. Він, мабуть, збиратиметься. Я знаю, що це за день, коли від'їжджаєш. Я добре пам'ятаю: "Ой, не забудь те! ", "Ой, а де поділося це?", "А ти куди

поклав отего?", "Та не крутись під ногами, а роби те, що я тобі загадала! " З Василем і Андрійком я в останній день навіть і поговорити не зміг.

"Ех, Сурен, Сурен, дорогий Сурен Григорян! І нічого ж ти, нічого не знаєш про мої дивовижні мандрівки з таємничим дідусем Чаком! Якби знав, ти б з іще більшим, я певен, інтересом поставився до мене. Ти ж любиш усе незвичайне. Та й сам же ти такий незвичайний! Але навряд, навряд, щоб дізнався ти колись про мою таємницю. Та й ніхто, мабуть, не дізнається ніколи..." І так мені стало тоскно від цієї думки! І так захотілося хоч на одну хвилинку побачити Чака...

Коли продзвенів дзвоник з останнього уроку, я почав нишпорити у портфелі, щось у ньому перекладаючи, виймаючи й засовуючи назад. Я хотів, щоб усі розійшлися і, головне, щоб пішла Туся. Щоб я міг спокійно, не привертаючи нічиєї уваги, побігти на спортмайданчик. Але Туся, як на зло, теж вовтузилася з портфелем і не йшла. Нарешті клас спорожнів, лишилися тільки ми вдвох.

Тоді Туся раптом повернулася до мене і, дивлячись мені просто у вічі, спитала: — Ви що — кудись збираєтесь? І так вона це спитала... — Хто? Що? Куди? — зовсім розгубився я.

— Ех, ти! .. Конспіратор! А я думала, що ти... мені...— Вона враз почервоніла, рвучко підхопилася й вибігла з класу. Кров ударила мені в голову. Що вона хотіла сказати? "... Ти... мені..." Про що це вона? Солодкий сором огорнув меле. Кілька секунд я не міг зрушити з місця. Я відчув себе зрадником перед нею.

Але що я міг зробити?.. Сурен же сказав: "Щоб ніхто не бачив, особливо дівчата..." Хіба я винен?

На спортмайданчику під одним з баскетбольних щитів стояли Сурен, Ігор Дмитруха, Льоня Монькін, Спасокукоцький і Кукуєвицький.

— Де ти застряв? От іще! Чекати його треба! — буркнув Монькін. — Ну, добре, ходімо! — сказав Сурен і рішуче рвонув уперед. Ми вийшли з шкільного двору і попрямували в бік Печерського мосту. — А куди ми йдемо? — спитав Монькін.

— Ага! — сказав Спасокукоцький. — Да-да! — підхопив Кукуєвицький. Сурен не відповів. — Багато знатимете — швидко постарієте! — сказав Ігор Дмитруха, але видно було, що й він не знає, куди ми йдемо. Сурен, загадково усміхаючись, мовчав. Звичайно, якби то був не Сурен, який завтра повертається у Вірменію, ніхто б, мабуть, так не йшов, навмання, наосліп, хтозна-куди, слухняно, мов отара овець. Але то був Сурен.

І ми йшли, нічого більше не питаючи, тільки зрідка перезиваючись і знизуючи подеколи плечима.

Ми добралися так пішки до Печерського мосту (хоча можна була й доїхати тролейбусом), але Сурен ішов, і ми йшли за ним. Біля Печерського мосту ми сіли на тридцятий трамвай. — У мене талони, всіх везу! — підняв догори руку Сурен і, не давши нам опам'ятатися, пробив талони. І тут Монькін раптом зашипів: — Ой! Дивіться, дивіться!

Ми глянули — на передній площадці, біля дверей вагоновода, стояла Туся Мороз. Сідаючи у трамвай з середньої площадки, ми навіть не помітили, що вона сіла з передньої.

— Це оцей, оцей-о...— Монькін показав очима на мене, видно, не наважуючись назвати мене Мухою, але й не бажаючи називати Степаняном, "хвоста" за собою привів! Даму серця! Точно! Я відчув, що почервонів. Спокуха! — цикнув на нього Ігор (видно було, що пащекування Монькіна його дратує). Сурен, Спасокукоцький і Кукуєвицький промовчали.

"Невже вона йшла за нами слідом? — з хвилюванням думав я.— Як я не помітив її? Чого вона йшла? Нащо?"

Коли трамвай зупинився біля станції метро. "Арсенальна", Сурен сказав: — Виходимо!

І ми висипали з трамвая. Висипали і спинилися всі, як по команді, обернувшись в бік передніх дверей. Туся вийшла з трамвая і теж спинилася.

Вона стояла, обома руками тримаючи перед собою портфель, і розгублено усміхалася нам. Мені було так жаль її, що аж у горлі щипало.

Сурен кинув на мене блискавичний погляд і враз рішуче підійшов до Тусі.

— Туся-джан! Гайда з нами! — А... а куди? — тихо спитала вона й зашарілася.

— Вах-вах! — скинув догори руку Сурен. — Які всі нетерплячі! Всі хочуть одразу знати куди! Почекай трохи і будеш знати. Гаразд! ..

Коли міг зайшли всередину станції метро, Сурен різко спинився, вийняв з кишені кілька п'ятаків і перший вручив Тусі: — На! — Ой! Що ти! Не треба. В мене е.

— Слухай! Хто вас веде? Я веду! Без розмов мені! — категорично сказав він, і Туся змушена була взяти п'ятак. І ми всі теж узяли. Видно, він усе продумав зарані. Він був артист; Він знімався в кіно, заробляв гроші. Йому хотілося, як то кажуть, бути широкою натурою. "А-а! — раптом догадався я.Він веде нас на кіностудію". Ми спускалися довгим ескалатором. Туся стояла переді мною, нижче на один східчик.

Я дивився на її тоненьку шийку з двома смішними виткими кучерями (зачіска в неї була коротка, майже хлоп'яча) і страшенне боявся, щоб хтось із хлопців щось їй не сказав. Але ніхто не сказав нічого.

У таємниче урочистому мовчанні ми з'їхали вниз і сіли в поїзд.

Раз наш Сурен вирішив мовчати, мовчали, й ми. .Ну, що ж, він завтра їде, йому так хочеться, треба догодити.

Але нащо він робить з цього секрет? Ну, сказав би зразу — хоче повезти нас на кіностудію, показати... Хіба було б менш цікаво?..

— Увага! — підняв руку догори Сурен.— Приготуватися! На Хрещатику виходимо! — Як?! А ти не помиляєшся? — здивовано спитав Ігор Дмитруха. Хіба нам не до "Більшовика"? Кіностудія ж по-моєму... "О! Значить, Дмитруха теж догадався..."

— Ні! — відрубав Сурен.— На кіностудію завтра. А зараз — на Оболонь. Тю-у! — розчаровано протягнув Монькін. Сурен, мовби й не чув того.

Дмитруха мовчки знизав плечима. Ми перезирнулися й теж знизали плечима.

Ми вийшли на Хрещатику, пройшли через перехід, спустилися по ескалатору і знову сіли в поїзд. Поштова площа. Червона площа. Тараса Шевченка. Петрівка.

Проспект Корнійчука. Оболонь...

Яке все-таки диво оте київське метро! .. Я вже не кажу про красу підземних палаців-станцій, про чарівні сходи-ескалатора... Швидкість! Головне — швидкість.

Якихось десять-п'ятнаддять хвилин — із Печорська ми вже на Оболоні, за десятки кілометрів.

Колись якому-небудь козакові Івану Пушкаренку або Лук'яну Хордизі навіть на найбаскішому коні скакати було цей шмат години півтори, якщо не дві, а волами тягтися — то й усі чотири. А ми на метро — за десять хвилин. Казка! Вийшли ми з метро. І одразу голови вгору позадирали.

Просто біля входу стримить у" небо височенний двадцятиповерховий дивовижний будинок — круглий, наче вежа, згори донизу весь невеликими круглими балкончиками обліплений. Окремо вікон, як у інших будинках, просто й нема, самі тільки балкончики з дверима скляними. Ці-ка-вий будинок!

Не лише я, а й ніхто з наших на Оболоні, здається, ще не був. Бо всі як один зачудовано позакидали голови на той будинок.

Поряд з цим будинком здоровенний Універсам, схожий на чудернацький корабель з кількома палубами. І цю схожість ще більше підкреслює величезний біля нього фонтан з нагромадженими одна на одну брилами граніту. А за фонтаном — клумби, клумби, клумби — десятків зо два заквітчаних усіма, здасться, що є в природі, квітами клумб.

За круглим будинком, далеко на обрії, ліворуч на сонці виграють золоті бані Софії, праворуч проштрикує небо телевізійна вишка. То там старий Київ сховався.

А навпроти, через дорогу, наче починається нове місто, випливаючи з-за Дніпра трьома білими хмарочосами, мов велетенськими вітрилами.

— Ну, от що, хлопці, — Сурен на мить затнувся, глянув на Тусю і додав: — І дівчата! .. Можете мене лаяти. Можете мене бити. Можете

мене проклинати. Але я веду вас на будівництво, де працюють мої батьки... Ми перезирнулись.

Я глянув на Монькіна. В нього вже крутилося на язику "тю", але він не наважився його вимовити.

— Ой! Це ж дуже цікаво! Я ще ніколи не була на будівництві близько...сказала Туся і почервоніла. — І я! — сказав я й відчув, що теж почервонів.

— Правильної — якось не дуже впевнено кивнув Дмитруха. Спасокукецький і Кукуєвицький ще раз перезирнулися й кивнули мовчки.

Всіх нас охопило почуття отієї незручності, коли і правду казати не хочеться, і брехати важко.

— Розумієте, — Сурен опустив очі й почав колупати носком черевика землю. — Розумієте, ми завтра вже їдемо. А бригади батьків давно просили, щоб я прийшов. А... то зйомки були, то школа, то взагалі...— Він раптом у відчаї скивув догори руку.— Вах! .. Вони хочуть, — каже тато, — щоб я... щоб я їм розказав про свою творчість... Уявляєте? Що я — Джигарханян, чи що? Вони мене Джигарханяном називають. Ну як я піду? Як? — він плаксиво скривився. І хоч це виглядало в нього дуже смішно, ніхто з нас навіть не усміхнувся.

Ми раптом усі зрозуміли його. Ми зрозуміли, що він просто соромиться йти до незнайомих дорослих людей сам на оглядини в якості "кінозірки" і тому запросив нас. Що, незважаючи на всю свою, здавалося б, жвавість і жевжикуватість, він сором'язливий, як усі нормальні порядні люди.

— А далі відкладати вже нікуди, сьогодні останній день... Але я сказав татові, що сам я не піду. Лише з... з друзями. "Тільки ж не здумай привести увесь клас, — попередив тато.— Це все-таки будівництво.

Техніка безпеки вимагає, щоб взагалі..." Тому я й... особливо дівчат... Техніка безпеки...Він винувато глянув па Тусю, потім обвів поглядом усіх нас: — Ви мене зневажаєте, так?

— Та ти що! — подолавши нарешті заціпеніння, вигукнув Ігор Дмитруха.

— Давай веди нас швидше! Чого це ми стоїмо? — закричав я, вимахуючи руками.— Давай! Чого ти! Ну! Давай!

Може, я метушився більше, ніж треба, але мені так хотілося негайно щось зробити для нього, підтримати його... Я був такий вдячний йому, що він мене запросив. І ще потім запросив Тусю. — Ходімо! — рішуче сказав Ігор. І ми рушили.

Сурен майже біг підстрибом попереду, весь час озираючись і усміхаючись до нас.

За універсамом розпросторився великий, поросліий травою і помережаний стежками пустир. А за ним починався широченний проспект з красенями-будинками обабіч.

— Це десь отут, зовсім близько. Мені ось тато план намалював, — Сурен крутив на всі боки головою, зазираючи у папірець.— О! Он воно! Точно!

Попереду, обнесений дерев'яним парканом, височів величезний, з багатьма під'їздами, майже на весь квартал, будинок. Частина його вже була зведена, навіть вікна засклені. Частина лише зводилася, Два підйомних крани гігантськими залізними лелеками заклопотано схилялися над тією незведеною частиною.

Ми проминули дитячий майданчик з дерев'яними, під старовинні зруби, вежами, по яких з галасом дряпалася малеча. Навколо

майданчика росли маленькі, видно, довсім недавно посаджені топольки. "Тополині дошкільнята, — подумав я.— Як ота малеча на майданчику. Скільки-то часу мине, поки вони стануть дорослими тополями?! Я вже й жонатий тоді, може, буду". Глянув мимохіть на Тусю й усміхнувся: от якби почула мої думки! .. Ми підійшли до будівництва.

Мабуть, можна було йти й крізь ворота (раз, так би мовити, офіційно запрошували), але Сурен знайшов у паркані дірку, і ми по черзі пролізли крізь оту дірку на будівельну площадку. Як і на всіх будівельних площадках, на ній було безліч різних будівельних матеріалів. Там дошки, там бочки з вапном, з крейдою, з фарбою, там труби, там купи піску, гравію, там паперові мішки з смолою, там якесь залізяччя... Неподалік від підйомних кранів лежали величезні бетонні панелі — з двома вікнами, з вікном і балконними дверима, зовсім глухі, без нічого.

Будинок був панельний. Навіть та, збудована, частина виглядала ще не дуже привабливо — панелі були брудно-сірі, різного відтінку, шви між ними кострубато, нерівно чорніли. І лише під'їзди збудованої частини були гарненько обкладені різноколірною плиткою. По тому можна було уявити, що й весь будинок стане, колись дуже гарний, як ті, що вишикувались поряд з ним і навпроти.

— Значить, так! Увага! — підняв руку догори Сурен.— Триматися разом. Не розбігатись. Я відповідаю за вас головою. Туди, де крани, й близько не підходити. Техніка безпеки. Нам...— він знову зазирнув у папірець, — осюди, в п'ятий під'їзд. Дев'ятий поверх. Спотикаючись, ми рушили до п'ятого під'їзду.

Так сталося, що по дорозі нам ніхто з будівельників не трапився і нікому нічого не довелося пояснювати. Без пригод зайшли ми у під'їзд. Сходи були брудні, заляпані, але вже з поручнями. Згори чулася пісня.

— І що я їм говоритиму? — Сурен скривився, наче в нього заболів зуб.От! Він таки переживав.

— Хлопчики! Ну, придумайте щось! Треба його якось виручити. Придумайте! Ну! — Туся обвела нас благальним поглядом.— Думайте! Ну! Думайте! Швидко!

Вона казала "думайте", а в мене в голові весь час крутилося зовсім інше: "Ех! Злетів би у неї зараз з ноги черевик і полетів би униз, а я б кинувся і, ризикуючи життям, на льоту... Або спіткнулася б вона сама, а я кинувся б і... Ну, чому, чому Ігор міг, а я... Ех! "

Але черевик з ноги у неї не злетів, і сама вона не спотикалася. Не пхати ж її спеціально... — Треба їм якось перебити, розумієте, — сказав Ігор Дмитруха. — Що перебити? — спитав Монькін. — Ну... щоб вони не дуже його розпитували. — Правильно! — вигукнула Туся. — Правильно! — підхопив я. Спасокукоцький і Кукуєвицький відмовчувалися.

Ми піднімалися усе вище й вище, і пісня лунала все голосніше. Голоси були дзвінкі, жіночі. Я вже й слова розбирав. Я добре знав цю пісню. У нас її любили співати. "Ой, дівчино, шумить гай". Відома українська жартівлива народна пісня. Дуже підходяща для будівельників. У ній якраз зачіпається, як говорив дід Грицько, квартирне питання. Пам'ятаєте: Не піду я за тебе: Нема хати у тебе, у тебе. А він їй: Підем, серце, в чужую, Поки свою збудую, збудую. А вона йому категорично: Постав хату з лободи, А в чужую не веди, не веди.

Коли ми піднялися на дев'ятий поверх, саме оці слова й співалися.

"Нічого собі хату з лободи ставлять", — подумав я, позираючи крізь вікно дев'ятого поверху вниз, де підйомний кран поволі піднімав од землі величезну бетонну панель з двома вікнами. Дверей у квартирі, звідки лунала пісня, ще не було, самі лутки.

Ми зайшли слідом за Суреном у коридор, а потім у велику кімнату.

Кілька молодих жінок у спецівках, співаючи, штукатурили стіни. Дуже ловко накидаючи кельмою на стіну розчин, вони рівняли його довгастими дошками так ритмічно, плавно, у такт пісні, що ми задивилися. Та от нас побачили, і пісня враз увірвалася.

— Ой! Суренчик! — радісно скрикнула чорнява бистроока жінка й кинулась до Сурена.— Прийшов-таки, любочка моя! А я вже боялася... Це твої однокласники? Здрастуйте, здрастуйте, дорогі! Жінки одразу обступили нас, привітно сміючись. — Ой, який симпатяга! — Герой! — Цибулька моя! Артистичок! — Рибочка! ..

Звичайно, все це адресувалося Суренові. До нас лише мелькома ввічливо усміхалися. Сурен почервонів, нахмурився й закопилив губу. Ми безпорадно перезиралися. Ну, що, що ми могли тут зробити?

— Ну, досить, дівчата, досить! — владно сказала гарна стрункa молодиця з бровами, наче пташині крила.— Зовсім хлопця засмикали.

— То ти, бригадире, швидше клич свого Бондаренка! — гукнула до неї моторна веснянкувата дівчина.— Бо їсти ж хочеться! — Вона скуйовдила Суренові чуб.— Через тебе, Джигарханянчику, навіть обідню перерву перенесли.

— Ну, давайте лаштуйтеся, а я...— бригадир вийшла на балкон, а жінки заходилися розпаковувати свої сумки, що стояли, накриті брезентом, у коридорі. Ми вийшли на балкон слідом за бригадиром.

— Доведеться трохи зачекати, — обернулася вона до нас.— Зараз їх турбувати не можна.

Підйомний кран уже підніс панель над будинком і тепер повільно опускав її на стіну ще не зведеної секції. Там, куди опускалася панель, стояли двоє монтажників у брезентових робах і в касках. Один високий, дужий, другий .нижчий, з електродом електрозварки в руці.

Високий піднятою догори рукою у лапатій брезентовій рукавиці подавав кранівникові сигнали: "Майна! ", "Віра! ", "Ліво! ", "Право! " І кран поволі-поволі опускав панель на стіну.

От високий монтажник схопив обома руками панель, хитнув щосили, направляючи, і панель щільно стала на місце.

Нижчий монтажник одразу схилився, і, наче новорічні бенгальські вогні, посипалися з-за панелі іскри...

Щойно на тому місці була пустота, порожнява, крізь яку виднілося синє небо з білою хмаркою і далекими пташками, що ширяли у висоті, і враз ця порожнява перестала існувати, замість неї був шмат стіни з двома вікнами. Буквально на моїх очах будинок виріс на два вікна.

І раптом я подумав, що так само, хоч і не так; звичайно, швидко зводився увесь Київ. Віками. Спершу дерев'яні зруби прадавніх слов'ян, потім перші кам'яні теремі, потім Софія, Лавра, Золоті ворота, Поділ, Печерськ, Верхнє місто... Нищився ворогами-нападниками, руйнувався негодою, вітрами й часом. І знову зводився, відроджувався, розбудовувався. Щоб стояти вічно і дивувати світ красою своєю. І все це робили звичайні людські руки. Руки простих київських будівників од найдавніших часів до сьогодні, до отих двох монтажників і кранівника, які щойно поставили панель з двома вікнами. Як швидко він зростає зараз, Київ!

Ще зовсім недавно, кілька років тому, тут була оболонь, за плавні луки з озерами, пасовиськами і сіножаті. А тепер... Нове місто — сучасне, з хмарочосами білими, з широченними проспектами (на другий бік і не догукаєшся!), з площами і бульварами.

— Василю! Гурген! — голосно загукала молодиця-бригадир.— Давайте сюди! Прийшов!

У вікнах щойно поставленої панелі з'явилися монтажники (в одному високий, у другому нижчий), замахали нам привітно руками. — Го-го! — це високий. — Вах-вах! — це нижчий.

Бригадир зайшла в кімнату і приєдналася до жінок, які розкладали на підвіконнях бутерброди, огірки, помідори, яблука, пляшки з кефіром, термоси з чаєм та кавою. Ми лишилися на балконі.

Сурен кривився так, наче з'їв зелене яблуко. Він мовчав, тільки раз у раз махав рукою.

Ми співчутливо позирали на нього — поки що придумати ми не спромоглися нічого.

— Го-го! — басовито залунало з кімнати, яка сповнилася гамором, сміхом, голосами і враз стала тісною. Монтажники в касках, у брезентових робах з широкими поясами, на яких дзвеніли запобіжні ланцюги, хапали бутерброди, нахильці пили кефір, хрумкали яблука. — А де ж наш Джигарханян? — Ану показуйте! — Де кінозірка? — Давайте його сюди! Сурен втягнув голову в плечі й завмер.

У балконних дверях з'явилися ті двоє монтажників, які тільки-но монтували панель (я вже зрозумів: нижчий — то був Суренів тато, а вищий його друг бригадир Бондаренко). Мить — і Сурен і всі ми уже в кімнаті.

— Увага! Увага! — забасив Бондаренко.— Творча зустріч юного кіноактора Сурена Григоряна з бригадами штукатурів і монтажників, де працюють його батьки, оголошується відкритою. Усі весело зааплодували. І тоді запала тиша. Сурен стояв посеред кімнати, червоний і розгублений. Ми, нікому не цікаві, збилися коло дверей.

— Ну, Суренчик, ну, не соромся, ну, розкажи про зйомки, — лагідно припрошувала мама. — Ну! Сурен-джан! — прохально схиляв голову набік тато.

— Ну, ти ж так цікаво нам дома розказував, — схилявся до нього Бондаренко.— Ну, не соромся, чого ти! Тут же усі свої. Ну! Але Сурен мовчав. Тільки все нижче й нижче опускав голову. Як я розумів його! Як мені це було знайоме!

У мене теж таке було. На екзамені. В п'ятому класі. Коли несподівано, саме як мені відповідати, на екзамен прийшов інспектор райвно... Я все знав. Але я не міг вимовити ні слова. Я стояв і мовчав як пень, ї нічого не міг з собою вдіяти... Довелося перескладати на другий день, коли інспектор" поїхав. Навіть батько й мати іноді не розуміють найпростіших речей.

Туся подивилася на мене з такою мольбою, що мені аж защеміло в серці. "Ну, зроби, зроби що-небудь! " — благав її погляд.

Чогось вона дивилася тільки на мене. Не на Ігоря, не на когось, тільки на мене.

"Що ж зробити? Що зробити? Що?" — гарячкове стрибало у мене в голові. І тут в уяві моїй несподівано спливла Гафійка Остапчук. І Мені стрельнуло... — О-о-о! — щосили закричав я, схопившись за вухо. Всі враз обернулися до мене. — Що? Що таке? — О-о-о-о! ..— волав я, тримаючись за вухо і мотаючи головою. — Та ти що? Що з тобою?— перша кинулась до мене Суренова мати. — О-о-о! ..— не відповідаючи, голосив я. Всі обступили мене. — Та що ти? Що з тобою, хлопчику? Що тобі болить? Вухо? Що таке? Але я не відповідав. Тримав паузу, як кажуть артисти.

Треба було тягти час.

Я тільки мотав головою, тримаючись за вухо. І то волав на повний голос, то переходив на тихе скімлення і подавав сигнали, як супутник: Пі-пі-пі-пі-пі! ..

Нарешті, коли тримати паузу було б уже безглуздям, я прохопився: О-о-о! .. Щось у вухо залетіло! О-о-о! .. Ш-т-пі-пі-пі! .. О-о-о! .. І раптом, повернувшись до Монькіна, тицьнув на нього пальцем: — Це він! Він мені щось укинув! О-о-о! .. Мстива все-таки істота — людина!

Монькін отетеріло роззявив рота... І тут блискавично зреагував Ігор Дмитруха.

Щоб Монькін не встиг нічого сказати, Ігор розмахнувся, ніби хотів ударити його портфелем по голові. — Ой! — скрикнув Монькін. — А що ж ти зробив? Бачиш, як людина страждає! — з благородним гнівом вигукнув Дмитруха. Вийшло все дуже натурально. І тут до мене кинувся Сурен. — Його треба до лікаря! Негайно! Негайно! Ходімо! Швидше! — і почав тягти мене на сходи. І цим; зіпсував усю натуральність. Відчувши фальш, я розгублено замовк. Запанувала тиша. Дорослі почали перезиратися й ледь помітно усміхатись. — Ну, як?..— несподівано схилилася до мене дружина Бондаренка.Може, вилетіло? Діватися було нікуди. — О! .. Вилетіло! ..— з радісним здивуванням, наче справді відчувши полегшення, усміхнувсь я. Всі зареготали. Але справу було зроблено.

— Ну, гаразд, біжіть, — махнула нам рукою дружина Бондаренка. А сам Бондаренко пробасив: — Творчу зустріч юного кіноактора з будівельниками на цьому оголошую закритою! Всі знову зареготали. Коли ми вийшли з будівельної площадки, Сурен вигукнув: — Ну, Степанян! .. Ну! .. Я скромно опустив очі:

— Та при чому тут я? Це ж він мені справді...— я кивнув на Монькіна. Та ну?! — Сурен недовірливо обвів усіх поглядом. — Точно! — сказав я. Дмитруха мовчки одвернувся.

Треба ж було якось компенсувати Монькіну отой замах портфелем. Ні за що ні про що мало не постраждав хлопець. — Ну, Монькін! .. Ну, молоток! ляснув його по плечу Сурен. Монькін тільки усміхнувся — він не став заперечувати. А мені нагородою був довгий вдячний погляд Тусі Мороз. У метро на Сурена напало пізнє каяття:

— У-у-у! .. Телепень я, телепень! — бив він себе кулаком по голові.Ну чого, чого я їм не розказав про зйомки? Чого? Вони так просили, а я... у-у-у, слабак! Ми розуміюче усміхалися. І знову в моїй уяві опливла руда Гафійка Остапчук. Чесно кажучи, це ж не я, це ж вона виручила Сурена.

Це вона колись влаштувала отаке з вухом на уроці, не приготувавши домашнього завдання. І саме тим полонила моє серце вигадника і жартуна.

... Гафійка стояла на осонні, приставивши до очей козирком руку.

Потім помахала мені, прощаючись, і почала віддалятися, віддалятися, віддалятися... І раптом я відчув, що у мене зникло почуття вини перед нею. Наче вона пробачила мені.

РОЗДІЛ XX

Прощання з Суреном. Екскурсія на кіностудію.

Чому я не став співаком. "Що він тобі сказав?"

Сьогодні ми прощаємося з Суреном.

Одразу після уроків до школи під'їхав автобус кіностудії імені Довженка, якого прислав за нами режисер Сурена Віктор Михайлович. Він запросив нас усіх, увесь клас і вчителів, на екскурсію по кіностудії і на прощальний обід.

З нами поїхали і Ліна Митрофанівна, класний керівник, і Тіна Гаврилівна, і Ольга Степанівна, і Ірина Володимирівна, і Олександр Іванович, і навіть завпед Віра Яківна. Звісно, на кіностудію всім цікаво поїхати.

Режисер Віктор Михайлович, веселий жвавий дядечко з сивим волоссям і засмаглим, майже чорним обличчям, довго водив нас по кіностудії. Спершу показував територію, потім павільйони. Територія була дуже гарна, всуціль обсаджена деревами, наче парк. Велику частину її займав прекрасний яблуневий сад, власноручно посаджений славнозвісним кінорежисером Олександром Довженком, чиє ім'я носить кіностудія. Навіть справжній ставок був з плакучими вербами і очеретом. А за ставком великий штучний басейн з водою, за яким височіла здоровеннецька стіна, а на ній... намальоване небо — блакитне небо з білими хмарками. То був спеціальний басейн для комбінованих зйомок, пояснив нам Віктор Михайлович. На ньому пускали макети кораблів, влаштовували морські бої, бурі, шторми та інші морські неприємності, які в натурі зняти неможливо. Потім він повів нас у павільйони.

Павільйони були величезні. Стелі, помережані сплетінням залізних рейок, губилися в темряві десь високо-високо вгорі. А внизу стояли декорації якихось шматків квартир, розрізаних то вздовж, то впоперек сільських хат, вулиць і подвір'їв...

В одному павільйоні ми навіть побачили здаля зйомку. Декорація зображувала частину якогось заводського цеху. Біля верстата, яскраво освітлений величезними прожекторами (які називаються ДІГи), стояв молоденький хлопчина, а до нього йшла дівчина. Але дійти ніяк не могла, бо режисер, абсолютно лисий, у темних окулярах, весь час її зупиняв, кричав: "Стоп! " — і гнав назад. І знову вона починала йти, і знову він кричав: "Стоп! " — і, розмахуючи руками, щось їй пояснював.

А оператора, який з кінознімальним апаратом наїжджав по рейках на платформі їй назустріч, двоє дядьків у спецівках терпляче відтягали назад.

Коли ми тільки зайшли у цей павільйон, Олександр Іванович, наш учитель праці, побачивши верстат, приглушено вигукнув:

— О! 16К-20! Універсальний токарно-гвинторізний верстат. Виробництво заводу "Червоний пролетар"! Я на ньому працював!

І стільки було радісної ніжності в його голосі, наче він зустрівся з другом дитинства.

А потім Віктор Михайлович завів нас до великої кімнати, де був накритий довгий стіл, біля якого поралися дідусь Сурена Акоп, такий же довгоносий і симпатичний, тільки лисуватий і з маленькими вусиками, а також двоє якихось молодиків у джинсах і яскравих куртках, певно, асистенти Віктора Михайловича.

На столі стояли вази з усякими бутербродами, з цукерками, з тістечками, з яблуками, пляшки з "пепсі-колою", лимонадом і мінеральною водою.

Всі сіли за стіл, поналивали собі в бокали, хто що хотів. А тоді підвівся Віктор Михайлович і сказав:

— Товариші! Мені дуже приємно приймати друзів і однокласників, а також вчителів нашого дорогого Сурена, Суренчика, як ми його називаємо. Ми всі, вся зйомочна група — і я, і головний оператор, і директор картини, і весь творчий склад, робітники, електрики, освітлювачі — всі за цей місяць дуже полюбили його. Він надзвичайно щирий, я б сказав, органічний хлопчик. І наполегливий, роботящий. Працювати з ним було радісно. І робота його в нашій картині, я б сказав, надзвичайно цікава. Картина ще не готова. Не знаю, якою вона вийде. Але все одно робота Суренчика на сьогоднішній день, я б сказав, — окраса відзнятого матеріалу. І я сподіваюся... Тьху! Тьху! Тьху! — режисер повернув голову наліво і швидко тричі тьхукнув через ліве плече, — що все буде гаразд. Дорогий, Суренчику, звичайно, далеко-

далеко не всі, хто знімається у дитинстві в кіно, стають потім кіноакторами. Більшість не стає. Тому не думай, що твій життєвий шлях уже визначився, що ти вже кіноактор. Ні! Але якщо трапиться так, що ти все-таки станеш актором (а такі випадки іноді бувають, наприклад, Лена Проклова), то я дуже хотів би мати можливість ще раз зняти тебе уже дорослого у своєму фільмі. Хай тобі щастить, любий мій! ..— Віктор Михайлович обняв і поцілував Сурена. Всі зааплодували.

Потім виступила Віра Яківна, наш завпед.

Вона дуже пристрасно говорила про дружбу народів, про найважливіше з мистецтв — кіно, про важливі завдання, які стоять перед усіма.

За нею виступила Ліна Митрофанівна, яка теж говорила про дружбу народів і про мистецтво кіно, наймасовіше і найважливіше.

— Тільки чомусь для дітей фільмів створюють ще мало, — опустивши очі, сказала вона під кінець.

Далі несподівано виступив Олександр Іванович, який висловив радість з приводу того, що на студії створюються фільми про робітничий, клас.

— ... Як ми переконалися на прикладі токарного верстата 16К-20 і молодого робітника біля нього.

Тіна Гаврилівна окремо не виступала, вона обмежилася дзвінкою реплікою з місця про те, що було б добре, якби вчителів частіше запрошували на студію.

Від класу виступила Надя Трав'янко, староста. Вона сказала, як у класі всі добре зустріли Сурена, як швидко пролетів цей місяць і як шкода, що він уже їде... — Він дуже гарний і чемний хлопчик. Просто

дуже. — Не те що деякі! — вигукнула Тося Рябошапка. — От іменної — підхопила Надя й сіла. І тут раптом виступив Суренів дідусь Акоп.

— Дорогі мої! Прекрасні ви мої! Величезне вам, як гора Арарат, спасибі! За добрі слова й щирі почуття! За увагу і повагу до внука мого Сурен-джана. Від усієї сім'ї Григорян спасибі! Я запрошую вас усіх до нас в Єреван. А поки що я хочу, щоб ви покуштували нашу національну страву. Долма називається.— І дідусь Акоп дістав з-під столу загорнуту в кошму величезну каструлю, розгорнув, зняв кришку і почав накладати на тарілки маленькі паруючі голубці. Голубці були незвичайні: замість капусти — виноградне листя. Але нічого подібного я ніколи в житті не їв. Вони просто танули в роті. І, незважаючи на те, що деякі вже їли тістечка й цукерки, всі накинулися на ту долму. Навіть тости про дружбу народів на якийсь час припинилися. Чулися тільки прицмокування й вигуки: "Ах! ", "Ох! ", "Ух! ", "Ну-у! .."

Нарешті всі понаїдалися, і Віктор Михайлович, звертаючись до нас, сказав:

— Хлопці й дівчата! А тепер, може, художню частину влаштуємо? Га? Може, хтось заспіває, вірш прочитає, потанцює? Га? Та не соромтесь. Не соромтесь! Ну! Ліна Митрофанівна підхопила:

— Ой! Правильно! Тося, Надя, Ніна! Ну! Ну, давайте! .. Та-ня! Ти ж у нас артистка! Вітасик! Ти ж так добре декламуєш вірші! Ну!

Але всі перезиралися, хмикали й опускали голови. Ніхто не наважувався починати перший. І тоді я не знаю яка сила раптом підкинула мою руку догори. — О! Стьопа! Давай! — радісно вигукнула Ліна Митрофанівна. Я підвівся. "А, будь що буде! "

— Я теж хотів бути артистом! — похмуро сказав я.— Тільки не в кіно, а на естраді. Співаком хотів стати. Як Гнатюк.

Всі дружно засміялися. Бо я це спеціально сказав, щоб смішно було. Під Тарапуньку. Ще й губи вперед трубочкою витягнув, як він, коли "тюк" говорив.

— А що — хіба погано? Співаком, по-моєму, найкраще. І популярність у співаків найбільша, і... все інше... Так от я й вирішив співаком стати. Голос у мене, чуєте, який? Го-о-о! — я заревів. Усі знову засміялися.Гарний? Правда? А от слуху, чесно кажучи, менше, ніж для співаків треба. Це трохи мене засмучувало. Але мій дідусь Грицько сказав, що слух — це така річ, яку можна розвивати. Головне для співака все-таки голос. Так от я й почав розвивати свій слух. Дома мені його розвивати мама не дозволяла, то я його на вигоні розвивав, коли пас корову. Корові це дуже сподобалося, вона навіть пастися кинула, весь час слухала. Тільки чогось доїтися перестала... Почати свою кар'єру я вирішив з художньої самодіяльності, а щоб не так. лячно, дружків своїх Василя та Андрійка підбив на ансамбль "Школярики-дударики". Я тягну, вони підхоплюють.

Одного разу в сусідньому селі був концерт художньої самодіяльності. Тамтешнього ансамбля "Доремікваселя". Звичайно, ми поїхали послухати конкурентів. Запрягли в підводу кобилу Муську, спокійна така і співи мої любить. Інші коні чогось моїх співів полохалися, брикали, щулили вуха, а Муська нічого. Поїхали. Побули на концерті. Розкритикували "доремікваселів" ущент. "Хіба то самодіяльність? У нашому селі півні краще співають, ніж їхні солісти! .." їхали назад — усю дорогу співали. Я заспівував, хлопці підхоплювали. Багато пісень проспівали. І майже всі чогось ті, що починаються з "Ой": "Ой, у полі вітер віє", "Ой, вербо-вербо", "Ой, я нещасний", "Ой, казала мені мати", "Ой, наступала та чорна хмара..." і таке інше. Оте "ой", заспівуючи, я вигукував так, наче з мене шкуру дерли. Виходило дуже здорово. Захрипли нарешті і вирішили трохи перепочити. їхали ми, звісивши з воза ноги, як усі на возах їздять.

Я з одного боку сидів, хлопці з іншого, спинами до мене.

Іду я, ногами метляю. І раптом — раа! — нога моя між спиці вскочила. "Ой, нога! " — закричав я.

А хлопці думали, що то я знову пісню заспівав, та як підхоплять: "Ой, нога-а, нога-а.." Я кричу, а вони співають. Я кричу, а вони співають.

Добре, що кобила Муська була таки музикальна, недарма другим голосом підгогокувала — почула, що я щось не те, щось фальшивлю, спинилася, голову назад повернула. Це й врятувало мою ногу. А то б лишився я кульгавим на все життя.

Після того співати я кинув і артистом уже більше бути не хочу, махнув я рукою і сів.

Чи то справді всім сподобалося, чи то вони були сьогодні такі добрі, але з всі так весело сміялися і так дружно плескали у долоні, що я аж почервонів. — Молодець? — Молодець! — Молодець! — чулося звідусіль.

Та одне "молодець" було мені особливо дороге. Його сказав Ігор Дмитруха. І по очах я бачив, що він не лукавив. І такий він був мені симпатичний у цю мить, такий симпатичний! Ну, дражнив він мене колись Мухо", ну, глузував, ну, стявся! Ну й що? Я вже про це забув. А як він черевик отої дівчини з-під колеса вихопив! От цього я не забуду ніколи. Тоді я йому щиро сказав "молодець", а тепер він мені... Поквиталися наче.

І ще одне "молодець" було мені дуже приємне. Його сказала Туся Мороз. Правда, я не чув і крізь галас почути не міг — вона далеко від мене сиділа. Я прочитав по її губах і по очах...

І Валера Галушкинський, і Льоня Монькін, і Спасокукоцький та Кукуєвицький, і Люба Присяжнюк, і Надя Трав'янко, і всі-всі дивилися на мене і сміялись. Але ж то був зовсім не той сміх, як тоді, коли я був Мухою! То ж зовсім не той сміх!

Якщо найвища у світі радість, яка переповнює тебе, переливаючись через вінця, називається щастям, то, значить, я був щасливий у ці хвилини. Як я їм був усім вдячний!

Що мені говорили, як мене підхвалювали, переповідати не буду. А то ще скажете, що я звичайнісінький хвалько. Просто так уже сталося, що я перший виступив із своїм номером, відважився, то мене й хвалили.

Те, що я їм розповів, я не сам вигадав, і такого зі мною насправді не було. То я в старій підшивці журналу "Піонерія"

колись вичитав, але, переказуючи, трохи змінив, до себе приміряв.

Після мене виступала Таня Верба. Співала. Дуже гарно співала. І плескали їй не менше, як мені. Потім Вітасик Дяченко читав вірші. І йому теж аплодували.

А тоді Спасокукоцький та Кукуєвицький показали акробатичний етюд. Правда, не зовсім вдало. Спасокукоцький вибрався на плечі Кукуєвицькому, але той не витримав і впав. І Спасокукоцький гепнувся на підлогу. Проте вони не розгубилися, а вдали, ніби так і треба, начебто етюд був гумористичний. А потім почали говорити, хто ким буде.

Ну, Сурен, Таня Верба і Вітасик Дяченко, ясна річ, артистами. Мене якось за інерцією теж в артисти зарахували. Я не став дуже заперечувати, хай зараховують: клоуни ж — артисти.

Ігор Дмитруха сказав, що він, мабуть, буде прикордонником, начальником застави.

Валера Галушкинський ще з дитячого садка мріє стати капітаном далекого плавання.

Спасокукоцький і Кукуєвицький збиралися в космос, вони не сумнівалися, що стануть космонавтами.

Невеличкі, міцненькі, збираються спортом займатися — якраз те, що треба.

Льоня Монькін захоплювався філателією, тобто збиранням марок, і тому вирішим зв'язати своє життя з магазином "Філателія" — хотів бути директором того магазину. Тут Олександр Іванович не витримав:

— Ти диви! Самі за себе артисти і космонавти! Ще й директор! І жодного тобі робітника. А хто ж вас, артисти, годуватиме й одягатиме? Та й у космос вас ще ж і запустити треба. Хто ж це робитиме? Га? Ну, артисти! .. Всі опустили очі. Справді, вийшло якось не той.

Час так швидко минав, що ми й не зогледілись, як вже треба було їхати до Бондаренків по Суренових батьків і по речі, а потім на Бориспіль, їхали тим самим студійним автобусом. Усі вирішили проводжати Сурена аж в аеропорт. Тільки декілька учнів, у яких були поважні причини, а також Ольга Степанівна та Ірина Володимирівна, які кудись поспішали, по дорозі вийшли.

Після того як в автобус підсіли Бондаренки й Суренові батьки, стало ще веселіше й галасливіше. Всю дорогу Суренів тато і Бондаренко обіймалися один з одним і з режисером Віктором Михайловичем і раз у раз зривалися співати. Але жодної пісні так і не заспівали.

Таких галасливих проводів Бориспільський аеропорт, мабуть, давно не бачив і не чув.

— Цитьте! Цитьте! .Ми не почуємо, як оголосять посадку на наш літак! час від часу скрикувала Ліна Митрофанівна. Вона чомусь вважала себе найбільш відповідальною за проводи.

І от, коли вже оголосили-таки посадку на літак Київ — Єреван і всі почали похапливо обійматися, Сурен раптом кинувся до мене, обняв за шию й гаряче зашепотів просто у вухо:

— Степанян! Щоб ти знав! Муха по-вірменському — чанч! Розумієш? Чанч! Тільки поки що — цс-с-с! .. Нікому!

Я розкрив рота, але... і не зміг, і не встиг нічого сказати. Сурен уже біг до батьків, які махали йому з черги, що сунула крізь вузькі двері на льотне поле.

— Що? Що він тобі сказав? — кинулися до мене Спасокукоцький, Кукуєвицький і Галушкинський.

— Нічого... особливого... Сказав, що я хороший хлопець і ви повинні добре до мене ставитися. От! — Ги-ги! — засміявся Галушкинський. Спасокукоцький і Кукуєвицький засміялися теж. Але добродушно, незлостиво. Часи глузувань з мене минули назавжди.

РОЗДІЛ XXI

"Таємниця скомороха Кияна". Чак зникає... "Діду! Ви приїхали?! "

Я розказую йому все. Знову — Туся. До побачення!..

У душі моїй безладдя, хаос.

Різні, зовсім протилежні думки й почуття громадяться, лізуть одне на одне і плутаються.

Я не можу ще отямитися від радісного потрясіння на кіностудії, коли мій шостий "Б", нарешті, визнав мене, прийняв у свій дружний гурт і з

зацькованого Мухи я став трохи не героєм, якому всі аплодують і кричать "молодець! ".

Але все-таки — ні! Герой не я. Герой усе-таки — Сурен! Сурен! Суренчик! Це ж треба! Таке вигадати: начебто Сурен по-вірменському — муха. І тільки для того вигадати, щоб хлопці припинили мене дражнити. Чи зміг би я так зробити? Мабуть,

просто не додумався б. А чому? Тому що багато думаю про себе, думаю тільки про себе, про свої переживання. Адже весь оцей час, всі оці майже два місяці я думав лише про те, як би утвердитися мені в новому класі, як би перемогти хлопців, які глузували з мене, як би втерти їм носа. А часом (чого вже там "папірки завивати", як каже мій дід Грицько) хіба не подумував я навіть про те, щоб помститися їм? Подумував. Ой, подумував! Чого тільки я їм подумки не бажав, аж соромно згадувати.

І, чесно признаюся, як хотілося мені розкрити секрет отого весел-зілля, сміх-трави — для себе. Тільки для себе! Щоб сміятися їм усім в обличчя, щоб ніяке їхнє глузування не могло вибити мене з колії, щоб, навпаки, я з них усіх міг скільки завгодно глузувати й сміятися.

І знову переді мною виникає образ Чака, дивовижного дідуся Чака, старого клоуна. І серце моє щемить і стискається. Він так попрощався зі мною три дні тому, як прощаються назавжди. Виходить, я його вже більше не побачу? Не почую його хриплуватого голосу, не зазирну в його блакитні очі, щоб прочитати в них таємницю (без якої, як він каже, не може жити людина)? Ніколи не помандрую з ним у минуле в пошуках сміх-трави? Мені чогось неприємно навіть думати тепер про оту сміх-траву, але... І знову телефон задзвонив так раптово, що я здригнувся. — Стьопо?

— Ой! Це ви?! А я тільки що про вас думав! Серйозно! Чесне слово! ..

— А я про "тебе. От бачиш, як у нас синхронно вийшло, бачиш...— Голос Чака був такий лагідний і привітний, наче ми розлучилися з ним не три дні тому, а принаймні три місяці. — А як ваше здоров'я?

— Та нічого... Риплю ще, як старий віз. Оце дзвоню тобі з автомата. Я тут у Парку Примакова гуляю, над Дніпром. Біля тебе недалечко. Якщо не дуже зайнятий і є бажання, приходь, разом погуляємо трохи. — Зараз! Зараз прийду! Ви де там будете? — Біля пам'ятника Примакову, на лавці. Ну, до зустрічі! — Ага!

Це було щось буквально фантастичне. Я думав про нього, сумував, що більше його не побачу, і раптом — він подзвонив.

Можна було проїхати дві зупинки на тролейбусі, але мені здалося, що тролейбусом буде довше, — поки його дочекаєшся, а тоді він ще зупинятиметься на зупинці та й їде на цьому відтинку повільно.

Я побіг бігом. Я взагалі люблю бігати. Я швидкий, "Наче скипидаром підмазаний", — каже дід Грицько.

Старий Чак сидів на лавці, поклавши підборіддя на руки, що спиралися на ціпок. Це було щось нове. Він ніколи раніше не ходив з ціпком.

Я підбіг до нього такий захеканий, що не міг відразу навіть вимовити привітання.

— Ну чого ж ти так біг? От іще! — Але видно було, він задоволений, що я так поспішав. Очі його світилися ніжністю.— Ну сідай, відпочинь, оддихайся трохи, — він посадив, обняв мене за плечі.— Гарний день сьогодні. Може, один з останніх сонячних днів золотої київської осені... А потім почнуться дощі, негода, не захочеться й носа на вулицю висунути. Сидітимеш у кімнаті й тільки слухатимеш, як капотить нескінченний дощ за вікном... А зараз диви, як гарно! Усіма барвами осені переливаються

дерева. І отут, у парку, і там, на схилах, де Видубицький монастир. Гарно!

Я відчував — він перечікує, поки я віддихаюсь, і не починає якоїсь розмови, яку хоче почати. Нарешті він подивився на мене уважно і, мабуть, вирішив: тепер можна.

— Стьопо, скажи — ти ж мрієш про майбутнє? Про той час, коли ти виростеш, станеш дорослим, будеш тим, ким ти хочеш бути? Мрієш? Правда? Мрію! Авжеж. Усі, по-моєму, мріють.

— Так, звичайно. Всі мріють. Але не всі уявляють свою мрію образно, яскраво, у живих картинах. Ти, я думаю, уявляєш. Тобто не думаю, а певен. Інакше ми б не могли мандрувати з тобою в минуле. М-да...— Чак на якусь хвилину замовк, глянув на мене усміхнене й наче ніяково.— Хочу я тебе, Стьопо, попросити...— він знову замовк. — Що? Будь ласка, просіть.

— Запроси мене на кілька хвилин у майбутнє. Хоч би одним оком глянути... Га? — Як? — розгубився я.— Як же я це можу зробити?

— Дуже просто. Так, як робив я. Тільки я мандрував з тобою у минуле. А ти помандруй зі мною в майбутнє.

— Ну, так то ж ви, а то — я. У вас, мабуть, якісь особливі здібності. Ви самі казали, за допомогою гіпнозу, навіяння, чи як воно там...

— Ні, Стьопо. Я — це я, але головне в тобі, головне — це ти. Твоя фантазія, образна картинна уява. І якби я не розпізнав, не відчув у тобі це, ніякі наші мандрівки в минуле були б неможливі. Отже, якщо ти дуже захочеш і напружиш

свою уяву, то все буде гаразд. А я з свого боку теж, звичайно, робитиму зусилля.

— Ну... добре, — не дуже впевнено сказав я, все ще не вірячи, що я зможу здійснити мандрівку в майбутнє.

— Ні, Стьопо, якщо ти будеш такий невпевнений, то нічого не вийде. Треба переламати себе. Треба повірити й захотіти. Чуєш! — у голосі Чака було стільки переконаності, що вона передалася й мені.

— Ну, гаразд! Давайте! — сказав я і, наслідуючи Чака, взяв його за руку.— У який рік помандруємо?

— Мабуть, у двохтисячний. Цікавий же рік. Третє тисячоліття починатиме. Це ж. тобі в двохтисячному тридцять років буде. Найкращий вік для дорослої людини. Вік здійснення мрій, розквіту, буяння молодості і творчих злетів. Прекрасний вік. Давай!

— Давайте! — я стиснув його руку, заплющив очі, напружуючи свою уяву, і...

Спершу виникла музика. Бадьора весела, радісна й водночас якась надзвичайна — об'ємна, стереофонічна й наче неземна: звуки линули мовби з неба, з далеких світів і відгукувались у самому серці, в кожній клітині тіла.

Потім я побачив, що сиджу поряд з Чаком у ложі цирку. Причому цирку якогось незнайомого, в якому я ще ніколи не бував.

Гасне у залі електрика, прожектори висвітлюють форганг. І з'являється шпрехшталмейстер.

— Дорогі друзі! Любі кияни! — лунким цирковим голосом вигукує він.Вітаю вас з новим, двохтисячним, роком! Сьогодні ми відкриваємо новий експериментальний цирк "Лівобережний". І відкриваємо його прем'єрою святкової циркової вистави "Таємниця скомороха Кияна".

Уперше в світі в цирковій виставі використано голографічні кінотрюки. Отже, починаємо! Музика заграла марш.

На якусь мить у мене мелькає думка: "А чому я сиджу в ложі? Чому я не на арені або не за кулісами, за форгангом?" Але розвивати цю думку я не встигаю, бо починається вистава, — і я забуваю про все на світі.

Купол цирку раптом розсувається, одкриваючи темне зоряне небо. Зорі мерехтять, переморгуються, і враз одна зірка зривається і летить, прокреслюючи небо, збільшується, збільшується, надає на арену й перетворюється на клоуна в одязі скомороха (це, мабуть, і є скоморох Киян). Потім так само з'являються на арені інші скоморохи, їх багато. Вони починають танцювати, виконувати різні акробатичні трюки. З'являється скоморох з ведмедем, який теж виконує кумедні трюки. Весело на арені.

Та от на арену вилітають на конях половці, женуться за скоморохом Кияном, падають в коней, знову на ходу стрибають на них, Киян вивертається, але половці все ж хапають його, вимагають від нього щось. Та друзі-скоморохи виручають Кияна, і він тікає... На хвилину гасне світло.

І знову зривається з неба зірка, і летить, і падає на арену. І обертається на веселого чубатого запорожця. З'являються інші запорожці, танцюють, змагаються в силі. Виїжджає на арену віз, запряжений волами. Випрягають запорожці волів, ставлять їх на воза, і один запорожець-богатир піднімає на плечах віз разом з волами.

А чубатий сміян-запорожець жартує, всіх веселить (це той самий клоун, який був скоморохом).

З'являється двоє ченців, вони щось хочуть видурити в чубатого веселого запорожця, грають на різних інструментах (музична ексцентрика), але він тільки сміється з них. Ченці погрожують, зникають.

І тут на арену вилітають на конях з кривими шаблями татари. Починається грандіозна пантоміма-побоїще. Запорожці перемагають, проганяють татар... І знову на хвилину гасне світло.

Зривається з неба зірка і летить, падає на арену. І обертається на клоуна, на кульгавого клоуна П'єра. В руках у нього каструля.... П'єр показує дуже веселий номер.

І раптом просто в небі з'являється трапеція. На ній повітряна гімнастка Тереза. Музика грає старе меланхолійне танго.

А на арені вже артисти дореволюційною цирку в кумедних смугастих трико. Починається, як тепер кажуть, вистава-ретро, тобто пародія на виставу старих часів.

Похмурий клоун Рудий Август спершу просить, потім, погрожуючи, вимагає щось у клоуна П'єра. П'єр знизує плечима — нема, мовляв, у мене того, що ти просиш. Рудий Август відходить незадоволений.

Довготелесий багач-меценат вимагає в управляючого цирком смертельний номер. Той погоджується. Кличе Рудого Августа. Говорить йому щось, показуючи вгору на повітряну гімнастку. Рудий Август зникає.

На арені — дикі звірі. А над ними вгорі повітряна гімнастка. Тереза виконує карколомні вправи на трапеції. 1 раптом трапеція обривається, і Тереза летить вниз, на арену. Звірі не чіпають її, тікають з арени.

Клоун П'єр, інші артисти, Рудий Август, управляючий цирком кидаються до Терези.

П'єр усе розуміє, б'є Рудого Августа, хапає за груди управляючого. З'являється поліція, забирає П'єра...

І знову затемнення. І знову зриваються з неба зірки, багато зірок... І стають вони червоними зорями, і, падаючи на арену, перетворюються на червонозоряних вершників-щорсівців.

Весело гарцюють па арені щорсівці. І серед них — П'єр і Тереза. П'єр показує каскад веселих номерів, які символізують перемогу добра над злом, свободи над неволею, перемогу народу над панами. І в цій перемозі — секрет оптимізму, секрет незнищепності гумору народного, вічності сміху і радості... Спалахує в залі світло. І зал вибухає оплесками. — Добре! Спасибі тобі, Стьопо! — шепоче мені Чак.

І я підводжуся в своїй ложі й вклоняюсь. І тільки тепер раптом згадую, що це все означає. Я згадую, що я робітник, токар вищого розряду (як тато), працюю на заводі "Більшовик" і одночасно захоплююся цирком (хоч клоун з мене й не вийшов). І оце написав лібретто циркової вистави. Отже, я автор. Це мій перший твір.

Та от двері з коридора відчиняються і в ложу вриваються якісь люди. Обіймають мене, цілують, дають квіти. — Ну, молодець! Ну, Степанян! От чорт!

Я придивляюсь і раптом пізнаю — та це ж мої однокласники: Ігор Дмитруха, Валера Галушкинський, Макароніна, Тося Рябошапка, Таня Верба, Туся Мороз... Але які вони невпізнанно дорослі! У Ігоря Дмитрухи вуса. Льоня Монькін з бородою. А Валера Талушкипський лисий. Тільки Спасокукоцький та Кукуєвицький мало змінилися, такі ж невеличкі, міцненькі, акуратненькі. А дівчата — просто красуні. З такими зачісками, у таких платтях — упасти можна.

І, навіть не питаючи їх, я вже знаю, що Ігор Дмитруха працює старшим економістом у тресті, який очолює Льоня Монькін. А Валера Галушкинський інженер" на "Арсеналі". А Спасокукоцький та Кукуєвицький — обидва лікарі, тільки Спасокукоцький — зубний, стоматолог, а Кукуєвицький — фізіотерапевт, до того ж майстер спорту.

Таня Верба — співачка, солістка Київського театру оперети (єдина, до речі, яка стала тим, ким мріяла у шостому класі). Тося Рябошапка — директор ресторану, Макароніна — вчителька (хто б подумав!), а Туся Мороз... Я дивлюся "на Тусю Мороз і раптом не можу

згадати, ким же вона працює. Я тільки бачу її очі, які сміються мені з-під окулярів, і серце моє тьохкав: у тих. темних, глибоких, як прірва, очах світиться щось далеке й близьке, наче вогник рідної хати на обрії серед ночі...

— Ну, Степанян! Молоток! — плескає мене по плечу Ігор Дмитруха.Вітаю! — Вітаємо! Вітаємо! — підхоплюють усі. Я обертаюсь і дивлюся на Чака. Він усміхається і мовчки схвально киває мені головою.

— Друзі мої! — казку я.— Якщо вистава сподобалась вам, то заслуга тут не стільки моя, скільки цієї людини. Я хочу познайомити вас. Це один з найцікавіших... .1 раптом Чак перебиває: — Стьопо! Милий! Що ти робиш? Вони ж не бачать мене. Я ж невидимий для них. Мене ж уже давно немає на світі. Я озирнувся. Всі якось дивно поглядали на мене.

— Ох, ці мені письменники! — вигукнув Льоня Монькін.— Завжди чекай від них якоїсь несподіванки, розиграшу якогось. — Ану тебе! — махнула рукою Макароніна. — От вигадник! — підхопила Тося Рябошапка.

— А він і в школі такий був! Не пам'ятаєте, чи що? — сказав Валера Галушкинський.

Я знову подивився на Чака, і тільки тепер до мене дійшло, що він сказав... "Мене ж уже давно немає на світі..." Друзі щось говорили, сміялися, але я не слухав. Мені раптом страшенно захотілося назад, назад у дитинство. Я напружився.

Щось задзвеніло струною, наче обірвалося в мене всередині. Знову погасла у цирку електрика і засвітилися високі зірки.

Я ще чув голоси, але вже одірвався від землі й летів у чорну безодню, тільки не вниз, а вгору...

Мабуть, з майбутнього повертатися назад важче, ніж з минулого.

Щось гуло й тремтіло у мене в грудях. Я наче прокидався од важкого сну. Нарешті розплющив очі.

... Я сидів на лавці у Парку імені Примакова. Один. Чака не було.

Біля мене лежав аркушик паперу, придавлений камінцем. То була записка. Я взяв її.

"Прощай, Стьопо! Ти заснув, і я не хотів тебе будити. А мені вже час... Спасибі тобі за мандрівку! Щастя тобі! І таємниць! Обнімаю. Чак". Я повільно брів додому.

Чого ж він пішов? Чого не розбудив мене? Невже це останнє наше побачення? Він такий старенький і так погано себе почуває... І я навіть не знаю, де його шукати, не знаю його адреси. Вулиця Чкалова, а який номер? Та й чи маю я право його шукати?

Він цього не хотів. Він хотів, щоб лишилася таємниця, загадка.

Ну що ж! Значить, буде так. Ніколи в житті я до кінця не знатиму все про таємничого Чака: де він жив, хто його родичі, діти, онуки, може, навіть правнуки... А може, він жив самотньо і в нього не було нікого? Бувають же в житті й такі самотні ДІДУСІ.

Чак! Яке дивне прізвище! І раптом я подумав, що воно може бути скороченням від "чарівник" або "чаклун". А втім, цілком нормальне прізвище. Навіть письменниця е така — Чак. Я її книжку бачив у бібліотеці — "З біографії слова". Звичайне прізвище. А людина така незвичайна.

Я згадав дорослого Дмитруху з вусами. Дорослого бородатого Монькіна. Лисого Валеру Галушкинського... Дивно! Ігор Дмитруха — старший економіст у тресті, яким керує Монькін. А як він, Дмитруха, глузує зараз з Монькіна! Цікаво, якби Ігор раніше знав, що Монькін стане такою "цяцею" і буде його начальником? Як би він ставився до нього? Та й інші. Якби вони знали своє майбутнє, як би вони поводилися?

А я?.. Тю! Хіба я мріяв коли-небудь бути письменником? А втім... Хто його зна. Може, трошечки і мріяв.

Я піднявся ліфтом на свій дванадцятий поверх, вийшов і... зупинився як вкопаний.

Під дверима нашої квартири на чемодані сидів... мій дід Грицько. Діду! — кинувся я до нього.

— Здоров, розбійнику! — дід обняв мене.— Я вже думав, що й ночувати під дверима доведеться. — Ви приїхали?! — вигукнув я безглуздо-радісно.

— Ні. Дома лишився. Чемодан мій тільки приїхав, — хмикнув дід.

— А чого ж не подзвонили, телеграми не дали? Ми б зустріли!

— Краще на день швидше, ніж на хвилину пізніше. Ото як побалакав з тобою по телефону, то так мені в п'ятах закрутило — здається, пішки побіг би у той Київ. Терпів кілька днів, терпів (баба казала: "Хай уже на Жовтневі свята"), а тоді не витерпів, знявся і — от бачиш.

— Ой! Це ж так здорово! Це ж так здорово, що ви приїхали! Це ж...— я аж захлинався від радості, і ключ стрибав у моїй руці, не попадав у замок. Нарешті...

— Овва-а! — дід так і вклякнув на порозі, побачивши наші меблі.— Ну, пани-и! Мені, репаному, тут і сісти ніяк. Ходімо на кухню.

— Та ви що! Ви що! .. А спати разом будемо! Як на печі колись. Дивіться, яке широченне, дивіться!

— Еге! Ловкенька мебля! Нічого не скажеш. Обставляється робітничий клас. Може вже й трудове селянство у гості кликати. Не соромно.

— Ну, розказуйте, розказуйте! Як там? Як у вас? Як баба Галя себе почувають? Як усі інші? Хлопці як — Василь і Андрійко?

— Та нічого. Хлопці привіт тобі передавали. Може, на зимові канікули і в гості приїдуть. Баба Галя просила поцілувати, що я й роблю, — дід невміло цмокнув мене біля вуха.— А так усе по-старому. Не дуже-то й часу багато минуло, неповних два місяці. Ніхто не вмер. Всі живі-здорові. А в тебе ж як? — Та нічого. Нормально.

— Нічого? — дід лукаво примружив око.-Нічого? А нащо ти брешеш? Нащо брешеш дідові? Га? По носу ж бачу, що в тебе щось на душі.

Від мого діда Грицька не сховаєшся. Він просвічує краще за будь-який рентген.

— Та що — на душі? Нічого на душі, — намагався викрутитись я. — Ну кажи вже, кажи. Давай!

Я зітхнув. І почав дідові розказувати все. Геть-чисто все. Від першої моєї зустрічі з Чаком у цирку й до останньої зустрічі сьогодні. Про всі мої мандрівки в минуле і сьогоднішню мандрівку в майбутнє.

Дід не перебивав мене, слухав дуже уважно, тільки зрідка хитав головою, прицмокував, іноді хмурив брови, іноді усміхався... Я розказував довго, майже дві години, намагався нічого не пропустити, розказати так, щоб дід якнайкраще уявив собі все.

Коли я закінчив, дід якусь хвилю мовчав. Потім похитав головою:

— Мда-а... Інтересно! .. Ін-те-рес-но... Виходить, ти трохи не через усю історію Києва, волоцюго, промандрував. Мда-а... Феномен людської уява, кажеш? Гм... Хто його зна... Гіпноз?. Не знаю. Не пробував. Але справді, іноді як розмрієшся, як розфантазуєшся, на сіні горілиць лежачи, то наче кіно бачиш... Видно, в тебе, Стьопко, фантазія непогано працює. Може, й справді письменником колись станеш. А що? Головне ж для письменника — це уява, фантазія. Уявляти собі так, наче ти це очима бачиш. Ну, правда, ще й працювати треба. Бо те, що ти являєш, треба ще й написати так, щоб читач твій уявив. А це, брат, мабуть, непросто. Так що не думай, що ти вже бога за бороду вхопив. — А я й не думаю.

— Отож-то... Ну, а щодо весел-зілля твого, сміх-трави, то, по-моєму, воно ні до чого. Якби я, наприклад, навіть і знав секрет того зілля, я б його людям не давав. Чесно! Радість повинна бути не від зілля, не від трави. То тільки коровам від трави радість. А людина ж не корова. Людина повинна радіти по-людському, від людських радостей, які дав життя... І ще скажу. Гумор, сміх — це справа товариська, колективна. От сумує, тужить, як правило, людина на самоті. Це справа сугубо, так би мовити, особиста, індивідуальна. І як це не гірко визнавати, але при найщирішому бажанні пройнятися найріднішій навіть людині такої ж сили сумом, який сумуєш ти сам, майже неможливо. Хоча треба, звичайно, допомагати один одному долати сум. А от сміється людина, як правиш? у товаристві. На самоті, навіть щось дуже веселе почувши або згадавши, дуже довго не посмієшся. У гурті — ото сміх! Ото радість! Так от що я

тобі скажу — тримайся людей, Стьопо! Будь завжди з людьми. Старайся, щоб вони тебе любили. А для цього їх любити треба. Будь вартий людської уваги й давати. І не потрібна тобі буде ніяка сміх-трава, ніяке весел-зілля. От! І ще скажу — з сміхом, Стьопо, треба бути обережним. З себе смійся скільки хочеш, а от з інших — дивись... Тобі смішно, а комусь від твого сміху, може, плакати хочеться.

Я хотів дідові сказати, що я ніколи, що я... Але я не встиг нічого сказати. Зненацька задзвонив телефон. Я схопив трубку.

— Степанян? Привіт! А що ти робиш? — і, не даючи мені відповісти, Туся затараторила: .— Слухай! Ми у Парку Примакова. Збираємося там же, біля центральної клумби. Слухай, якщо ти й сьогодні скажеш, що ти не можеш, я... я... — Я...— я розгублено глянув на діда. — Хто це? — спитав дід.

— Та...— я затулив трубку рукою.— Запрошують. Гуляти... Однокласники. — О! То біжи швидше! — А ви?

— А я чаю поп'ю та відпочину хоч трохи. А то до приходу твоїх батьків не дотягну. Біжи! — Степанян! Ти що — оглух? Степанян! — кричить у трубку Туся.— Алло! Алло! Я відтулив трубку:

— Алло! Ну, чого ти кричиш? Зараз прийду. Прийду! Зараз... Який у мене гарний дід! Мій дід Грицько! Як я його люблю! Все-все на світі він розуміє. Все-все... І от я біжу у Парк Примакова. Там чекають мене. Там чекає мене мій шостий "Б". Я вже все розповів. До побачення! Я біжу. Я поспішаю. До побачення!

1982